

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯВОРСЬКА КАТЕРИНА ПЕТРІВНА

УДК 321.6-044.922:321.7](47+57):342.72/73](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ
В УМОВАХ РЕЖИМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей,
результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник –
доктор політичних наук, професор
Наумкіна Світлана Михайлівна

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Яворська К. П. Громадянські та політичні права і свободи в умовах режимних трансформацій: порівняльно-політологічний аналіз пострадянських держав. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2021.

У дослідженні підкреслено, що громадянські та політичні права і свободи займають найважливіше місце в системі прав і свобод людини та громадянина. Наголошено, що права та свободи «першого покоління» віддавна були причинами революційних протистоянь із вимогою їх державного гарантування та належного захисту. Ці змагання тривають й досі з огляду на появу нових аспектів життєдіяльності людини, які зумовлюють розширення каталогу прав і свобод. Новітніми тенденціями функціонування інституту громадянських та політичних прав і свобод визначено: постійне збільшення каталогу цих прав і свобод; трансформація змісту прав і свобод під впливом глобалізації, інформаційно-комунікаційних технологій; ріст тиску на права та свободи в умовах поступового «відступу» демократії тощо.

Акцентовано, що упродовж останніх десятиліть загальнопланетарною тенденцією є погіршення клімату функціонування неоліберальної демократії, що зумовлено ростом корупції, активізацією антиліберальних популістських рухів тощо. Це призвело до деякого знецінення громадянських та політичних прав і свобод, активізації мови ненависті тощо. Динамічна глобалізація також трансформує інститут прав і свобод. Відтак політична турбулентність, режимні трансформації та деформація цінностей неоліберальної демократії в багатьох країнах є перешкодою належній реалізації та захисту як уже законодавчо

гарантованих громадянських та політичних прав і свобод, так і перспективному розширенню каталогу цих прав і свобод. Констатовані процеси видозміни ландшафту системи громадянських, політичних прав і свобод.

В дослідженні підкреслено, що попри конституційне закріплення у 1990-х роках в країнах колишнього СРСР широкого комплексу громадянських та політичних прав і свобод, це не уможливило їх повноцінну реалізацію та належний захист. Про це свідчать факти підконтрольності медіа, посягання на незалежність судової влади, тиск на «третій сектор», переслідування правозахисників, поширення мови ненависті та навіть практика смертної кари. Зауважено, що ініціаторами тиску на політичні і громадянські права та свободи виступає як інститут держави, так і недержавні суб'єкти (ультрарадикальні, консервативно-клерикальні та ін.). Констатовано, що це віддаляє пострадянські країни від цінностей неоліберальної демократії, що типово в умовах неоавторитарних режимів, дефектних демократій тощо.

За допомогою політологічного інструментарію досліджено комплекс проблем гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод у країнах пострадянського простору, які функціонують поза європейськими та євроатлантичними інтеграційними об'єднаннями. Аналіз держав трьох регіонів (Центральна Азія, Південний Кавказ, Східна Європа) дозволив аргументувати, що попри апробацію відмінних економічних, соціально-політичних, культурно-цивілізаційних моделей, наявний комплекс спільних проблем у площині прав і свобод, зумовлений пострадянським спадком.

Проведений аналіз спрямований на з'ясування: 1) рівня ліберально-демократичного поступу аналізованих країн в частині аналізованих прав і свобод упродовж останніх трьох десятиліть; 2) причин прогресу чи регресу окремо взятих країн щодо досліджуваних прав і свобод; 3) спільних тенденцій і національних особливостей у підходах до громадянських, політичних прав і

свобод; 4) динаміки розширення (звуження) каталогу громадянських та політичних прав і свобод; 5) чинників, які впливають на еволюцію комплексу громадянських і політичних права та свобод в окремо взятих країнах; 6) позицій, мотивацій державних і недержавних акторів щодо розширення чи звуження окремих аналізованих прав і свобод.

Метою дослідження є політико-правова концептуалізація процесів гарантування, реалізації та захисту комплексу громадянських та політичних прав і свобод у країнах пострадянського простору. Для досягнення мети були поставлені завдання: 1) виявити новітні тенденції функціонування інституту громадянських та політичних прав і свобод; 2) з'ясувати особливості процесів гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод у пострадянських державах в умовах режимних трансформацій; 3) визначити особливості реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод в умовах персоналістського неоавторитаризму в Таджикистані; 4) з'ясувати рівень впливу репресивно-авторитарного політико-правового клімату Туркменістану на громадянські та політичні права і свободи; 5) розкрити зміни в системі громадянських та політичних прав і свобод в Узбекистані в період політичної «відлиги» Ш. Мірзієєва; 6) визначити зміни в громадянських та політичних правах і свободах у Киргизстані за умов постреволюційного посилення авторитаризму (періоди президентства А. Атамбаєва та С. Жеєнбекова); 7) обґрунтувати тиск на громадянські та політичні права і свободи як прояв неоавторитарних механізмів запобігання, протидії екстремізму та тероризму в Казахстані; 8) з'ясувати особливості громадянських та політичних прав і свобод в Азербайджані в умовах кланового характеру влади та домінування політико-правової культури східного типу; 9) оцінити перспективу розширення громадянських та політичних прав і свобод у Вірменії на тлі «Революції любові» та курсу Н. Пашиняна; 10) охарактеризувати громадянські та політичні права і свободи в умовах незавершеності

інституційних реформ і політичної турбулентності в Грузії; 11) поглибити теоретико-методологічні позиції щодо руйнації цінності громадянських та політичних прав і свобод в умовах неоавторитаризму в Білорусі; 12) аргументувати деформацію громадянських та політичних прав і свобод у Молдові на тлі проблем демократизації; 13) запропонувати наукові підходи до розуміння громадянських та політичних прав і свобод в Російській Федерації в умовах протистояння модернізації та традиціоналізму; 14) визначити особливості гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод в Україні в умовах зовнішньої агресії та системних проблем внутрішньодержавного розвитку.

Об'єктом дослідження визначено реалізацію прав і свобод у країнах пострадянського простору. Предметом дослідження є порівняльно-політологічна концептуалізація гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод у суверенних державах колишнього СРСР, які не входять до європейських і євроатлантичних інтеграційних об'єднань.

Дослідження проблематики громадянських та політичних прав і свобод здійснено на основі методологічного інструментарію: а) неоінституціоналізму (права та свободи позиціюються як соціально-політичний інститут); б) аксіологічного підходу (ціннісний зміст аналізованих прав і свобод, їх роль у системі ціннісної ієрархії особи, суспільства, держави); в) політичної компаративістики (вивчення відмінностей між країнами у визначенні меж прав і свобод, механізмів їх захисту тощо). Дослідження опирається на теоретико-методологічний синтез філософського, історичного, юридичного та іншого аналізу ідей про громадянські та політичні права і свободи.

Відзначено, що в пострадянських країнах конституційні гарантії громадянських та політичних прав і свобод не стали гарантією їх реалізації та належного захисту. В умовах неоавторитаризму чи дефектної демократії

інститути пострадянських держав частіше ініціюють (відкрито чи латентно) звуження цих прав, ускладнення чи унеможливлення їх реалізації та захисту, аніж послідовно уможлиблюють їх реалізацію та захист.

Розглянуто та підтверджено дослідницькі гіпотези:

1) система громадянських і політичних прав останніми роками зазнає вагомих трансформацій (збільшення каталогу прав, видозміна їх змістового наповнення тощо). Країни пострадянського простору більшою чи меншою мірою охоплені цими змінами, але відмінні щодо розширення меж громадянських та політичних прав і свобод з огляду на національні особливості (рівень політико-правової культури та громадсько-політичного активізму, наявність традицій клановості тощо);

2) в умовах пострадянських неоавторитарних режимів, дефектної демократії, національні інститути держав вдаються до відкритого чи латентного звуження громадянських і політичних прав, утруднюють чи навіть унеможлиблюють їх реалізацію та захист. Політико-правові реалії аналізованих держав свідчать про деформацію конституційно гарантованої демократичної системи громадянських та політичних прав і свобод (розбіжність між конституцією юридичною та фактичною). Усі аналізовані пострадянські країни, попри відмінні вектори розвитку та різний рівень підтримки цінностей неоліберальної демократії, тією чи іншою мірою увиразнюють проблеми гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод;

3) нині наростають міждержавні відмінності пострадянських країн щодо: а) гарантування, реалізації та захисту комплексу аналізованих прав і свобод; б) утисків чи ініціатив, спрямованих на звуження або ускладнення реалізації певних прав і свобод; в) дій громадянського суспільства щодо ініціатив держави чи радикальних недержавних акторів, які посягають на певні конституційно гарантовані громадянські та політичні права і свободи.

Ключові слова: демократія, політичні режими, політичний активізм, громадянські права, політичні права, пострадянські держави, неоавторитаризм, дефекти демократії.

SUMMARY

Yavorska K. P. Civil and political rights and freedoms under conditions of regime transformations: comparative-politological analysis of post-Soviet countries. – Scientific qualification thesis retaining manuscript rights.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science after speciality 23.00.02 – political institutions and processes. South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2021.

In the research, civil and political rights and freedoms are underlined to hold the most important place in the system of rights and freedoms of man and citizen. Rights and freedoms of the «first generation» are emphasized to have been the reasons for revolutionary confrontations with the demand of their guarantee and proper protection by the state. These competitions continue still today with the regard to the appearance of new aspects of human life, which stipulate expansion of the catalogue of rights and freedoms. The latest trends of functioning of the institute of civil and political rights and freedoms are defined as constant expansion of the catalogue of these rights and freedoms, transformation of the content of the rights and freedoms under the influence of globalization, information and communication technologies, increasing pressure on rights and freedoms under conditions of gradual democracy «secession».

It is emphasized that during the last decades worsening of the climate of the functioning of neo-liberal democracy, stipulated by the rise of corruption, mobilization of anti-liberal populist movements, etc., is an all-planet tendency. This led to some depreciation of civil and political rights and freedoms, activation of the

hate speech, etc. Dynamic globalization also transforms the institute of rights and freedoms. Thus, political turbulence, regime transformations, deformation of the values of neo-liberal democracies in many countries is a barrier for proper realization of both protection as civil and political rights and freedoms, guaranteed by the legislation and perspective expansion of the catalogue of these rights and freedoms. The processes of transformation of the landscape of the system of civil, political rights and freedoms are stated.

It is underlined in the article, that fixing of the wide complex of civil and political rights in the constitutions of the countries of former USSR in the 1990s, its complete realization, and proper protection did not become possible. The facts of media controllableness, infringements upon independence of the judiciary, pressure on the «third factor», prosecution of human rights defenders, spreading of hate speech and even capital punishment practice certify that. The institute of the state as well as non-state subjects (ultra-radical, conservative-clerical, etc.) are noted to be the initiators of pressure on political and civil rights and freedoms. This is stated to separate post-Soviet countries from values of neo-liberal democracy, what is typical under conditions of neo-authoritarian political regimes, defective democracies, etc.

The complex of problems of guaranteeing, realization and protection of civil and political rights and freedoms, in the countries of post-Soviet space, which function beyond European and Euro-Atlantic integration associations were studied using politological tools. Analysis of the countries of three regions (Central Asia, South Caucasus, Eastern Europe) allowed to substantiate that despite the approbation of different economic, socio-political, and cultural and civilization models, there is a complex of common problems in the area of rights and freedoms, which is stipulated by post-Soviet heritage.

Conducted analysis aimed at determination of 1) the level of liberal-democratic progress of the studied countries in the part of the studied rights and freedoms during the last three decades; 2) reasons of progress and regress of separate countries

concerning the studied rights and freedoms, 3) common trends and national peculiarities in the approaches to civil and political rights and freedoms, 4) dynamics of expansion (narrowing) of the catalogue of civil and political rights and freedoms, 5) factors influencing the evolution of civil and political rights and freedoms in separate countries, 6) positions, motivations of public and private actors concerning expansion or narrowing of separate analysed rights and freedoms.

The goal of the study is the political and legal conceptualization of the processes of guaranteeing, realization and protection of civil and political rights and freedoms, in the countries of post-Soviet space. To achieve the goal, the following tasks were set: 1) to find out the latest trends of functioning of the institute of civil and political rights and freedoms, 2) to analyse the peculiarities of guaranteeing, realization and protection of civil and political rights and freedoms, in the countries of post-Soviet space under conditions of the regime transformations, 3) to determine the specifics of realization and protection of civil and political rights and freedoms under conditions of personalistic neo-authoritarianism in Tajikistan, 4) to reveal the influence of repressive authoritarian political and legal climate of Turkmenistan on civil and political rights and freedoms, 5) study the changes in the system of civil and political rights and freedoms in Uzbekistan in the period of political «thaw» of Sh. Mirziyoyev, 6) to determine changes in civil and political rights and freedoms in Kyrgyzstan under conditions of post-revolutionary strengthening of authoritarianism, 7) to substantiate the pressure of civil and political rights and freedoms as manifestation of neo-authoritarian mechanisms of prevention and confronting of extremism and terrorism in Kazakhstan, 8) to find out peculiarities of civil and political rights and freedoms in Azerbaijan under conditions of clannish character of the government and domination of political and legal culture of the Eastern type, 9) to assess the perspective of expansion of civil and political rights and freedoms in Armenia on the background of Velvet Revolution and course of N. Pashinyan, 10) to characterize civil and political rights and freedoms under condition of non-

completeness of institutional reforms and political turbulence in Georgia, 11) to deepen theoretical and methodological positions concerning ruination of the value of civil and political rights of man and citizen under conditions of Belarusian neo-authoritarianism, 12) to prove deformation of civil and political rights of man and citizen in Moldova on the background of democratization problems, 13) to offer scientific approaches to understanding civil and political rights and freedoms in Russian Federation under condition of confrontation of modernization and traditionalism, 14) to analyse peculiarities of guaranteeing, realization and protection of civil and political rights and freedoms in Ukraine under conditions of external aggression and systemic problems of internal state development.

The object of the study is the realization of rights and freedoms in the post-Soviet countries. The subject of the research is the comparative-political conceptualization of guaranteeing, realization and protection of civil and political rights and freedoms in the sovereign states of the former USSR, which are not members of European and Euro-Atlantic integration associations.

The study of the problematics of civil and political rights and freedoms was conducted on the basis of methodological tools: a) neo-institutionalism (rights and freedoms are positioned as socio-political institute, b) axiological approach (value content of the studied rights and freedoms, their role in the system of value hierarchy of a man, society, state), c) political comparativistics (study of differences between the countries in determination of limits of rights and freedoms, mechanisms of their protection, etc.). The study is based on the theoretical and methodological synthesis of philosophical, historical, judicial and other analyses of ideas about civil and political rights and freedoms.

Constitutional guarantees of civil and political rights and freedoms are noted as those which have not become the guarantee of their realization and proper protection in post-Soviet countries. Under conditions of neo-authoritarianism or defective democracy, institutes of post-Soviet countries more often initiate (openly or latently)

narrowing of these rights, complication or impossibility of realization and protection, than consequently make their realization and protection possible.

The study hypothesis is reviewed and confirmed:

1) system of civil and political rights faces significant transformation (expansion of the catalogue of rights, change of their content, etc.) recently. The countries of post-Soviet space are more or less involved in these changes, but remain different in relation to the expansion of the limits of civil and political rights and freedoms in the view on national peculiarities (the level of political and legal culture and civil political activism, presence of traditional nepotism, etc.),

2) under conditions of post-Soviet neo-authoritarian regimes of defective democracy, national institutes of the state address open or latent narrowing of civil and political rights, make their realization and protection difficult or even impossible. Political and legal realities of the analysed countries certify deformation of the constitutionally guaranteed democratic system of civil and political rights and freedoms (the difference between de jure and de facto constitution). Despite different factors in development and different level of support of the values of neo-liberal democracy, all the studied post-Soviet countries distinguish the problems of guaranteeing, realization and protection of civil and political rights and freedoms.

3) nowadays interstate differences of post-Soviet countries increase in relation to a) guaranteeing, realization and protection of the complex of analysed rights and freedoms, b) oppressions and initiatives directed at narrowing and complication of realization of certain rights and freedoms, c) acts of civic society concerning initiatives of the public or radical non-public actors, who infringe upon certain civil and political rights and freedoms, guaranteed by constitution.

Keywords: democracy, political regimes, political activism, civil rights, political rights, post-Soviet countries, neo-authoritarianism, democracy defects.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Яворська, К. П. (2018). Білорусь і Молдова як приклади пострадянської деформації системи громадянських та політичних прав і свобод. *Актуальні проблеми політики*, 62, 183-191.
2. Яворська, К. П. (2019). Реалізація та захист громадянських та політичних прав і свобод в умовах персоналістського авторитаризму Таджикистану. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Історія. Філософія. Політологія*, 16, 101-105.
3. Яворська, К. П. (2019). Деформація громадянських і політичних прав людини та громадянина в Молдові. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 25, 47-52.
4. Яворська, К. П. (2019). Руйнація цінності громадянських і політичних прав людини та громадянина в умовах неоавторитаризму в Білорусі. *Evropský politický a právní diskurz*, 6 (3), 113-119.
5. Яворська, К. П. (2019). Репресивно-авторитарний політико-правовий клімат Туркменістану як середовище реалізації громадянських і правових прав людини та громадянина. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 24, 324-332.
6. Яворська, К. П. (2019). Громадянські та політичні права і свободи в Азербайджані в умовах кланового характеру влади та домінування політико-правової культури східного типу. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 84, 89-100.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Яворська, К. П. (2019). Політичні і громадянські права людини та громадянина в умовах режимних трансформацій пострадянських держав: кейс

Білорусі. In Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції *Україна і світ: політичні процеси у глобальному та регіональному вимірах* (pp. 175-180). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

2. Яворська, К. П. (2019). Громадянські та політичні права і свободи в Узбекистані: період політичної «відлиги» Ш. Мірзійоєва. In *Trendy przestrzeni międzynarodowej w wymiarze globalnym i regionalnym*, A. Kordonska, R. Kordonski, Ł. Muszyński (Eds.) (Vol. 3, pp. 51-67). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

3. Яворська, К. П. (2019). Громадянські та політичні права та свободи людини в Молдові в умовах викликів пострадянського переходу. In *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności*, R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (Eds.) (Vol. 5, pp. 61-74). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

4. Яворська, К. П. (2019). Громадянські і політичні права та свободи в Киргизстані в умовах постреволюційного посилення авторитаризму. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації* (pp. 98-103). Львів: Львівська фундація суспільних наук.

5. Яворська, К. П. (2019). Тиск на громадянські та політичні права і свободи як прояв неоавторитарних механізмів запобігання та протидії екстремізму та тероризму: приклад Казахстану. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Сучасні світові тенденції розвитку науки, технологій та інновацій* (pp. 91-94). Херсон: Видавництво «Молодий учений».

6. Яворська, К. (2019). Громадянські та політичні права і свободи в Вірменії: оцінка ймовірності поступальних змін у контексті «Революції любові» та курсу Н. Пашиняна. *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie*

wieloaspektowe, A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.) (Vol. 1, pp. 52-60).). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

7. Яворська, К. (2020). Інститут громадянських та політичних права і свобод в Україні: труднощі та перспективи прогресивних змін. In Матеріали всеукраїнської студентської науково-практичної конференція «Сучасні виклики соціально-політичного розвитку: політико-правові та соціально-економічні виміри» (pp. 34-36). Одеса: Університет Ушинського.

З М І С Т

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД В УМОВАХ РЕЖИМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ.....	
Висновки до розділу 1.....	40
Список використаних джерел до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ГАРАНТУВАННЯ, РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ГРОМАДЯНСЬКИХ, ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД В УМОВАХ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОГО НЕОАВТОРИТАРИЗМУ.....	
2.1. Реалізація, захист громадянських та політичних прав і свобод за персоналістського неоавторитаризму в Таджикистані.....	57
2.2. Репресивно-авторитарний політико-правовий клімат Туркменістану як середовище реалізації громадянських, політичних прав і свобод людини та громадянина.....	67
2.3. Громадянські та політичні права в Узбекистані: період політичної «відлиги» Ш. Мірзієєва.....	82
2.4. Громадянські та політичні права і свободи в Киргизстані в умовах постреволуційного посилення авторитаризму.....	98
2.5. Тиск на громадянські та політичні права і свободи як прояв неоавторитарних механізмів запобігання та протидії екстремізму та тероризму: приклад Казахстану.....	110
Висновки до розділу 2	120
Список використаних джерел до розділу 2.....	125

**РОЗДІЛ 3. ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ ЯК РЕГІОН ЦІННІСНИХ
КОНТРАСТІВ ЩОДО ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І
СВОБОД.....135**

3.1. Громадянські та політичні права і свободи в Азербайджані в умовах кланового характеру влади та домінування політико-правової культури східного типу.....135

3.2. Громадянські та політичні права і свободи в Вірменії: ймовірність поступальних змін у контексті «Революції любові» та курсу Н. Пашиняна.....146

3.3. Громадянські та політичні права і свободи в умовах незавершеності інституційних реформ і політичної турбулентності в Грузії.....154

Висновки до розділу 3 163

Список використаних джерел до розділу 3.....167

**РОЗДІЛ 4. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ПОСТРАДЯНСЬКІ КРАЇНИ У
ВИМІРІ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД.....173**

4.1. Руйнація цінності громадянських і політичних прав людини та громадянина в умовах білоруського неоавторитаризму.....173

4.2. Деформація громадянських і політичних прав людини та громадянина в Молдові на тлі проблем демократизації.....189

4.3. Політичні та громадянські права й свободи людини та громадянина в Російській Федерації в умовах протистояння модернізації та традиціоналізму.....202

4.4. Громадянські та політичні права і свободи в Україні: особливості в умовах зовнішньої агресії та системних проблем внутрішньодержавного розвитку.....212

Висновки до розділу 4 222

Список використаних джерел до розділу 4.....225

ВИСНОВКИ.....240

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблематика громадянських та політичних прав і свобод на теренах пострадянського простору вже три десятиліття є предметом міждисциплінарних наукових досліджень. Проте динамічні процеси в незалежних країнах колишнього СРСР, пов'язані з режимними трансформаціями, перманентною політико-правовою турбулентністю, випереджають науковий аналіз гарантування, реалізації, захисту цих прав і свобод. Крім того, каталог громадянських та політичних прав і свобод, з одного боку, розширюється завдяки новим можливостям людини та громадянина, породженими інформаційно-комунікаційним прогресом, глобалізацією, а з іншого – посилюються ініціативи щодо звуження цих прав і свобод, зумовлені поглибленням дефектів демократії. Ця загальнопланетарна тенденція знаходить відбиття й у пострадянських державах.

Традиційно найбільшу увагу вивченню громадянських та політичних прав і свобод приділяє юридична наука. Натомість політичною наукою дослідження цього сегмента наукового знання видається певною мірою недооціненим. Це зумовлює потребу вивчення за допомогою політологічного інструментарію комплексу проблем гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод у тих пострадянських державах, які нині перебувають поза європейськими та євроатлантичними інтеграційними об'єднаннями. Аналіз держав трьох великих регіонів (Центральна Азія, Південний Кавказ, Східна Європа) цікавий тим, що тут апробуються відмінні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі, але водночас зберігаються спільні характеристики політико-правового життя (т. зв. «пострадянськість»).

Такий аналіз уможливить розуміння: 1) рівня ліберально-демократичного прогресу/регресу аналізованих держав у частині громадянських та політичних прав і свобод за період їх суверенного функціонування; 2) чинників прогресу/регресу окремо взятих країн у площині гарантування, реалізації та

захисту аналізованих прав і свобод; 3) спільних тенденцій і національних відмінностей у підходах до громадянських та політичних прав і свобод, характерних аналізованим країнам; 4) позицій, мотивацій державних і недержавних акторів щодо розширення чи звуження аналізованих прав і свобод на прикладі кейсів окремих держав тощо.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертації є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців якої є дисертантка.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є політико-правова концептуалізація процесів гарантування, реалізації та захисту комплексу громадянських та політичних прав і свобод у країнах пострадянського простору.

Для досягнення мети були поставлені **завдання**:

- виявити новітні тенденції функціонування інституту громадянських та політичних прав і свобод;
- з'ясувати особливості процесів гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод у пострадянських державах в умовах режимних трансформацій;
- визначити особливості реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод в умовах персоналістського неоавторитаризму в Таджикистані;
- з'ясувати рівень впливу репресивно-авторитарного політико-правового клімату Туркменістану на громадянські та політичні права і свободи;
- розкрити зміни в системі громадянських та політичних прав і свобод в Узбекистані в період політичної «відлиги» Ш. Мірзійоєва;

– визначити зміни в громадянських та політичних правах і свободах у Киргизстані за умов постреволюційного посилення авторитаризму (періоди президентства А. Атамбаєва та С. Жеєнбекова);

– обґрунтувати тиск на громадянські та політичні права і свободи як прояв неоавторитарних механізмів запобігання, протидії екстремізму та тероризму в Казахстані;

– з'ясувати особливості громадянських та політичних прав і свобод в Азербайджані в умовах кланового характеру влади та домінування політико-правової культури східного типу;

– оцінити перспективу розширення громадянських та політичних прав і свобод у Вірменії на тлі «Революції любові» та курсу Н. Пашиняна;

– охарактеризувати громадянські та політичні права і свободи в умовах незавершеності інституційних реформ і політичної турбулентності в Грузії;

– поглибити теоретико-методологічні позиції щодо руйнації цінності громадянських та політичних прав і свобод в умовах неоавторитаризму в Білорусі;

– аргументувати деформацію громадянських та політичних прав і свобод у Молдові на тлі проблем демократизації;

– запропонувати наукові підходи до розуміння громадянських та політичних прав і свобод в Російській Федерації в умовах протистояння модернізації та традиціоналізму;

– визначити особливості гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод в Україні в умовах зовнішньої агресії та системних проблем внутрішньодержавного розвитку.

Об'єктом дослідження визначено реалізацію прав і свобод у країнах пострадянського простору. *Предметом дослідження* є порівняльно-політологічна концептуалізація гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод у суверенних державах колишнього

СРСР, які не входять до європейських і євроатлантичних інтеграційних об'єднань.

Методологія дослідження. Аналіз проблематики громадянських та політичних прав і свобод уможлиблюється завдяки методологічному інструментарію неоінституціоналізму (права та свободи позиціюються як соціально-політичний інститут); аксіологічного підходу (ціннісний зміст аналізованих прав і свобод, їх роль у системі ціннісної ієрархії особи, суспільства, держави); політичної компаративістики (вивчення відмінностей між країнами у визначенні меж прав і свобод, механізмів їх захисту тощо). Дослідження також базується на теоретико-методологічному синтезі філософського, історичного, юридичного та іншого аналізу ідей про громадянські та політичні права і свободи.

На такому методологічному підґрунті розглядаються дослідницькі гіпотези:

1) система громадянських і політичних прав останніми роками зазнає вагомих трансформацій: збільшення каталогу прав, видозміна їх змістового наповнення тощо. Країни пострадянського простору більшою чи меншою мірою охоплені цими змінами, але неоднотайні щодо розширення меж громадянських та політичних прав і свобод з огляду на національні особливості в частині політико-правової культури, увиразненості неформальних деструктивних інститутів, підтримки неоавторитарних управлінських практик тощо;

2) в умовах пострадянських неоавторитарних режимів, дефектної демократії, національні інститути держав вдаються до відкритого чи латентного звуження громадянських і політичних прав, утруднюють чи навіть унеможлиблюють їх реалізацію та захист. Політико-правові реалії аналізованих держав свідчать про деформацію конституційно гарантованої демократичної системи громадянських та політичних прав і свобод. Усі пострадянські країни, попри відмінні вектори розвитку та різний рівень підтримки цінностей

неоліберальної демократії, тією чи іншою мірою увиразнюють комплекс проблем гарантування, реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод;

3) наростають міждержавні відмінності щодо: а) гарантування, реалізації та захисту аналізованих прав і свобод; б) утисків чи ініціатив, спрямованих на звуження, ускладнення реалізації певних прав і свобод; в) дій громадянського суспільства щодо ініціатив державних чи недержавних акторів, які посягають на конституційно гарантовані громадянські та політичні права і свободи.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю завдань і способами їх розв'язання. В межах дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Уперше:

– визначено чинники, які впливають на реалізацію, захист громадянських та політичних прав і свобод в умовах персоналістського неоавторитаризму в Таджикистані: сповільненість демократичної консолідації в результаті громадянської війни; сильна роль кланів; радянська традиція організації політико-правового життя; концентрація влади в руках однієї партії та незмінного (з 1994 р.) глави держави тощо;

– розкрито наслідки впливу репресивно-авторитарного режиму Туркменістану на громадянські та політичні права і свободи: найсильніший в Центральній Азії тиск на права людини; політизація судової влади; фактична відсутність опозиції; одні із найгірших показників свободи слова у світі; слабкість мобілізаційних чинників (громадянське суспільство, нетворкінг, опозиційна культура та ін.);

– проаналізовано зміни в реалізації громадянських і політичних прав в Узбекистані у період політичної «відлиги» Ш. Мірзієєва (часткове звільнення політв'язнів, скасування практики дозволів на виїзд громадян за кордон тощо) та визначено перешкоди подальшій демократизації (широке трактування

екстремізму, цензура, непрозорість судової системи тощо). Прогнозується ймовірність розбудови «розумного авторитаризму» (поєднання економічно необхідних ліберальних заходів і м'яких репресій);

– дано оцінку перспективам розширення громадянських та політичних прав і свобод у Вірменії на тлі «Революції любові» та курсу Н. Пашиняна. Аргументовано, що постреволуційне розширення меж прав і свобод не призвело до його стійкого та незворотного характеру, тому ймовірний як прогресивний сценарій, так і реванш неоавторитарних сил;

– чинниками, що ускладнюють реалізацію, захист громадянських та політичних прав і свобод у Грузії, визначено: незавершеність інституційних реформ; наявність окупованих територій; істотний вплив на державу клерикально-консервативного сегмента громадянського суспільства; рудименти радянськості як перешкоди розвитку ліберально-демократичної політико-правової культури тощо;

– з'ясовано чинники деформації системи гарантованих громадянських та політичних прав і свобод у Молдові: перебування країни в зоні активного впливу як Заходу, так і Росії; наявність самопроголошеної Придністровської Молдовської Республіки; довготривалий олігархічний вплив на управління державою (ймовірні зміни очікувані за результатами виборів 2019 р.); слабкість громадянського суспільства; розвиненість мережі клієнтсько-патронажних відносин; незавершеність демократичної консолідації; системна корупція; погіршення середовища функціонування «третього сектора» тощо.

Удосконалено:

– теоретико-методологічні позиції щодо новітніх світових тенденцій функціонування інституту громадянських та політичних прав і свобод: постійне розширення каталогу прав і свобод; трансформація змісту прав і свобод під впливом глобалізації, інформаційно-комунікаційних технологій; ріст тиску на права та свободи в умовах поступового «відступу» демократії тощо;

– наукові підходи до розуміння змін у громадянських та політичних правах і свободах у Киргизстані за умов постреволюційного посилення авторитаризму (за президентства А. Атамбаєва та С. Жеєнбекова). Акцентовано на збереженні після двох революцій неоавторитарного режиму з вирішальною роллю кланів;

– розуміння тиску на громадянські та політичні права і свободи як прояву неоавторитарних механізмів запобігання, протидії екстремізму та тероризму в Казахстані. Аргументовано: зміна влади (2019 р.) стала лише керованим процесом передачі Н. Назарбаєвим влади, що не є підставою для позитивного прогнозу щодо зміцнення гарантій громадянських та політичних прав і свобод;

– оцінку особливостей громадянських та політичних прав і свобод в Азербайджані в умовах кланового характеру влади та домінування політико-правової культури східного типу. Доведено: в межах Південного Кавказу тут найсильніший наступ держави на демократичні цінності, права людини; влада стримує розвиток політико-правової культури громадян, а більшість населення відсторонене від політики та громадсько-політичного активізму.

Отримали подальший розвиток:

– теоретико-методологічні позиції щодо особливостей громадянських та політичних прав і свобод у пострадянських країнах: конституційне закріплення не є гарантією їх реалізації та належного захисту. В умовах здебільшого фасадної демократії інститути пострадянських держав ініціюють (відкрито чи латентно) звуження цих прав, ускладнення чи навіть унеможливлення їх реалізації та захисту;

– підходи щодо розуміння руйнації цінності громадянських і політичних прав людини та громадянина в умовах білоруського неоавторитаризму. Відзначено: збереження смертної кари; наявність політичних в'язнів; тиск на свободу слова та свободу мирних зібрань; цензурування онлайн-контенту тощо. Необмежена суперпрезидентська форма правління, відсутність ротації влади

визначені як ускладнюючі чинники реалізації громадянських та політичних прав і свобод;

– визначення специфіки громадянських та політичних прав і свобод у Російській Федерації в умовах протистояння модернізації та традиціоналізму, за якого з ініціативи держави звужуються конституційно гарантовані права. Імперська історична традиція визначена основним чинником означення меж прав людини, які обмежуються задля «збереження традиційних цінностей» і «протидії екстремізму»;

– розуміння особливостей гарантування, реалізації та захисту громадянських і політичних прав й свобод в Україні в умовах зовнішньої агресії та системних проблем внутрішньодержавного розвитку. Наголошено на нових формах дискримінації як результаті анексії АР Крим та збройної агресії Російської Федерації проти України, збереженні тиску на свободу слова, зростанні кількості злочинів на ґрунті ненависті тощо.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною та висновками – загальнотеоретичними і практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про: 1) національні особливості комплексу громадянських та політичних прав і свобод у країнах пострадянського простору; 2) деформації цих прав і свобод співвідносно сучасної ліберально-демократичної традиції; 3) відмінності в нормативно-правовому регулюванні, процесах реалізації, гарантування та захисту громадянських та політичних прав і свобод у межах країн трьох регіонів (Центральної Азії, Південного Кавказу, Східної Європи); 4) ймовірні сценарії розширення (звуження) цих груп прав і свобод в окремо взятих країнах. Основні положення та висновки роботи можуть використовуватися в навчальному процесі при підготовці лекцій, підручників із політологічних дисциплін, навчальних курсів із вивчення прав людини та

пострадянського демократичного транзиту, а також у практичній діяльності громадських активістів та інших суб'єктів політики.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, розвинені в дисертації, доповідалися та обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях: «Україна і світ: політичні процеси у глобальному та регіональному вимірах» (м. Кам'янець-Подільський, 24 квітня 2019 р.), «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (м. Львів, 24–25 травня 2019 р.), «Сучасні світові тенденції розвитку науки, технологій та інновацій» (м. Ужгород, 28–29 червня 2019 р.). «Сучасні виклики соціально-політичного розвитку: політико-правові та соціально-економічні виміри» (Одеса, 3 червня 2020 р.)

Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2014–2020 рр.).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені автором у 13 публікаціях, 6 з яких надруковані у фахових наукових виданнях із політичних наук, з яких 3 – у міжнародних виданнях і вітчизняних виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази, розділах 3 міжнародних колективних монографій, 3 тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертації, зумовили її логіку та структуру. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списків використаних джерел до розділів (272 джерела). Загальний обсяг – 250 сторінок, з них основний текст – 204 сторінки.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ
ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД В УМОВАХ
РЕЖИМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ

На перший погляд, такі проблеми, як права людини, демократизація країн пострадянського простору, є такими, що вже тривалий час викликають значний дослідницький інтерес, а відтак – добре розроблені вітчизняною та зарубіжною наукою, зокрема й політичною. Однак, вивчення проблематики реалізації та захисту громадянських і політичних прав людини в умовах трансформацій національних політичних режимів засвідчує як наявність низки наукових розвідок цих питань, так і значну кількість «білих плям».

Зауважимо: динаміка політико-правових процесів у більшості пострадянських країн є настільки стрімкою, що політична наука не встигає оперативно охоплювати їх своїм вивченням. Зрештою, традиційно не стільки політична, скільки юридична наука (найперше – конституційне право) приділяє найбільшу увагу вивченню громадянських та політичних прав і свобод. Відтак видається певною мірою недооціненим політичною наукою аналіз цього сегмента наукового знання, що зумовлює потребу вивчення за допомогою політологічного інструментарію комплексу проблем реалізації та захисту громадянських, політичних прав і свобод на пострадянському просторі, який є поза європейськими та євроатлантичними інтеграційними об'єднаннями.

Оскільки предмет дисертації – міждисциплінарний і знаходиться на перетині юридичної та політичної наук, то для дослідження важливе значення має нормативно-правова база тих країн, які вивчаються. Зокрема, найперше значення відводиться з'ясуванню конституційного закріплення громадянських та політичних прав і свобод [30; 31; 32; 33; 34 та ін.]. Оскільки різні форми переслідування тих, хто намагається реалізувати конституційно гарантовані

громадянські та політичні права і свободи, є повсякчасною практикою на пострадянських теренах, то важливе значення мають кримінальні та адміністративні кодекси досліджуваних держав [29; 68; 69 та ін.]. Вони визначають, які ж дії (бездіяльність) з позицій певної держави, є злочином або ж адміністративним проступком, а також визначають санкції за них. Не менш важливе значення мають сімейні кодекси (кодекси про шлюб та сім'ю) [66], оскільки в частині вивчення громадянських прав і свобод визначаються, зокрема, й аспекти невтручання в особисте та сімейне життя, а у сучасний час вони не можуть ігнорувати питання гарантування права на гендерну та сексуальну ідентичність.

У історіографії дослідження великим є значення законів [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25 та ін.] та підзаконних актів [70; 71; 72; 73 та ін.] аналізованих держав, які унормовують конституційно гарантовані права та свободи. Найперше, дослідницький інтерес становлять акти, якими держава звужувала уже конституційно гарантовані права людини та громадянина. На пострадянському просторі такі акти стосуються найперше: унормування понять «екстремізм», «тероризм» й аргументації з цих позицій потреби звузати певні права та свободи; питань інформації та комунікації, найперше – електронної; запровадження обмежень щодо функціонування неурядових організацій (НУО), найперше тих, які отримують іноземне фінансування; введення обмежень на проведення масових заходів та ін.

Аналіз будь-якого аспекта проблематики прав і свобод людини та громадянина, зокрема громадянських і політичних, базується на основі теоретичних підходів щодо їх сутнісних характеристик. Проблеми еволюції та класифікації прав і свобод вивчаються низкою учених, зокрема дослідження І. Литвиненко [41], В. та Л. Орленків [50], М. Рабіновича [61; 62] та ін. Політичні права виступили предметом аналізу В. Федоренка [74], який дослідив види та характеристики цього виду прав і свобод людини та громадянина.

М. Щирба [81] визначила ознаки трансформації прав людини в умовах глобалізації.

Важливе місце в історіографії дисертації займають наукові розвідки, присвячені особливостям демократичного транзиту пострадянських держав, їх політико-правової еволюції. Казаська політолог Г. Ісакова [28] представила своє бачення тенденцій, протиріч і перспектив, які розгортаються останніми десятиліттями на пострадянському просторі. Комплексний аналіз особливостей суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору було проведено дослідниками Інституту всесвітньої історії НАН України [5]. Режимні трансформації пострадянських країн виступили предметом аналізу В. Гельмана [8], Т. Ляшенко [42], Ю. Нісневича [45], М. Б. Олкотт [48], І. Осадчука [53], О. Фісуна [76; 77; 78] та ін.

Важливе місце займають дослідження політико-правових трансформацій в окремо взятих країнах колишнього СРСР. Низка досліджень присвячена неоавторитарним державам Центральної Азії, зокрема: Киргизії (К. Боконбаєв [3], Т. Глушкова [101], Д. Іманбердієв і К. Кокомбаєв [27], К. Колінз [90], І. Кушнар'єв [36], Ж. Урманбетова [132; 133] та ін.); Казахстану (Т. Амбросіо [83], О. Васильєв [7] та ін.); Таджикистану (Ф. Белафатті [86], І. Кушнар'єв [37], Е. Науразова [44] та ін.); Туркменістану (А. Бор [87], Р. Жангожа [11], А. Малашенко [43], Т. Метельова [11], І. Осадчук [52], С. Педжовіч [125], В. Попазогло [55; 56], Ю. Федоров [75] та ін.); Узбекистану (Т. Амбросіо [83], А. С. Боєр [88], Я. Саломов [126], Ж. Сарабеков [65], М. Север [127] та ін.). Комплексне дослідження проблем регіону проведене С. та М. Олімовими [47].

Держави Південного Кавказу традиційно привертають увагу дослідників найперше в площині зовнішньої політики, аніж аналізу прав людини, попри усю гостроту проблеми, найперше – в Азербайджані. Проблеми неформальної інституціоналізації політики держав Південного Кавказу стали об'єктом

вивчення В. Попазогло [60]. Громадянські права та свободи досліджувалися на прикладі Азербайджану – Т. де Ваалом [6], В. Єгоровим і В. Станєвським [10], І. Кушнар'євим [38], Е. Рагімовим [63] та ін.; Вірменії – А. Балаяном [1], А. Іскандар'єном [26] та ін.; Грузії – І. Кушнар'євим [39], В. Ціватим та ін.

Важливе місце в історіографії дисертації займають джерела, пов'язані з вивченням проблематики прав людини у східноєвропейських пострадянських державах, зокрема: Білорусі (Л. Баликіна [2], А. Гужон [102], С. Еке та Т. Кузьо [92], Г. Іоффе [105; 106; 107; 108; 109; 110; 111], А. Красцелєва [112; 113], Д. Марплз [116; 117; 118; 119; 120; 121; 122], І. Матоніте [123], В. Попазогло [58; 59], В. Ровдо [64], П. Усов [134], Т. Чулицька [89], Г. Шипунов [80] та ін.); Молдови (Г. Бадеску [85], Л. Брага [4], А. Добровольська [9] та ін.); України (О. Задорожний [12], О. Зайчук та І. Оніщенко [49], Р. Куйбіда та М. Галабала [35], О. Олейнікова [124], Т. Печончик [54], Д. Слюсаренко та І. Фолтеа [128], А. Уїлсон [135] та ін.); Росії (Л. А. Генрі [103], Т. П. Гербер [99], Дж. Л. Гібсон [100], Дж. Кротті [114; 115], І. Осадчук [51], В. Попазогло [59], Я. Старцев [67] та ін.).

Важливе значення для аналізу предмета дослідження мають щорічні, моніторингові та інші звіти, підготовлені правозахисними НУО, наприклад, «Репортери без кордонів» [131], Freedom House [93; 94; 95; 96; 97; 98; 91], Human Rights Watch [104; 129; 130] та ін. Також інформацію про стан громадянських та політичних прав і свобод людини надають соціологічні опитування, проведені в досліджуваних країнах, щорічні звіти омбудсменів.

Відтак, проблематика громадянських та політичних прав і свобод зберігає свою актуальність з огляду на фундаментальне значення прав і свобод для функціонування сучасної держави та суспільства. Важливість комплексу проблем, пов'язаних із правами та свободами людини і громадянина, засвідчує та велика частка правових норм про них, представлена в новітніх конституціях. Погоджуємося, що «рівень розвитку прав і свобод людини в тій чи іншій країні

дозволяє розкрити тип цивілізації, її етап, оскільки відносини людини й держави – важлива ознака, яка характеризує природу тієї чи іншої цивілізації, а державу – як правову чи не правову» [50, с. 89].

Новітній комплекс прав і свобод людини та громадянина – результат їх багатолітньої еволюції. Як історично мінлива категорія, яка еволюціонувала разом зі суспільством і державою [49, с. 5], права та свободи не лише розширилися змістовно, а й відбулося «кількісне збільшення каталогу прав людини» [41, с. 63]. Нинішні стандарти у сфері прав і свобод людини увиразнюють поступ розуміння їх змісту й обсягу різними історичними епохами та народами. Адже в різні періоди змістове наповнення системи прав і свобод різнилося, а боротьба за ті чи інші права та свободи характеризує усі етапи державно-правового розвитку людства.

Поступальний шлях пройшли усі групи прав і свобод, зокрема й невідчужувані особисті (громадянські) та політичні – т. зв. перше покоління прав людини¹. Ці права ведуть початки від полісної афінської демократії, знаходять своє конституційне закріплення починаючи від XVII–XVIII століть, зазнають трансформації й нині. Громадянські та політичні права та свободи є основою індивідуальної свободи особи; саме вони «зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами» [41, с. 61]. У міжнародному праві² громадянські та політичні права і свободи визначено такими, що мають безумовно визнаватися та відтворюватися державами в національному законодавстві.

---

¹ Припускаємо ймовірність перегляду з часом класифікації прав людини за поколіннями, яких виділяють віднедавна чотири. Це, за нашою гіпотезою, зумовлене тим, що четверте покоління прав людини певною мірою модифікує ті права, які уже закріплені у попередніх поколіннях. Наприклад, право на одностатеві шлюби, зміну статі можна розглянути і як еволюцію права на невтручання в особисте та сімейне життя; інформаційні (віртуальні) права можна, на наше переконання, розглядати як еволюцію свободи думки та слова.

² Мова, найперше, про такий засадничий акт як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966).

Громадянські (особисті) права і свободи людини трактуються переважно як законодавчо закріплені можливості фізичного існування, духовного розвитку людини. Ними, на відміну від політичних прав, володіють усі, хто проживає в певній державі, незалежно від факту громадянства (підданства). До громадянських прав, найперше, відносяться права та свободи на: життя; вільний розвиток особистості; повагу людської гідності; свободу та недоторканність; таємницю листування, телефонних розмов, різних видів кореспонденції (зокрема й електронної, яка набуває висхідного значення); недоторканність житла; невтручання в особисте та сімейне життя; пересування, зокрема й за межі держави; вільне висловлювання поглядів і переконань (свобода слова та думки); світогляд і віросповідання.

Політичні права, найперше, охоплюють права на: громадянство та правосуб'єктність; участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; участь у створенні та діяльності громадських об'єднань; державний захист від порушень прав і свобод людини [62, с. 12] та ін. Політичні права та свободи у своїй більшості пов'язані з громадянством (підданством) певної держави, але частину з них можуть реалізовувати іноземці, особи без громадянства. Також «на відміну від громадянських (особистих) прав, які за своєю природою є невідчужуваними, політичні права можуть обмежуватися відповідно до закону, в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно недієдатних» [74, с. 81]; набуття політичних прав пов'язане не лише з громадянством і дієдатністю особи, а й з досягненням нею певного віку.

Як і у випадку з іншими видами прав і свобод, становлення та розвиток власне громадянських і політичних їх видів характеризувався довготривалою боротьбою за їх закріплення, уможливлення належної практичної реалізації. Ця боротьба триває й нині: з'являються нові аспекти життєдіяльності людини, які потребують унормування; режимні трансформації сприяють або, навпаки,

перешкоджають належній реалізації та захисту уже законодавчо гарантованих прав тощо. Динамічні глобалізаційні зміни, як слушно відзначає М. Щирба, диктують процеси трансформації й інституту прав людини [81, с. 379]; ці процеси триватимуть й надалі, видозмінюючи, на нашу думку, «ландшафт» системи громадянських, політичних прав і свобод людини та громадянина.

Окрім цього, вже друге десятиліття спостерігається «відступ» демократії (зокрема такий висновок зроблено НУО Freedom House [91]), причому такі процеси відбуваються в державах з різними типами режимів. Відомо, що після завершення «холодної війни», найперше від 1970-х років, у більшості регіонів планети активізувалися процеси демократизації, а відтак – зміцніла система прав людини. Це зумовило значний прорив у закріпленні, гарантуванні аналізованих нами видів прав і свобод людини та громадянина. Здавалося б, відступ від досягнутого прогресу алогічний. Але вже друге десятиліття поспіль у багатьох країнах, які підтримували неоліберальну демократію, показники свобод погіршуються. Причини цього – корупція, піднесення антиліберальних популістських рухів, порушення верховенства права та низка інших. Примітно, що дедалі частіше в ході електоральних процесів значну підтримку парадоксально здобувають ультраправі, антиліберальні популісти, а відтак вони починають «підривати» важливі інститути демократії, зневажають громадянські та політичні права і свободи, вдаються до мови ненависті тощо. Наприклад, тиск антиліберальних лідерів на медіа сприяв посиленню в багатьох країнах політичного контролю над державними медіа, зростанню загроз життю та здоров'ю журналістів. Свобода слова, мабуть, зазнає найбільшого тиску; нині звичні форми її утисків (наприклад, цензура) доповнені цифровим авторитаризмом, який стрімко прогресує водночас з технологічним поступом.

Відтак, звернемо увагу, що проблеми в площині недостатнього гарантування та захисту громадянських та політичних прав і свобод характерна нині усьому світу, а не лише аналізованій нами групі пострадянських країн. Це

загальнопланетарна тенденція, яка більшою чи меншою мірою увиразнюється в конкретних країнах в силу особливостей політичного режиму.

На початку 1990-х років у всіх пострадянських країнах відбулося конституційне закріплення прав і свобод усіх поколінь, зокрема й громадянських та політичних. Водночас їх нормативно-правове гарантування не стало гарантією можливості їх повноцінної реалізації та належного захисту. Інституціоналізація в пострадянських незалежних державах демократичних політичних та громадянських прав і свобод, проголошення курсу на демократичні цінності, часто не сприяло формуванню дієвих демократичних інститутів, невідконтрольних медіа, справді незалежної судової влади, активного громадянського суспільства тощо. Доказом цього є звіти правозахисних інституцій, які незмінно упродовж останніх трьох десятиліть привертають увагу до системних порушень прав людини в аналізованій групі держав. Розбіжність між юридичною та фактичною конституцією, тобто між гарантованими правами та можливістю їх реалізувати, є результатом деформацій цінностей демократичного розвитку, фасадного характеру демократії, більшої чи меншої віддаленості пострадянських країн від цінностей неоліберальної демократії.

Відтак складається парадоксальна ситуація: з одного боку, саме на інститут держави покладаються обов'язки визнання, забезпечення, охорони громадянських та політичних прав і свобод; з іншого боку, в умовах різних варіацій неоавторитарних режимів або деформованої демократії, сам же інститут держави ініціює (відкрито чи латентно) звуження цих прав, ускладнення чи унеможливлення їх реалізації та захисту. Тиск на демократичні цінності або ж неготовність впроваджувати їх всупереч задекларованим конституційним нормам в конкретній країні, неминуче деформує конституційно гарантовану демократичну систему громадянських та політичних прав і свобод.

Загалом складно характеризувати проблематику прав і свобод на прикладі пострадянського простору в цілому, оскільки, як слушно відзначила казаська політолог Г. Ісакова, цей простір уподібнений лабораторії, в «якій апробувалися різні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі» [28, с. 128]. Більшість аналізованих держав будували «демократію» на неоавторитарний кшталт, а ціннісний простір еліти значною мірою зберігав прихильність до попереднього, радянського, режиму. Водночас аналізовані країни не є монолітною групою з характерними спільними параметрами розвитку системи громадянських та політичних прав і свобод, а також проблемами їх реалізації та захисту.

Більшість колишніх радянських республік (Білорусь, Росія, Туркменістан та ін.), як і раніше, потерпають від зневажання усіх груп прав і свобод людини та громадянина. Тут, попри падіння комуністичного режиму, в площині поваги до прав людини за три десятиліття помітних змін не відбулося. Хоч значна частина громадянських та політичних прав і свобод знайшла нормативно-правове закріплення (значною мірою – на вимогу міжнародних демократичних інституцій), але відсутні механізми практичної реалізації багатьох із них, а національна політико-правова культура населення не відповідає тому рівню, який потрібен для активного тиску на державу з вимогами дотримання верховенства права. Низький рівень демократичної політико-правової культури населення, слабкість національних громадянських суспільств, фактична підконтрольність і корумпованість судів також не сприяють реалізації гарантованих прав і свобод, а також належному їх захисту.

Водночас в окремих аналізованих країнах (Грузія, Україна, почасти віднедавна – Вірменія, Молдова) помітні зміни до відкритого суспільства, але проблеми громадянських та політичних прав і свобод увиразнені теж гостро, спричиняючи у свою чергу політичну турбулентність (Революція гідності в Україні; Революція любові в Вірменії (квітень-травень 2018 р.); зміна уряду в

результаті парламентських виборів у Молдові (лютий 2019 р.) та подальше ослаблення олігархічного контролю (втеча олігарха В. Плахотнюка за межі Молдови); протести в Грузії (червень 2019 р.) тощо).

Стан, у якому перебуває більшість держав колишнього СРСР, позначають поняттям «пострадянськість», яке охоплює соціально-політичні мутації: «старі радянські цінності, практики та норми модифікуються, комбінуються, зміщуються і взаємопов'язуються зі західними еквівалентами, породжуючи достатньо новий еклектичний контекст» [82, с. 4].

На відміну від пострадянських держав Балтії (Естонія, Литва, Латвія), в інших державах колишнього СРСР повалення комунізму порівняно повільніше та слабше супроводжувалося ментальними змінами й корекцією моделей поведінки в напрямку до цінностей неоліберальної демократії. У Білорусі, Росії, Молдові, країнах Південного Кавказу та Центральної Азії, як і в Україні, пострадянські установки, моделі поведінки та дискурсивні практики більшою чи меншою мірою залишаються присутніми й нині, що є безумовною перешкодою неоліберальній демократизації аналізованих країн. У цій новій соціально-політичній реальності питання прав і свобод зберігає гостроту, доповнюючись проблемами, притаманними кожному національному кейсу.

Методологія дослідження громадянських та політичних прав і свобод виступає, найперше, складовою частиною філософської антропології. Якісний аналіз проблематики громадянських та політичних прав і свобод уможлиблюється, на нашу думку, завдяки методологічному інструментарію неінституціоналізму, аксіологічного підходу, політичної компаративістики, а також теоретико-методологічному синтезу філософського, історичного, політологічного, соціологічного, юридичного аналізу ідеї про громадянські та політичні права і свободи.

Відзначимо, що права та свободи людини і громадянина ми позиціонуємо як один із найважливіших соціально-політичних інститутів сучасної політики.

Його аналіз уможлиблюється найперше за допомогою методології неоінституціоналізму. У визначенні громадянських і політичних прав саме як інституту ми опираємося на підходи, запропоновані Д. С. Норттом. Він визначив інститут як «правила гри, що складаються з офіційних писаних правил, а також, зазвичай, неписаних кодексів поведінки, що лежать глибше офіційних правил і доповнюють їх» [46, с. 12]. У системі інститутів дослідник виділив: неформальні обмеження (традиції, звичаї, табу); формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо). В цій системі інститутів права і свободи людини та громадянина відносяться до інституціоналізованих правил. Цю думку розвивають й українські політологи. Так, М. Чабанна інститутами визначає «правила діяльності, механізми, які забезпечують їх дотримання, і норми поведінки, що структурують постійну взаємодію між людьми» [79, с. 30]; В. Попазогло трактує інститути як «набір правових норм і неформальних правил, які склалися внаслідок взаємодії індивідів у процесі обміну» [57, с. 100] і т. д.

Будучи інститутом, політичні та громадянські права та свободи увиразнюють необхідні або ж важливі для кожної людини умови її самореалізації, зокрема і як «людини політичної». За вихідними положеннями неоінституційної теорії про поділ інститутів на формальні та неформальні, конструктивні та деструктивні, права людини належать до формальних конструктивних інститутів. Цей інститут, будучи правовим за природою, здійснює визначальний вплив на перебіг політичного процесу, унормовує поведінку політичних акторів.

За допомогою методології неоінституціоналізму уможлиблюється аналіз впливу на формальний конструктивний політико-правовий інститут прав і свобод людини та громадянина інших політичних інститутів – як формальних, так і неформальних, як конструктивних, так і деструктивних. Наприклад,

пострадянський політичний простір демонструє, як на громадянські та політичні права і свободи впливають інститути корупції, клієнтизму, клановості та ін. Інституційний аналіз уможлиблює не лише широкий розгляд інституту прав і свобод як наявної реальності, але наслідки тиску на них для політичного режиму. Коли йдеться про захист прав і свобод, або навпаки – тиск на них, то в цих процесах ключові ролі належать низці інститутів: державі, прокуратурі, адвокатурі, омбудсмену, акторам громадянського суспільства та ін. Відтак, на нашу думку, безумовна перевага неоінституціоналізму як методології дослідження громадянських та політичних прав і свобод полягає в здатності аналізувати політичні та правові інститути в динаміці.

Крізь призму аксіологічного підходу нами вивчається ціннісний зміст громадянських та політичних прав і свобод, їх роль у системі ціннісної ієрархії особи, суспільства, держави. На думку дисертантки, низка проблем у площині громадянських та політичних прав і свобод лежить саме в аксіологічному вимірі. Люди пострадянського типу часто не готові до вияву культурної, соціальної, релігійної та сексуальної та іншої толерантності. «Дає про себе знати егалітаристська/колективістська ментальність, розвинута у радянські часи, помножена на інерцію псевдо-патріархальності» [82, с. 9]. Політико-правова культура населення увиразнює збереження сильного патерналізму, певного страху перед реформами, низький рівень соціальної довіри (не є накопиченим достатній соціальний капітал); абсолютизуються усілякі ієрархії на противагу утвердженню цінності горизонтальних мережеских зв'язків тощо. Ці характеристики посилюються на тлі недоліків політичної еліти: поширеність непотизму, фаворитизму, клановості, корупції; використання влади для реалізації приватних бізнес-проектів; прихильність до вибіркового правосуддя, «телефонного» права; відкидання меритократії; наявність статусних привілеїв тощо. Відтак, можна констатувати, що пострадянські атрибути зберігають свою присутність на ментальному, інституційному та інших вимірах політичного

буття більшості пострадянських країн. Оскільки меншою мірою вони увиразнені в країнах Балтії, то відтак не охоплені нашим аналізом. Такі деформації сильно впливають на практичну реалізацію та захист конституційно гарантованих громадянських та політичних прав і свобод, боротьбу за закріплення нових прав.

Дослідницький потенціал політичної аксіології уможлиблює визначення ролі цінностей законності, правопорядку, толерантності в політичному процесі пострадянських країн. Низка політичних, політико-правових цінностей пов'язані зі системою владних відносин і політичних інститутів. Вони мотивують дії суб'єктів політики, увиразнюють уявлення політичних акторів про бажані формати взаємин в системі «особа – держава». Вивчення цінностей видається нам засадничим, позаяк вони детермінують моделі поведінки людини та громадянина, зокрема в процесі боротьби за дотримання гарантованих державою громадянських та політичних прав і свобод, розширення уже унормованих тощо.

Зокрема через призму соціологічної концепції цінностей уможлиблюються пояснення того, що будь-який соціальний акт (наприклад, організація протестів з метою захисту прав людини, участь у них, лобіювання законопроектів щодо певного аспекту правозахисту тощо) є «осмисленим лише в співвідношенні з цінностями (за М. Вебером), відповідно до яких коригується поведінка осіб, їх груп, визначаються індивідуальні або колективні цілі» [40, с. 64]. Цінності як уявлення про бажане (Т. Парсонс) є найважливішим регулятором людської дії; вони, будучи свого роду «правилами поведінки» (Ф. Знанецький, У. Томас) «детермінують збереження, регуляцію та поширення відповідних типів дій серед членів певної спільноти» [40, с. 64].

На наше переконання, саме на основі цінностей особа, соціальні групи діють для реалізації або ж захисту порушених громадянських та політичних прав і свобод. Правозахисні акти, законопроектні ініціативи є акумуляцією

певних цінностей і визначенням способів їх досягнення. У цьому вбачаємо доцільність включення аксіологічного підходу до методологічного інструментарію вивчення проблематики громадянських та політичних прав і свобод на пострадянському просторі.

Компаративний метод, застосований нами, уможливив на прикладі дванадцяти аналізованих пострадянських країн політологічний аналіз особливостей: 1) комплексу законодавчо гарантованих громадянських та політичних прав і свобод, відмінностей між країнами у визначенні кола цих прав і свобод; 2) типових порушень, утисків цих груп прав і свобод; 3) реакцій на зафіксовані порушення прав і свобод з боку інститутів держави, інституту омбудсмена, правозахисних та інших НУО, інших акторів; 4) результатів правозахисної діяльності за останній час; оцінювався поступ у захисті прав людини в окремо взятій країні аналізованої групи.

Порівняльний аналіз застосовувався нами як щодо аналізованих країн в цілому, так за їх трьома групами країн: центральноазійські (розділ 2), Південного Кавказу (розділ 3), східноєвропейські країни пострадянської Євразії (розділ 4). Відтак, за параметром простору ми звертаємося до монографічних (окремий випадок) і регіональних (зіставлення понад двох країн) порівняльних досліджень предмета дисертації. Також за параметром часу використовуються пізнавальні можливості крос-темпорального порівняльного аналізу.

Важливість компаративно-політологічного підходу для вивчення комплексу громадянських і політичних прав людини полягає, на нашу думку, в його широких евристичних можливостях. Він дозволяє пояснити ті процеси, які відбуваються як у конкретній країні, так і у регіональному чи навіть глобальному вимірі з огляду на поглиблення дефектів неоліберальної демократії, кризи демократії у світі.

З огляду на доволі розлогий перелік громадянських та політичних прав і свобод, нашим аналізом вдалося охопити не усі, а лиш частину з них. Зокрема, в

межах кожної досліджуваної країни приділено увагу найперше праву на вільне висловлювання поглядів і переконань (свобода слова та думки); праву на життя; праву на повагу людської гідності; свободі пересування (зокрема й за межі держави); праву на участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; праву на участь у створенні й діяльності громадських об'єднань та ін. Важливим завданням при цьому було відійти від аналізу згаданих прав і свобод з позицій юридичної науки на користь політологічного аналізу.

Висновки до розділу 1.

1. Проблематика громадянських та політичних прав і свобод на теренах пострадянського простору недостатньо досліджена в вітчизняній політичній науці. Тут значно більше уваги приділяється режимним трансформаціям, внутрішньополітичним конфліктам, міждержавним протистоянням у геополітичній та інших площинах тощо. Не у всіх державах чи окремих регіонах умови проведення емпіричних замірів щодо реалізації та захисту громадянських і політичних прав є сприятливими; не усюди для правозахисних організацій уможлиблюється аналіз ситуації з правами людини через перешкоди, створювані державними або ж деструктивними недержавними акторами. Ситуація особливо складна в тих країнах, які мають у своєму складі міжнародно невизнані псевдодержавні утворення, а також у тих неоавторитарних державах, які мають максимально закриті інформаційні кордони. Там громадянські та політичні права людини порушуються найсильніше, але можливостей дослідити ситуацію є найменше.

2. У структурі системи прав і свобод громадянські та політичні права займають найважливіше місце. Ці групи прав і свобод були найпершими, щодо яких розгорталися революційні протистояння з вимогою їх державного гарантування та захисту (т. зв. перше покоління прав людини). Рівень розвитку

цих прав і свобод, наявні гарантії їх використання, захисту характеризують відповідність новітніх держав ознакам правових і демократичних. В умовах неоліберальної демократії коло цих прав і свобод продовжує розширюватися, що свідчить про динамічний розвиток каталогу прав і свобод людини та громадянина, зростання громадсько-політичного активізму в площині їх відстоювання тощо. Водночас упродовж останніх двох десятиліть відбуваються загальнопланетарні процеси кризи неоліберальної демократії як результат росту корупції, активізації антиліберальних популістських рухів тощо. Це призводить до посилення настроїв зневаги до цінності прав людини та громадянина, активізації мови ненависті тощо. Відтак, політична турбулентність, режимні трансформації та деформації цінностей ліберальної демократії виступають перешкодою реалізації та захисту уже законодавчо гарантованих громадянських та політичних прав і свобод.

3. Попри конституційне закріплення у 1990-х роках на теренах колишніх держав СРСР широкого комплексу громадянських та політичних прав і свобод, тут не уможливилися їх повноцінна реалізація та належний захист. Про це свідчать численні випадки підконтрольності медіа, посягання на незалежність судової влади, тиск на акторів громадянського суспільства, переслідування правозахисників, агресивна мова ненависті та навіть практика смертної кари (посягання на право на життя). При цьому ініціаторами тиску на права людини виступає як інститут держави, так і недержавні суб'єкти (ультрарадикальні, консервативні тощо). Це засвідчує віддаленість (більшу або ж меншу) пострадянських країн від цінностей неоліберальної демократії, що типово для неоавторитарних режимів або ж значно деформованих моделей демократії.

4. Пострадянські держави мають як спільні проблеми в площині громадянських та політичних прав і свобод (їх охоплює поняття «пострадянськість»), так і відмінності в їх реалізації та захисті. У більшості з цих країн (Азербайджан, Білорусь, Росія, Туркменістан та ін.) з причини

фасадного характеру демократії, зневажання громадянськими та політичними правами має системний характер аж до таких крайніх форм, як смертна кара, наявність політичних в'язнів, блокування Інтернету, переслідування за свободу слова тощо. Відсутніми є механізми практичної реалізації багатьох прав і свобод, а національна політико-правова культура населення не відповідає рівню, необхідному для активного тиску на державу з вимогами дотримання верховенства права. Навіть революції (як-от дві у Киргизстані) не зумовили відхід від неоавторитарних практик в питаннях прав людини. Водночас у низці країн (Вірменія, Грузія, Україна та ін.) хоч проблеми прав і свобод увиразнені гостро, помітні зміни до відкритого суспільства, які супроводжуються боротьбою за демократичні цінності та правову державу (як-от Революція гідності в Україні (2013–2014 рр.), Революція любові в Вірменії (2018 р.), протести у Грузії (2019 р.) тощо).

5. Аналіз проблематики громадянських та політичних прав і свобод уможлиблюється зверненням до методологічного інструментарію неінституціоналізму, аксіологічного підходу, політичної компаративістики: а) будучи інститутом, політичні та громадянські права та свободи увиразнюють необхідні / важливі для особи умови самореалізації як «людини політичної». За допомогою методології неінституціоналізму розкривається вплив на інститут прав людини інших інститутів (формальних і неформальних, конструктивних і деструктивних); б) крізь призму аксіологічного підходу вивчається ціннісний зміст аналізованих прав і свобод, їх роль у системі ціннісної ієрархії особи, суспільства, держави. З позиції політичної аксіології визначається роль цінностей законності, правопорядку, толерантності в політичному процесі пострадянських країн; в) компаративний метод, застосований до дванадцяти країн, уможливив визначення особливостей громадянських та політичних прав і свобод, типових їх утисків та проявів протидії їм, оцінку поступу в захисті прав людини в окремо взятій країні тощо.

Список джерел до розділу 1.

1. Балаян, А. (2012). *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
2. Баликіна, Л. І. (2015). *Становлення та розвиток парламентаризму в Україні та Республіці Білорусь: порівняльні аспекти*. Київ: Університет економіки та права «КРОК».
3. Боконбаев, К. Дж. (2015). К вопросу о традиционализме и модернизации кыргызского общества. *Вестник кыргызско-российского славянского университета*, 15 (2), 7-11.
4. Брага, Л. (2011). Гражданское общество Молдовы сквозь призму политико-культурного анализа. In *Гражданское общество Молдовы: проблемы и перспективы* (pp. 166-174). Комрат: Ins. pentru Democrație.
5. Бульвінський, А. Г. (Ed.) (2018). *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору*. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
6. Ваал, Т. де. (2013). Азербайджан – что впереди? *Pro et Contra*, 6 (61), 79-82.
7. Васильєв, О. А. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Модернізаційний вектор та основні чинники розвитку Казахстану* (pp. 221-236). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
8. Гельман, В. Я. (2001). Постсоветские политические трансформации: наброски к теории. *Общественные науки и современность*, 1, 55-69.
9. Добровольська, А. Б. (2016). Досвід трансформації молдовського суспільства: протиріччя на шляху політичної консолідації. *Європейські історичні студії*, 4, 85-112.

10. Егоров, В., Станевский, В. (2012). Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств. In В. Г. Егоров (Ed.), *Постсоветская трансформация политической системы Азербайджана* (pp. 138-163). Москва: Издательство МГОУ.

11. Жангожа, Р., Метельова, Т. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Незалежний Туркменістан: демодернізація* (pp. 201-220). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.

12. Задорожній, О. В. (2015). Порухення принципу поваги основних прав свобод людини під час агресії Російської Федерації на сході України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 32 (3), 175-179.

13. Закон Кыргызской Республики «О внесении изменений в Конституцию Кыргызской Республики» (2016). Available from <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111484?cl=ru-ru>

14. Закон Кыргызской Республики «О противодействии экстремистской деятельности» (2005). Available from http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=9207

15. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия экстремизму и терроризму» (2016). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34199995#pos=3;-245

16. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информации и коммуникаций» (2018). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34205812

17. Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» (2005). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30004865

18. *Закон Республики Таджикистан «О социальном партнерстве»* (2014). Available from <http://www.lex.uz/docs/2468216>
19. *Закон Туркменистана «О воинской обязанности и военной службе»* (2002). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=15746
20. *Закон Туркменистана «О политических партиях»* (2012). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=50606
21. *Закон Туркменистана «О правовом регулировании развития сети Интернет и оказания интернет-услуг в Туркменистане»* (2014). Available from <http://www.mincom.gov.tm/ru/articles/internet-law>
22. *Закон Туркменистана «О средствах массовой информации»* (2012). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=57214
23. *Закон Туркменистана «Об адвокатуре и адвокатской деятельности в Туркменистане»* (2010). Available from <http://www.eurasian-advocacy.ru/turkmenistan/616-zakon-turkmenistana-ob-advokature-i-advokatskoj-deyatelnosti-v-turkmenistane>
24. *Закон Туркменистана «Об организации и проведении собраний, митингов, демонстраций и других массовых мероприятий»* (2015). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=73944
25. Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (2019). *Відомості Верховної Ради України, 3, ст. 23.*
26. Искандарян, А. (2011). Армения между автократией и полиархией. *Pro et Contra, 3-4 (15), 19-28.*

27. Іманбердієв, Д. Ч., Кокомбаєв, К. С. (2011). Проблеми кризи влади й суспільства в незалежному Киргизстані. *Державне управління: теорія та практика*, 1. Available from <http://academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Imanberdyev.pdf>
28. Ісакова, Г. (2007). Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи. *Політичний менеджмент*, 3, 128-134.
29. *Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях* (2019). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399#pos=5;-245
30. *Конституция Азербайджанской Республики* (1995). Available from <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>
31. *Конституция Республики Казахстан* (1993). Available from http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
32. *Конституция Российской Федерации* (1993). Available from <http://www.constitution.ru/>
33. *Конституция Туркменистана* (2016). Available from https://drive.google.com/file/d/10YA8sVaAEH88XwNRy5OFxx8_kFsaa6MT/view
34. *Конституція України* (1996). Available from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print>
35. Куйбіда, Р, Галабала, М. (Eds.) (2018). *Правосуддя на сході України в умовах збройної агресії Російської Федерації*. Київ: Міжнародний фонд «Відродження».
36. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 2, 4-16.
37. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан. In *Матеріали VII науково-практичної*

конференції *Актуальні проблеми гуманітарних наук* (pp. 72-75). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».

38. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція як механізм функціонування авторитарного режиму Азербайджану. In *Матеріали Х науково-практичної конференції «Суспільні науки сьогодні»* (pp. 146-149). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».

39. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція: грузинський варіант. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 3, 4-12.

40. Кушнар'ов, І. В. (2018). *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація*. Київ: Юридична думка.

41. Литвиненко, І. Л. (2007). До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*, 2 (22), 55-63.

42. Ляшенко, Т. (2011). Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*, 4 (54), 264-274.

43. Малашенко, А. (2012). Туркменія: была ли оттепель? *Carnegie Endowment for International Peace*, 14 (4). Available from https://carnegieendowment.org/files/MalashenkoBriefing_14-4-12_Russ_Turkmenia.pdf

44. Науразова, Э. А. (2017). Причины, формы и последствия политической коррупции в Таджикистане. *E-Journal Экономика. Бизнес. Информатика*, 1. Retrieved from <https://internetnauka.com/index.php/journal/article/view/177>

45. Нисневич, Ю. (2017). Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения*, 61 (1), 108-120.

46. Норт, Д. (2000). *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи.

47. Олимова, С., Олимов, М. (2014). Общественное мнение, демократия и авторитаризм в Центральной Азии. *Центральна Азия и Кавказ*, 2, Vol. 17, 158-178.
48. Олкотт, М. Б. (2005). *Второй шанс Центральной Азии*. Москва: Московский Центр Карнеги, Фонд Карнеги за Международный мир.
49. Оніщенко, Н. М. Зайчук, О. В. (Eds.) (2007). Проблемы реализации прав і свобод людини та громадянина в Україні. Київ: Інститут держави та права ім. В.М. Корецького.
50. Орленко, В., Орленко, Л. (2011). Еволюція прав і свобод людини. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*, 3, 89-100.
51. Осадчук, І. (2016). «Партії влади» в Росії та країнах Центральної Азії. *Політикус*, 3, 80-83.
52. Осадчук, І. Ю. (2014). Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Питання політології*, 1132, 59-62.
53. Осадчук, І. Ю. (2016). *Політичні інститути пострадянських країн: порівняльний аналіз*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
54. Печончик, Т. (Ed.) (2018). *Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018): резюме дослідження*. Київ: Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, Центр інформації про права людини.
55. Попазогло, В. (2017). Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*, 4, 43-47.

56. Попазогло, В. (2017). Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 4, 76-87.

57. Попазогло, В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 5-6 (41-42), 98-104.

58. Попазогло, В. (2017). Неформальні руйнівні інститути у структурі політики Республіки Білорусь. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «*Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*» (рр. 93-97). Львів: Львівська фундація суспільних наук.

59. Попазогло, В. (2017). Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 19, 281-290.

60. Попазогло, В. (2018). Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики. *Evropský politický a právní diskurz, Vol. 5, Iss. 1*, 49-54.

61. Рабінович, П. (2013). Основоположні права людини: соціо-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник національної академії правових наук України*, 2 (73), 10-16.

62. Рабінович, П. М. (2001). *Основи загальної теорії права та держави*. Київ: Атіка.

63. Рагімов, Е. (2008). Особливості політичної модернізації в Азербайджані. *Політичний менеджмент*, 5, 53-59.

64. Ровдо, В. (2004). Специфика и эволюция политического режима Республики Беларусь. *Acta Slavica Iaponica*, 21, 144-180.

65. Сарабеков, Ж. (2014). *Узбекистан на современном этапе*. Астана – Алматы: Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан.

66. *Семейный кодекс Киргизской Республики* (2003). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30286698

67. Старцев, Я. Ю. (2013). Неофеодализм и неопатримониализм: эвристический потенциал архаизирующих метафор в изучении российской политики. In *Гуманитарная академическая наука Урала: приоритеты и перспективы исследовательского поиска* (pp. 342-351). Екатеринбург: Издательство АМБ.

68. *Уголовный кодекс Республики Армения* (1993). Available from <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/am/am012ru.pdf>

69. *Уголовный кодекс Российской Федерации* (1996). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

70. *Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему реформированию судебной системы, усилению гарантий надежной защиты прав и свобод граждан»* (2016). Available from <http://lex.uz/docs/3050494>

71. *Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан»* (2017). Available from <http://www.lex.uz/ru/docs/3107042>

72. *Указ Президента Российской Федерации от 09.05.2017 № 203 «О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017–2030 годы»* (2017). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_216363/

73. *Указ Президента Украины «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02.05.2018 р. «Про застосування та скасування*

персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» (2018). Available from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/126/2018>

74. Федоренко, В. (2016). Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. *Історико-правовий часопис*, 1 (7), 80-87.

75. Федоров, Ю. (2009). Туркменія: время перемен? *Індекс безпеки*, 3-4 (90-91), Vol. 15, 91-113.

76. Фисун, А. (2007). Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология. *Отечественные записки*, 6, Vol. 39, 8-28.

77. Фисун, А. (2010). К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация. *Политическая концептология*, 4, 158-187.

78. Фісун, О. А. (2004). Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації. In *Національна безпека України* (pp. 3-12). Київ: Стилос.

79. Чабанна, М. (2010). Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень. *Політичний менеджмент*, 3 (41), 29-37.

80. Шипунов, Г. В. (2014). Авторитарний режим Білорусі: історія становлення. *Грані*, 9 (13), 92-99.

81. Щирба, М. Ю. (2016). Ознаки трансформації прав людини в умовах глобалізації суспільства. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Юридична наука, 837, 378-382.

82. *Як позбутися пострадянськості?* (2012). Київ: Інститут світової політики.

83. Ambrosio, T. (2015). Leadership succession in Kazakhstan and Uzbekistan: Regime Survival after Nazarbayev and Karimov. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 17 (1), 49-67.

84. *Armenia. Events of 2018. Human Rights Watch* (2019). Available from <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/armenia>

85. Badescu, G., Sum, P., Uslaner, E. M. (2004). Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova. *East European Politics and Societies*, 18 (2), 316-441.
86. Belafatti, F. (2015). *The judicial system of Tajikistan and the situation of the opposition movement «Group 24»: an assessment*. Vilnius: Vilnius University, Centre of Oriental Studies.
87. Bohr, A. (2016). *Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism*. London: The Royal Institute of International Affairs Chatham House.
88. Bowyer, A. C. (2018). *Political Reform in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, Political Parties and Civil Society*. Available from <http://isdpeu/content/uploads/2018/03/Political-Reform-in-Mirziyoyev%E2%80%99s-Uzbekistan-A.-Bowyer.pdf>
89. Chulitskaya, T., Chavusau, Y. (2013). Belarusian NGOs: Between Belarus and abroad. *Bell; BelarusInfo Letter*, 4 (34), 1-6.
90. Collins, K. (2012). After the Kyrgyz Spring: Challenges to Democratic Deepening. *The Brown Journal of World Affairs*, 19 (1), 21-44.
91. *Democracy in Retreat. Freedom in the World 2019* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>
92. Eke, S., Kuzio, T. (2000). Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarianism Populism in Belarus. *Europe-Asia Studies*, 52 (3), 523-547.
93. *Freedom in the World 2019. Kazakhstan* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/kazakhstan>
94. *Freedom on the Net 2018. Kazakhstan* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/kazakhstan>

95. *Freedom on the Net 2018. Kyrgyzstan* (2018). Available from <https://www.refworld.org/docid/5be16b0aa.html>
96. *Freedom on the NET 2018. Russia country report* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/russia>
97. *Freedom on the Net 2018. Ukrainian country report* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/ukraine>
98. *Freedom on the Net 2018. Uzbekistan* (2018). Available from <https://www.refworld.org/docid/5be16aed4.html>
99. Gerber, T. P. (2017). Public opinion on human rights in Putin-era Russia: Continuities, changes, and sources of variation. *Journal of the Human Rights*, 16 (3), 314-331.
100. Gibson, J. L. (1997). The struggle between order and liberty in contemporary Russian political culture. *Australian Journal of Political Science*, 32 (2), 271-290.
101. Glushkova, T., Poméon O'Neill, A. (2016). *Kyrgyzstan at a crossroads: shrink or widen the scene for human rights defenders. International Mission Report*. Available from https://www.fidh.org/IMG/pdf/kyrgyzstanobsang_2016web.pdf
102. Goujon, A. (2002). Le “Loukachisme” ou le Populisme Autoritaire en Biélorussie. *Politique et Sociétés*, 21 (2), 29-50.
103. Henry, L. A. (2009). Redefining citizenship in Russia. *Problems of Post-Communism*, 56 (6), 51-65.
104. *Human Rights Watch. World Report 2019. Event of 2018* (2019). Available from https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/hrw_world_report_2019.pdf
105. Ioffe, G. (2004). Understanding Belarus: Economy and Political Landscape. *Europe-Asia Studies*, 56 (1), 85-118.
106. Ioffe, G. (2007). Culture Wars, Soul-Searching, and Belarusian Identity. *East European Politics and Societies*, 21 (2), 348-381.

107. Ioffe, G. (2007). Unfinished Nation-Building in Belarus and the 2006 Presidential Election. *Eurasian Geography and Economics*, 48 (1), 37-58.
108. Ioffe, G. (2008). *Understanding Belarus and How Western Foreign Policy Misses the Mark*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
109. Ioffe, G. (2011). Belarus and the West: from Estrangement to Honeymoon. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 27 (2), 217-240.
110. Ioffe, G. (2014). *Reassessing Lukashenka: Belarus in Cultural and Geopolitical Context*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
111. Ioffe, G., Yarashevich, V. (2011). Debating Belarus: An Economy in Comparative Perspective. *Eurasian Geography and Economics*, 52 (6), 750-779.
112. Korosteleva, E. A. (2003). Is Belarus a Demagogical Democracy? *Cambridge Review of International Affairs*, 16 (3), 525-533.
113. Korosteleva, E. A. (2002). *Political Leadership and Public Support in Belarus: Forward to the Past?* In A. Lewis (Ed.), *The EU & Belarus*, London: Federal Trust.
114. Ljubownikow, S., Crotty, J. (2015). Managing Boundaries: The Role of Non-Profit Organisations in Russia's Managed Democracy. *Sociology*, 51 (5).
115. Ljubownikow, S., Crotty, J., Rodgers, P. W. (2013). The state and civil society in post-Soviet Russia: The development of a Russian-style civil society. *Progress in Development Studies*, 13 (2), 153-166.
116. Marples, D. (1999). *Belarus: A Denationalised Nation*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
117. Marples, D. (2004). The Prospects for Democracy in Belarus. *Problems of Post-Communism*, 51 (1), 31-42.
118. Marples, D. (2005). Europe's Last Dictatorship: The Roots and Perspectives of Authoritarianism in 'White Russia'. *Europe-Asia Studies*, 57 (6), 895-908.

119. Marples, D. (2006). Color Revolutions: The Belarus Case. *Communist and Post-Communist Studies*, 39 (3), 351-364.
120. Marples, D. (2007). *The Lukashenka Phenomenon: Elections, Propaganda, and the Foundations of Political Authority in Belarus*. Trondheim: Program on East European Cultures and Societies.
121. Marples, D. (2013). Between the EU and Russia: Geopolitical Games in Belarus. *The Journal of Belarusian Studies*, 7 (1), 38-68.
122. Marples, D., Pervushina, L. (2005). Belarus: Lukashenko's Red October. *Problems of Post-Communism*, 52 (2), 19-28.
123. Matonytė, I., Chulitskaya, T. (2012). The third sector and political communication in Belarus: Highlights on the topic of social policies from the presidential campaign 2010. *Lithuanian Annual Strategic Review*, 10 (1), 235-263.
124. Oleinikova, O. (2017). Foreign Funded NGOs in Russia, Belarus and Ukraine: Recent Restrictions and Implications. *Cosmopolitan Civil Societies: an Interdisciplinary Journal*, 9 (3), 85-94.
125. Peyrouse, S. (2012). *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*. Armonk, New York; London, England: M. E. Sharpe.
126. Salomov, J. (2018). Mirziyoyev's Uzbekistan: Towards Openness and Real Democracy. *EUCACIS Online Paper*, 6. Available from http://iep-berlin.de/en/eucacis-online-paper-no6_eng/
127. Sever, M. (2018). *Judicial and Governance Reform in Uzbekistan*. Available from <http://isdpeu/content/uploads/2018/03/Judicial-and-Governance-Reform-in-Uzbekistan-M.-Sever.pdf>
128. Sliusarenco, D., Foltea, I. (2018). The rise of illiberal civil society in Moldova. In *The rise of illiberal civil society in the former Soviet Union?* (pp. 48-54). London: The Foreign Policy Centre.
129. *Turkmenistan. Events of 2016*. Human Rights Watch (2017). Available from <https://www.hrw.org/ru/world-report/country-chapters/297735>

130. *Turkmenistan. Events of 2018. Human Rights Watch* (2019). Available from <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/turkmenistan>
131. *Turkmenistan: RFE/RL reporter hounded for snapping supermarket line* (2016). Available from <https://rsf.org/en/news/turkmenistan-rferl-reporter-hounded-snapping-supermarket-line>
132. Urmanbetova, Zh. (2017). Specific of democratic reforms in Kyrgyzstan. *Проблемы современной науки и образования*, 5 (87). Available from <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/87/specific-of-democratic.pdf>
133. Urmanbetova, Zh. (2017). The current state of Kyrgyzstan: elite problem. *Проблемы современной науки и образования*, 5 (87). Available from <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/87/the-current-state.pdf>
134. Usov, P. (2008). The neo-authoritarian regime in the Republic of Belarus. *Lithuanian Foreign Policy Review*, 21, 86-111.
135. Wilson, A. (2011). *Belarus: The Last European Dictatorship*. London: Yale University Press.

РОЗІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ГАРАНТУВАННЯ, РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ГРОМАДЯНСЬКИХ, ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД В УМОВАХ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОГО НЕОАВТОРИТАРИЗМУ

2.1. Реалізація, захист громадянських та політичних прав і свобод за персоналістського неоавторитаризму в Таджикистані.

«Конституція Республіки Таджикистан (1994) закріплює норму (ст. 5) про визнання, дотримання, захист державою прав і свобод людини та громадянина. Однак в політико-правовому житті Основний Закон не виконує уповні свого функціонального призначення з гарантування закріплених прав і свобод. Класична демократична норма, представлена в таджицькій конституції, як і в більшості сучасних конституцій світу, контрастує з повсякденними проблемами реалізації, захисту прав людини та громадянина, найперше – громадянських і політичних» [49, с. 101]. У цій країні Центральної Азії гарантії практичної реалізації більшості громадянських та політичних прав і свобод існують на доволі декларативному рівні. Міжнародні оцінки якості дотримання прав і свобод людини у Таджикистані вже традиційно є одними з найгірших у світі. Це попри те, що Таджикистан є державою-учасницею ОБСЄ, а відтак має зобов'язання щодо дотримання принципів рівності та недискримінації. «Також Таджикистан – учасник Угоди про партнерство та співробітництво з ЄС; ця держава ратифікувала Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Бачимо, що ця неоавторитарна країна формально знаходиться в площині спільноти західних ліберально-демократичних цінностей, але не є частиною цією ціннісної системи» [49, с. 101].

На відміну від сусідніх республік Центральної Азії, демократична консолідація Таджикистану як незалежної держави після розпаду СРСР була

перервана громадянською війною (1992–1997) [75]. Також саме тут найвираженішою в політичному житті є роль кланів. Політична система Таджикистану (як і, найперше, Туркменістану та Узбекистану) є закрита – вона демонструє обмеженість впливу глобальних процесів. «Політична еліта Таджикистану значною мірою утворена ще старою комуністичною номенклатурою, на яку потужно впливає Росія» [49, с. 101]. Нідерландський дослідник Б. Резвані вказує на сильно виражену радянську спадщину в політико-правовому житті Таджикистану [72, с. 153]. Водночас влада в Таджикистані має клановий характер. Усі члени сім'ї глави держави обіймають високі державні посади, а високопосадовці традиційно пов'язані походженням з певним кланом і виражають його інтереси³.

«Попри багатопартійність, основна влада в країні зосереджена в руках однієї партії – Народно-демократичної партії Таджикистану, яку очолює незмінний із 1994 року глава держави Е. Рахмон» [49, с. 101]. Глава держави («Лідер нації») має право бути обраним на посаду необмежену кількість термінів; він має довічний імунітет від переслідування правоохоронними та судовими органами⁴. Для закріплення таких норм у 2016 році було проведено конституційний референдум (винесено близько 40 питань). Серед інших особливостей нинішнього Таджикистану – слабкість громадянського суспільства, зумовлена найперше руйнівним тиском на нього держави; відсутність громадського контролю та підзвітності політиків; системна корупція; нетранспарентний характер політики [38, с. 80]; перешкоди у доступі громадян до об'єктивної інформації; недієвість механізмів контролю та покарання; використання адміністративного ресурсу тощо [27] та ін. У цій державі такі сильні традиції та культурні зв'язки, що навіть фінанси мають

---

³ Наприклад, бадахшанський, гармський, кулябський, памірський, ходжентський та ін. клани. Панівним нині вважається кулябський клан, вихідцем з якого є президент Е. Рахмон.

⁴ Цим Таджикистан відрізняється від інших країн регіону. Наприклад, у Киргизстані 27.06.2019 р. було ухвалено зняття недоторканності з экс-президента А. Атамбаєва.

менше значення у порівнянні зі звичаями [24, с. 73]; це сприяє непотизму. «Міцні традиційні цінності дисонують із цінностями плюралістичної політичної культури» [49, с. 101]. «У Таджикистані відсутня політична конкуренція, вільні вибори, незалежні суди та медіа» [38, с. 80]. Відтак, слухними є оцінки політичного режиму Таджикистану як неоавторитарного персоналістського типу [28, с. 116]. На такому політико-правовому ландшафті проблема прав людини є особливо гострою. Розглянемо кілька прав і свобод людини та громадянина громадянського й політичного типів, які найчастіше порушують у Таджикистані.

«В Таджикистані, як одній із найбільш закритих країн, надзвичайно складні умови для реалізації свободи слова. Медіа тут функціонують на засадах, найперше, самоцензури журналістів, позаяк це є механізмом їх самозбереження» [49, с. 101–102]. За Індексом свободи преси, який визначає НУО «Репортери без кордонів», на 2016 рік припало різке погіршення позицій рекінгу Таджикистану (150-е місце у світі, погіршення на 34 сходинки у порівнянні з показниками за попередній рік). Зростання «тиску на журналістів, блокування веб-сайтів тощо пов'язані з парламентськими виборами 2015 року та подальшою забороною Партії ісламського відродження Таджикистану» [49, с. 102]. У 2019 році ця країна перебуває на 161-у місці згаданого рекінгу; серед країн Центральної Азії гіршими є лише позиції Туркменістану (останнє, 180-е, місце у світі). Незалежні таджицькі журналісти є об'єктами залякувань, онлайн-атак задля їх дискредитації. Від незалежних таджицьких журналістів до НУО «Репортери без кордонів» неодноразово надходили звернення про погрози, шантаж з боку, найперше, силових структур таджицької держави.

«Одним із найрезонансніших був арешт (грудень 2017 р.) незалежного журналіста Х. Мірсаїдова. Обвинувачення було порушено після його звернення до глави держави з проханням припинити розслідуваний випадок корупції державного посадовця. Наслідком такого звернення стало засудження до 12

років ув'язнення за «розтрату державних коштів», доповнене обвинуваченням у «розпалюванні національної та расової ворожнечі» [80]. Згодом вирок під тиском міжнародної громадськості⁵ був зменшений; Х. Мірсаїдов відбув частину покарання, виплатив значні фінансові компенсації державі, відтак йому вдалося залишити територію держави [49, с. 102].

Переслідуваними в Таджикистані є й блогери. Зокрема, «Е. Одінаєв був викрадений в Санкт-Петербурзі та насильно вивезений до Таджикистану для передачі органам правопорядку; в правозахисників щодо нього відсутня інформація. У 2018 році ще один опозиційний блогер, Дж. Худоев, був звинувачений в контактах із салафітами (їх влада вважає екстремістами), а відтак, засуджений до п'ятирічного ув'язнення. Кримінальні справи порушують і щодо блогерів, які проживають за межами Таджикистану, але в випадку приїзду в країну одразу будуть затримані за уже винесеним вирок суду» [49, с. 102].

«Нові медіа (онлайн-медіа) також перебувають під тиском держави; загалом Інтернет-комунікація з великою пересторогою сприймається неоавторитарною таджицькою владою. Влада неодноразово блокувала доступ до соціальних мереж, опозиційних сайтів (Facebook, YouTube, радіо «Вільна Європа» та ін.)» [49, с. 102]. У 2015 році таджицький уряд вперше уряд обмежив доступ до Facebook і YouTube, обміну текстовими повідомленнями [78]. Періодично унеможливлений доступ до послуг мобільного зв'язку та обміну повідомленнями, що відбувається синхронно з появою в Інтернеті критичних заяв щодо глави держави, членів сім'ї Е. Рахмона, уряду, керівної партії тощо. Зауважимо, що Кримінальний кодекс Таджикистану передбачає відповідальність за образу глави держави (ст. 137) і державних службовців (ст. 330) [58]. «Окремо зацентровано на образах, поширюваних у медіа, зокрема й в

---

⁵ У соціальних медіа була організована масштабна міжнародна кампанія з хештегом #FreeKhayrullo, яка включала зокрема й посла Великої Британії в Таджикистані.

Інтернеті. Наприклад, у серпні 2018 року до 5,5 років позбавлення волі було засуджено У. Муродова за критичні думки щодо президента Е. Рахмона в соціальній мережі «Однокласники» [49, с. 102].

«Інтернет-провайдери Таджикистану блокують онлайн-„анонімайзери”, що дозволяють користувачам отримати доступ до недоступних сайтів новин, соціальних мереж. Це ще один спосіб цензурування інформації, застосований таджицьким урядом. Наприклад, напередодні загальнодержавного референдуму 2016 року блокувалися популярні сайти Asia-Plus (<https://news.tj/>), Ozodagon (<http://www.ozodagon.com/>), Радіо Озоді (<https://www.ozodi.org/>) та ін.» [49, с. 102].

У квітні 2019 року антимонопольним відомством Таджикистану було ініційовано підвищення цін на мобільний Інтернет, інші послуги користування Інтернетом. Втім, за кілька днів президент Таджикистану Е. Рахмон скасував рішення Антимонопольної служби. Серед причин такого рішення був й збір підписів активістів під зверненням до президента, хоча через побоювання санкцій держави за будь-яку публічну ініціативу, кількість підписів була мізерна. Попри позицію глави держави в проблемному питанні, щодо двох таджицьких активісток, які ініціювали збір підписів (Ш. Ібрагімової та Д. Мухіддінової), розгорнулася кампанія залякування, спричинена їх критикою владних (антимонопольних органів) рішень. Вочевидь, метою організованого громадського осуду активістів і членів їх родин, було нагнітання атмосфери страху задля мінімізації потенційних об'єднань таджицьких користувачів Інтернету в захисті будь-яких своїх прав.

У порівнянні навіть з іншими країнами Центральної Азії (крім Туркменістану), Таджикистан в питанні використання Інтернету має найгірші позиції: вартість мобільного Інтернету – еквівалентна 6,5 дол. США за

1 гігабайт⁶; швидкість мобільного Інтернету – 6,2 Mbit за секунду⁷; рівень проникнення Інтернету серед населення – 33 %⁸; рівень проникнення мобільного Інтернету серед населення – 18 %⁹; країна ще не покрита уповні стандартом 4G¹⁰; Таджикистан навіть не був охоплений вивченням «Freedom House» щодо рівня свободи Інтернету¹¹.

Таджицька влада у 2017 році закріпила за правоохоронними органами право (Закон Республіки Таджикистан «Про оперативно-розшукову діяльність») отримувати інформацію про те, на які сайти заходять громадяни. Мережеве відстеження таджиків має за мету, найперше, виявлення тих, хто використовує онлайн-комунікацію для контактів з організаціями, які Таджикистан визначив екстремістськими, терористичними. Навіть традиційний «Like» під певними повідомленнями чи відео екстремістського кшталту можуть кваліфікуватися як їх підтримка [49, с. 103].

Не менш порушуваним у Таджикистані, аніж свобода слова, є й право громадян на об'єднання, захист своїх законних інтересів через неурядові організації (НУО). «Таджицька влада намагається виключити нелояльні до правлячого режиму організації громадянського суспільства з політичного процесу. Клімат функціонування акторів громадянського суспільства в Таджикистані, найперше – правозахисних НУО, останніми роками погіршився. Уряд чинить сильний тиск на правозахисників, активістів, адвокатів і журналістів, щоб змусити їх припинити чи не розпочинати обговорення важливих політичних питань» [49, с. 103].

⁶ Для порівняння: в Узбекистані – 3,2, Казахстані – 0,48, Киргизстані – 0,26 дол. СШАЗ

⁷ Для порівняння: в Узбекистані – 8,75, Киргизстані – 12,58, Казахстані – 18,82 Mbit за секунду.

⁸ Для порівняння: в Киргизстані – 40, Узбекистані – 47, Казахстані – 77 %.

⁹ Для порівняння: в Киргизстані – 22, Узбекистані – 24, Казахстані – 33 %.

¹⁰ Для порівняння: в Казахстані це очікується в 2019, Киргизстані – 2020, Узбекистані – 2025 рр.

¹¹ Для порівняння: Киргистан – 38, Казахстан – 62, Узбекистан – 75 балів; чим більша кількість балів, тим менша свобода Інтернету.

Внесені у 2015 році зміни до Закону Таджикицької Республіки «Про громадські об'єднання» зобов'язали НУО звітувати перед Міністерством юстиції Таджикистану про гранти та фінансування, отримані з іноземних джерел (необхідність таких звітів аргументується владою необхідністю запобігати фінансуванню тероризму та екстремізму). «Відтак, хоча заборони на іноземні джерела фінансування таджицьких НУО немає, але діють акти, які передбачають непропорційно обтяжливі зобов'язання щодо звітності НУО» [49, с. 103]. Робота таджицького «третього сектора» є адміністративно ускладненою частими перевітками контролюючих інстанцій; вони змушують «незручні» для влади організації громадянського суспільства припинити свою діяльність. «За відсутності можливості повноцінного функціонування в Таджикистані, громадські активісти, журналісти, правозахисники, письменники, юристи та науковці створюють НУО на територіях країн, в яких вони отримали політичний притулок. До таких організацій, наприклад, належать Народний рух «Реформи та розвиток в Таджикистані», Громадський комітет «Порятунок політичних заручників і в'язнів у Таджикистані» та ін.» [49, с. 103].

Одним із найбільш переслідуваних в Таджикистані був громадсько-політичний рух «Група 24» (<https://guruhi24.net/>; нинішнє наповнення контенту сайту організації ведеться з території ФРН). Верховним судом Республіки Таджикистан рух визнаний екстремістським і заборонений. Такі санкції були відповіддю держави на заклики лідера «Групи 24» У. Кувватова до мирних демонстрацій у Душанбе. Згодом У. Кувватова, який активно виступав за відставку багаторічного таджицького авторитарного президента, було убито, але «Група 24» продовжує роботу з-поза меж Таджикистану. Активісти «Групи 24» здійснюють свою діяльність, отримавши політичний притулок чи проживаючи в різних країнах, переважно Європи: А. Астанаєв (Польща), Х. Ашуров (Швеція), С. Ашуров (Польща), М. Сайдалієв (Німеччина) та ін. Відзначимо, що загалом найбільш активними нині є активісти нових

таджицьких продемократичних Інтернет-рухів, які проживають за межами батьківщини, а також ті активісти, хто функціонують під псевдонімами [23, с. 5; 49, с. 103].

«Одні з найбільших утисків суб'єктів таджицької політики стосуються нині забороненої Партії ісламського відродження Таджикистану. Вона функціонувала від 1991 року, але переслідування почалися лише після парламентських виборів 2015 року, коли партія не пройшла до законодавчого органу. Партійний лідер (М. Кабіров) був змушений покинути країну, побоюючись переслідування за сфабрикованими звинуваченнями. Партію звинувачено у причетності до військового заколоту, визначено терористичною організацією, багато її членів кримінально переслідувані, зокрема й заступник голови партії М. Хаїт. Нині щодо членів цієї партії влада застосовує модель поведінки «дверей, які обертаються»: одних членів звільняють, інших – ув'язнюють. Наприклад, у квітні 2019 року після п'ятирічного ув'язнення звільнений С. Адолатов, після чотирічного – Дж. Махмудов; водночас тоді ж винесено вирок (15 років позбавлення волі) Н. Самієву, якого викрали на території Російської Федерації. Нині за неофіційними даними близько 200 членів і прихильників партії від часу її заборони (вересень 2015 р.) були чи є ув'язненими» [49, с. 103]. Відзначимо, що суди в справах політв'язнів Таджикистану переважно є закритими.

Відтак, у Таджикистані «ризик порушення прав людини членів опозиційних груп надзвичайно високий» [52]. «Судова гілка влади фактично підконтрольна виконавчій; таджицькі суди виносять політично мотивовані рішення» [49, с. 103]. Це відповідне характеристиці політичного режиму Таджикистану як консолідованого авторитарного. Серед політичних в'язнів – засновник опозиційної партії «Новий Таджикистан» З. Саїдов (його було звинувачено у корупції в період перебування на державних посадах; засуджений за сфабрикованими звинуваченнями до 29 років ув'язнення),

адвокат Б. Йоров (захищав громадянських активістів в таджицьких судах), очільник руху «Молодь за відродження Таджикистану» (М. Ібрагімов) та ін.

Уряд також переслідує членів родин дисидентів, щоб змусити їх повернутися до Таджикистану для притягнення до відповідальності. Родичі тих, хто виїхав під тиском переслідувань з Таджикистану, регулярно контролюються спецслужбами. Від них під загрозою покарання вимагають надати інформацію про місцеперебування родичів-мігрантів, їх поточну діяльність. Уряд запровадив заборону на виїзд за межі Таджикистану найближчих родичів активістів опозиції; є приклади, коли виїзд членів родин опозиціонерів за кордон вдавався лише під тиском міжнародної спільноти.

Таджикистан робить спроби залучити Інтерпол, щоб затримати таджицьких опозиціонерів на територіях інших країн. Також значна кількість арештів, переслідувань і нападів на таджицьких опозиціонерів здійснюється під час їх перебування на території Російської Федерації. Таджикистан тісно співпрацює зі службами безпеки цієї держави в питаннях переслідування громадян, критичних до режиму Е. Рахмона.

«Адвокація в Таджикистані залежна та всебічно контролюється державою. Захисники залякуються, кримінально переслідуються за політично мотивованими звинуваченнями, їх піддають тортурам. Випадки переслідувань адвокатів спричинило їх активну зовнішню міграцію; відтак влада Таджикистану переспрямувала переслідування на їх сім'ї та родини» [49, с. 103–104]. Прикладом таких адвокатів найперше є уже згадуваний Б. Йоров. Через засновану ним юридичну компанію «Sipar» він захищав осіб, щодо яких було висунуто політично мотивовані звинувачення. У 2015 році Б. Йоров представляв інтереси переслідуваної Партії ісламського відродження Таджикистану, що спричинило кампанію переслідування самого адвоката. Усі слухання у його справі було закритим. До моменту суду він був позбавлений можливості спілкування зі своїми двома адвокатами (одного з яких,

Н. Макхамова, невдовзі теж почали переслідувати). Б. Йорова було засуджено за кількома звинуваченнями сумарно до 25 років позбавлення волі, Н. Макхамова – до 21 року.

«Вибори в Таджикистані, на якому б рівні вони не відбувалися, супроводжуються масштабними порушеннями. Про це свідчать, зокрема, як вибори 2015 року, так і останні, останні, шості за період незалежності Таджикистану парламентські вибори (весна 2020 року). Державні медіа популяризували найперше Народно-демократичну партію Таджикистану, а інші суб'єкти виборчого процесу не мали можливості належно представити в них свої виборчі програми. Примітно, що в Таджикистані відсутній реєстр виборців; натомість кожна місцева виборча комісія складає списки своїх виборців, роблячи електоральний процес уразливим до маніпуляцій» [49, с. 104].

В аналізі громадянських прав і свобод відзначимо «характерні для Таджикистану насилля й дискримінація за ознакою гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації. Гомофобні та трансфобні настрої широко розповсюджені й укорінені. Масовими є приклади силового втручання органів правопорядку в приватне життя представників ЛГБТІ-спільноти, причому такий тиск незмінно безкарний і латентно схвалюється владою» [49, с. 104]. Ущемленими урядом є й НУО, які в умовах гомофобії та трансфобії працюють над проектами захисту прав ЛГБТІ-спільноти; такі організації не є запрошені на урядові заходи, що звужує їх можливості обґрунтувати свою позицію. «У національному законодавстві Таджикистану відсутні антидискримінаційні акти, які торкаються сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності; відсутня державна політика та ініціативи, спрямовані на боротьбу з проявами такої дискримінації» [49, с. 104].

Аналіз засвідчив: «1) співіснування в Таджикистані задекларованого широкого комплексу прав і свобод людини та громадянина з одночасним унеможливленням повноцінного їх використання та захисту; 2) організована

опозиція в країні практично ліквідована, а боротьба за громадянські та політичні права та свободи таджиків здійснюється, найперше, з-поза меж країни; 3) політико-правова культура більшості таджиків зберігає ознаки патріархальної, протестні настрої не є частиною їх політичної свідомості; 4) повноцінна реалізація громадянських та політичних прав і свобод людини в Таджикистані уможливлена лише шляхом демократичних перетворень, руйнування мереж заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтського характеру» [49, с. 104]. Можливо, в довгостроковій перспективі соціальні медіа і технології зможуть змінити громадянську свідомість таджиків, яка нині дуже віддалена від стандартів ліберальної демократії. Але нині пропаганда в Таджикистані надто потужна, уряд – могутній в імплементації авторитарних цінностей, роль кланів – значна у визначенні цінностей таджицького суспільства.

2.2. Репресивно-авторитарний політико-правовий клімат Туркменістану як середовище реалізації громадянських, політичних прав і свобод людини та громадянина.

Туркменістан належить до виражено репресивних і закритих держав світу; в нього склалася репутація найбільш авторитарної країни з-поміж колишніх республік СРСР. Політичні та громадянські права тут піддаються значному тиску, зумовлюючи численні ризики для еволюційних перспектив Туркменістану [50, с. 324].

Вивчення особливостей політичних і громадянських прав людини та громадянина уможливлене, найперше, в контексті з'ясування особливостей політичного режиму Туркменістану. Його означають як «султаністський неопатримоніалізм» [45, с. 10], «персоналістський неоавторитаризм» [28, с. 116]

та ін. У характеристиках цієї держави домінують оцінки як авторитарної, яка межує з деспотією [2, с. 10]; тут найперше мова про період президентства С. Ніязова (1990–2006), бо в випадку режиму Г. Бердимухамедова (з 2007 року) оцінки дослідників дещо м'якші. Хоча, на думку автора роботи, здавалося б видимо-ліберальні ініціативи нинішнього глави держави зовсім не позначилися на загальній демократизації країни [50, с. 325].

В Туркменістані усі аспекти життєдіяльності суспільства незмінно усі роки незалежності контролюються главою держави¹² та його оточенням. Ця країна – приклад «патронажного президенталізму» [31, с. 60] (суперпрезидентська система правління). Зі зміною глави держави у 2007 році не змінився патріархально-консервативний стиль державного управління; патронажно-клієнтельні відносини залишаються незмінним базисом туркменської політичної системи [38, с. 79]. Правління як С. Ніязова, так і Г. Бердимухамедова відзначається закритістю, дистанційованістю владної сімейно-кланової політичної еліти від населення [37, с. 45]. Туркменська еліта функціонує «в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження» [31, с. 61].

«Органи туркменської влади не допускають проявів політичного чи релігійного інакомислення, тотально контролюють інформаційні потоки. Опозиції та членам їх родин загрожують переслідування з боку державних інституцій. Зберігається практика обмежень виїзду з країни для активістів, родичів політичних мігрантів, незалежних журналістів та ін. Десятки громадян Туркменістану є жертвами насильницького зникнення, викрадень та, ймовірно, перебувають у місцях позбавлення волі без відкритого судового процесу» [50, с. 325].

Політична система Туркменістану базується на репресіях і функціонує завдяки вуглеводневим ресурсам, біологічним багатствам Каспійського моря.

---

¹² Щодо нього допускається довічне перебування на посаді.

Доходи держави, зокрема від експорту природного газу, спрямовуються найперше на фінансування апарату внутрішньої безпеки та пропаганди [50, с. 325]. Така система була сформована С. Ніязовим і не змінилась у роки президентства Г. Бердимухамедова. За класифікацією Freedom House, Туркменістан віднесено до «невільних» держав. За висновком Ю. Федорова, ніякої демократизації в Туркменістані не відбувається і, видається, не планується [44, с. 94]. Відтак слушно звучить оцінка незалежного періоду розвитку Туркменістану як «демодернізація» [5, с. 220].

Туркменістан – держава-рантьє¹³; нею використовуються природні ресурси для боротьби з будь-яким вільнодумством і придушенням процесів демократизації. Саме доходи держави від експорту газу дозволяють утримувати величезний репресивний апарат, який досі ефективно стримує протестні настрої туркменів [53, с. 23]. Гостра нестача кваліфікованих кадрів, невеликий прошарок інтелектуальної еліти та часті «чистки» в її середовищі, деградація системи освіти, обширні неформальні мережі еліт та інші чинники є перешкодами ліберальній демократизації. Нерозвинене громадянське суспільство та відсутність мережевої організації утруднює формування потужного опозиційного руху для колективного протесту. На переконання американської дослідниці А. Бор, внутрішня та зовнішня політика Туркменістану спрямовані виключно на самозбереження режиму [53, с. 3].

Нинішня критична ситуація з реалізацією та захистом громадянських і політичних прав людини та громадянина в Туркменістані має чимало причин. Зокрема, її можна пояснити тим, що політична лібералізація, яка відбувалася в більшості радянських республік наприкінці 1980-х років, Туркменістан не

---

¹³ Держава-рантьє (англ. *rentier state*) – теоретична модель, яка описує зв'язок між видобутком у певній країні цінних корисних копалин і соціально-політичною організацією суспільства, зокрема політичними інститутами. Відповідно до теорії держави-рантьє, значні поклади корисних копалин перешкоджають формуванню демократичних інститутів і демократичної політичної культури [4].

охопила. Наприклад, у той час, як в інших республіках СРСР відбувалося національне відродження, тут у 1990 році С. Ніязов заборонив рух «Агзибірлік» («Єдність»)¹⁴. Відтак, туркмени не пройшли через політичну та культурну лібералізацію. Після розпаду СРСР радянська однопартійна модель управління видозмінилась завдяки лише формальному перейменуванню Комуністичної партії в Демократичну партію Туркменістану, а пострадянська туркменська еліта зберегла владу та інституційні можливості¹⁵. Вже тоді будь-яке інакодумство було витіснено в підпілля. На думку американського політолога П. Стронскі [79], ізолювавши населення країни від зовнішнього світу, туркменський режим реформовував кланово-племінне суспільство в націю, згуртовану довкола політичного лідера С. Ніязова (створювався культ його особи).

«Коли йдеться про деяку лібералізацію туркменського режиму в останнє десятиліття, мається на увазі, найперше: 1) прийняття 10.01.2012 р. закону «Про політичні партії», який закріпив багатопартійність; 2) згода (у 2011 році) вперше надати Комітету ООН з прав людини звіт про стан справ у цій сфері; з в'язниць було звільнено низку звинувачених у політичних злочинах, зокрема, окремих засуджених у 2002 році за звинуваченнями в замаху на С. Ніязова; 3) легалізація Інтернет-кафе; 4) ліквідація культу особи Туркменбаші («Батько туркмен») (титул С. Ніязова¹⁶), але без критики його курсу; 5) прийняття 04.01.2013 р. нового закону «Про засоби масової інформації» (декларує гарантії свободи слова, заборону медіа-цензури, можливість створення медіа недержавної форми власності тощо) та ін. Водночас згадані та низка інших нововведень не застосовуються на практиці або, в кращому випадку, застосовуються поверхово» [50, с. 325–326]. Крім того, зусилля з реалізації цих

¹⁴ Зауважимо, що в розпал перебудови М. Горбачова, рух «Агзибірлік» не зміг зорганізувати навіть 1 тис. осіб, необхідних для реєстрації організації.

¹⁵ Власне діяльність комуністів в Туркменістані є заборонена.

¹⁶ На зміну йому утверджений титул Г. Бердимухамедова – «Аркадаг» («Покровитель»).

правил підриваються неформальними механізмами державної влади. Хоч нова редакція Конституції Туркменістану (2016) [22] декларує захист і сприяння правам людини, однак існує величезний розрив між законодавчою базою та її практичною реалізацією. Згадані елементи лібералізації, проведені Г. Бердимухамедовим, не трансформували політичний режим Туркменістану – він залишається найбільш жорстким з-поміж центральноазійських держав. С. Пейруз назвав реформи Г. Бердимухамедова «косметичними»; це «ілюзія хрущовської відлиги» [70, с. 108, 114]. Ці реформи, на думку О. Малашенка, мають формальний характер (тобто не модернізують політичну систему); режим змінив імідж – з майже тоталітарного він трансформувався в жорстко авторитарний [26].

«В Туркменістані принцип поділу влад ігнорується, виражене домінування виконавчої гілки влади. Судова влада особливо політизована. Суди з політично чутливих питань проходять у закритому режимі. Застосування та зміна правових норм часто залежать від особистого бачення питання главою туркменської держави. Судді призначаються главою держави на п'ять років, що узалежнює їх від волі президента. В Туркменістані відсутній інститут Конституційного суду, в цілому немає демократичних структур, котрі сприяли б утвердженню принципу верховенства права» [50, с. 326]. Лише у 2010 році прийнято закон, який визначив правовий статус адвокатів [17], але попри його наявність на правозахисників здійснюється сильний тиск, в результаті якого їх функції, особливо в процесах з політичними обвинуваченнями, мінімізована. Незалежні туркменські адвокати переслідуються авторитарною владою, чимало з них залишили країну.

Нині в Туркменістані діють три партії; їх поява уможливилася після прийняття відповідного закону [14]. Хоч при президенті Г. Бердимухамедову й створені дві нові партії (Партія промисловців і підприємців Туркменістану (діє з 2012 року), Аграрна партія Туркменістану (діє з 2014 року), це не сприяє

демократизації¹⁷. Згадані партії не є опозиційними. «Вони забезпечують фасадний партійний плюралізм, функціонують як агенти державного управління та контролю в приватному секторі промисловості (Партія промисловців і підприємців Туркменістану) та сільських регіонах (Аграрна партія Туркменістану). Демократична партія Туркменістану зберігає панівний характер, а керівники згаданих нових партій О. Маммедов, С. Овганов (Партія промисловців і підприємців Туркменістану), Р. Базаров (Аграрна партія Туркменістану) є близькими довіреними особами президента Г. Бердимухамедова» [50, с. 326].

Критичні до влади НУО в Туркменістані практично не можуть легалізуватися, а діяльність їх як незареєстрованих заборонена. Процес реєстрації організацій громадянського суспільства утруднена численними формальностями. Хоча в країні легалізовано близько трьох сотень НУО [55, с. 11], абсолютна більшість із них ініційована урядом, а не є реакцією «знизу». Відтак «констатуємо існування псевдогромадянського суспільства, яке штучно сконструйоване задля демонстрації народної підтримки владного курсу. Загалом самоорганізація громадянського суспільства в Туркменістані залишається вкрай слабкою. Будь-яка незалежна активність не схвалюється державою. Місцеві громадські активісти усвідомлюють ймовірність репресій, зокрема й за сфабрикованими звинуваченнями» [50, с. 327]. Наприклад, активістку Г. Вертякову заарештували за фіктивною справою про вимагання після її критичних коментарів в російських соціальних мережах про ситуацію в Туркменістані [83]. До 20 років ув'язнення засуджено О. Омаркулієва, який навчаючись в Туреччині, організував на території цієї країни критично налаштовану спільноту студентів-співвітчизників.

---

¹⁷ Найчастіше причиною створення нових партійних структур у Туркменістані дослідники називають потребу співпраці цієї держави з Європейським банком реконструкції та розвитку, який переглянув стратегію взаємодії з країнами з однопартійною системою.

«В Туркменістані велика кількість політичних в'язнів, але їх кількість не встановлена, бо влада не озвучує інформацію про такі факти, а незалежний правозахисний моніторинг у країні заборонений. Туркменський авторитарний режим перешкоджає незалежним групам проводити правозахисну діяльність; міжнародних правозахисників не допускають в країну. Туркменістан досі не підписав протокол ООН, який дозволив би правозахисникам без попередження відвідувати місця позбавлення волі. Незалежні правозахисні групи працюють, найперше, дистанційно, привертаючи увагу міжнародної спільноти до конкретних випадків порушень громадянських, політичних та інших прав людини» [50, с. 327]. Найвідомішою міжнародною правозахисною ініціативою на сьогодні є кампанія «Покажіть їх живими!» [36], яка спрямована на пошук зниклих, які ймовірно перебувають в місцях позбавлення волі за звинуваченнями у політичних злочинах. За даними правозахисників, щонайменше 121 особа стала жертвою насильницького зникнення, причому більшість із них утримуються в в'язниці Овадан-тепе, відомій найскладнішим умовами утримання засуджених. Часто родини звинувачених не можуть отримати інформацію, які злочини інкриміновані члену їх сім'ї. В Туркменістані ігноруються всі демократичні світові тенденції щодо гуманізації кримінально-виконавчого законодавства та забезпечення прав людини під час виконання покарань.

Значний тиск здійснюється на туркменських дисидентів. Зокрема, у 2016 році на території Росії було здійснено спробу викрадення А. Байханова. Це реакція на публікацію книги дисидента про умови в в'язниці Овадан-тепе, де утримуються політичні в'язні, одним з яких був він. У книзі зацентровано на нелюдських умовах утримання в'язнів і катуваннях. На території Туркменістану тиск здійснювався на рідню А. Байханова з акцентуванням, що причина таких дій пов'язана з правозахисною діяльністю дисидента. Ще один політичний дисидент, Г. Аннаніязов (належав до переслідуваної з 1995 року т. зв.

«Ашхабадської вісімки»; з 2002 року проживав у Норвегії), був заарештований у 2008 році під час візиту на батьківщину. Його засудили до 11 років ув'язнення; лише у 2015 році правозахисникам та родичам стало відомим його місцеперебування [50, с. 327].

Також серед обмежуваних громадянських та політичних прав і свобод туркменів виділимо:

– свободу віросповідання: незареєстровані релігійні громади заборонені, а для реєстрації необхідно щонайменше 50 вірян; релігійна література проходить обов'язкову державну цензуру; встановлені санкції за зберігання «нелегальної» релігійної друкованої продукції тощо. Уряд докладає зусиль, щоб запобігти перетворенню ісламу в центр опозиційної активності; будь-які релігійні партії, зокрема мусульманські, заборонені. Окремі релігійні меншини (лютерани, Свідки Єгови, Вірменська апостольська церква, єврейські громади та ін.) неодноразово отримували відмову в реєстрації. Режим Г. Бердимухамедова відновив покарання (тюремне ув'язнення) осіб, які за релігійними чи іншими мотивами відмовляються від строкової військової служби¹⁸ [50, с. 327];

– утиски прав людини в площині їх сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Наприклад, одностатеві відносини є кримінально караними (позбавлення волі від 2 до 3 років). Туркменський уряд відхилив рекомендацію Ради з прав людини (2013) декриміналізувати одностатеві відносини, аргументуючи несумісністю цього з ментальністю та культурою туркменського суспільства;

– обмеження прав національних меншин (узбецької, російської, казахської та ін.).

---

¹⁸ Наприклад, члени релігійної громади Свідків Єгови А. Бегенчов і К. Какабаєв у 2018 році були засуджені до 1 року позбавлення волі. Уряд відмовив їм у можливості пройти альтернативну військову службу – така не перебачена чинним Законом Туркменістану «Про військовий обов'язок та воєнну службу» (2002) [13].

«Від 01.07.2015 р. влада Туркменістану уможливила проведення мітингів, демонстрацій та інших протестних акцій (за умови подання заявки в органи влади, крім випадків одиночних пікетів) [18]. Такі нововведення міжнародною громадськістю були сприйняті критично: їх оцінили як спробу корекції фасаду азійської деспотії з метою отримання певних економічних преференцій, пов'язаних, найперше, зі збутом туркменського газу. Також ймовірною причиною такої псевдолібералізації є намагання влади не допускати стихійних акцій протесту з огляду на наявність нормативно унормованої процедури їх проведення. Примітно, що акції не можуть проводитися поблизу управлінських будівель. Підставою для відмови в проведенні санкціонованої акції можуть слугувати застереження влади щодо організаторів акції, а також низка інших причин, наприклад, якщо за допомогою акції очікується ймовірне отримання фінансової чи іншої допомоги від іноземних суб'єктів. Водночас відзначимо, що й нині в Туркменістані зберігається уподібнена до радянської практика примусової участі громадян у державних заходах за участю глави держави» [50, с. 328].

Лише наприкінці 2012 року в Туркменістані було вперше прийнято закон, спрямований на реформу медіа-сфери: закріплено гарантії свободи слова, заборонено цензуру тощо [16]. Але ці нормативні нововведення не зумовили практичних зрушень у площині свободи слова. Прийняття такого акту, схоже, було способом тимчасово знизити критичні оцінки світової спільноти через відсутність свободи слова, державний монополізм у медіа-сфері, цензуру тощо. Зауважимо, що в Конституції Туркменістану (2016) [22] відсутня норма про заборону цензури. На практиці уряд Туркменістану використовує низку засобів контролю над інформаційними потоками – від традиційного цензурування медіа, до новочасних кібератак, відстеження та фільтрації текстових повідомлень.

У реєнгу НУО «Репортери без кордонів» (Індекс свободи преси) за 2019 рік Туркменістан займає останню (найгіршу) позицію; це засвідчує збереження (і навіть посилення) проблем зі свободою слова. Вперше за багато років Північна Корея не визначена «Репортерами без кордонів» найгіршою країною для функціонування журналістів – Туркменістан нині перебуває на позиціях аутсайдера через створений владою клімат страху та переслідування журналістів. Пролемократично налаштовані журналісти у своїй більшості залишили територію Туркменістану або відмовилися від журналістської діяльності. Це засвідчує фасадний характер прийнятого закону «Про засоби масової інформації», що має створити для міжнародної спільноти ілюзію ліберально-демократичних трансформацій [50, с. 328].

Вкажемо на кілька резонансних прикладів тиску на туркменських журналістів:

– у 2006 році журналістка О. Мірадова померла в туркменській в'язниці, ймовірно, від катувань. Вона, її брат С. Хаджієв, а також журналіст А. Аманклічев напередодні зняли для французького телеканалу документальний фільм про авторитаризм С. Ніязова. Журналістів було засуджено до семи років позбавлення волі за сфабрикованим звинуваченням у незаконному зберіганні зброї;

– журналіст радіо «Азатлык» (туркменська служба радіо «Вільна Європа») Д. Язкулієв був засуджений до п'ятирічного ув'язнення після поширення інформації про вибух на складі зброї в м. Абадан (2011 р.), який спричинив численні людські жертви; також Д. Язкулієв проводив розслідування корупційних кейсів в туркменській поліції. Формальним приводом для його переслідування стали звинувачення у схилянні своєї родички до самогубства. Д. Язкулієв амністований главою держави, але таке рішення було прийняте тільки завдячуючи потужному тиску міжнародної громадськості, журналістської спільноти за підтримки кількох сенаторів Конгресу США;

– незалежний журналіст С. Непескулієв був заарештований у 2015 році. Упродовж трьох років він відбував покарання за сфабрикованими політично мотивованими обвинуваченням у зберіганні наркотичних речовин. Причиною переслідування С. Непескулієва були відеорепортажі для RFE/RL, у яких зафільмована інфраструктура занепаду й економічна нерівність заходу Туркменістану. У 2015 році Робоча група ООН зі свавільних затримань визнала С. Непескулієва жертвою свавільного затримання за мирну реалізацію права на вільне вираження думок [50, с. 329];

– журналістам перешкоджають у виїзді за межі Туркменістану. Наприклад, С. Ачілов не зміг відвідати міжнародний семінар у Грузії через рішення прикордонної служби [82]. А для того, щоб зупинити критичну журналістику С. Ачілова, владою неодноразово здійснювався тиск на його 70-літню матір (напади, допити, образи, пограбування) [85].

«Відтак журналісти незалежних медіа (Radio Azatlyk, Alternative Turkmenistan News, Chronicles of Turkmenistan, Gündogar, Fergana та ін.) працюють підпільно або за межами Туркменістану. Результати їх розслідувань спрямовані найперше на світову громадськість, адже туркмени мають утруднений доступ до таких медіа. Під приводом зробити міста більш візуально привабливими, влада від 2011 року періодично проводить кампанії з демонтажу супутникових антен, щоб унеможливити використання цього способу доступу до неконтрольованої інформації» [50, с. 329].

Натомість в Туркменістані налічується близько двох десятків друкованих видань, які публікуються з незначним тиражем і не наповнені вірогідним контентом. Глава держави або уряд залишаються засновниками абсолютної більшості медіа. Будь-яку критику дозволено озвучувати лише після того, як сам президент висловив зауваження до певного органу влади чи чиновника. У закордонних медіа практично відсутній доступ у країну через відмову в акредитації. Туркменські ЗМІ підтримують ідеологічну лінію завдяки єдиному

державному інформаційному агентству (Туркмен довлет хабарлары, <http://tdh.gov.tm/en/>), стрічка якого в основному присвячена схваленню політики глави держави та висвітлення перебігу його візитів. Іноземні кореспонденти, як правило, не отримують дозволу на в'їзд до країни, окрім як на показові заходи на взірць міжнародних конференцій з проблематики видобутку газу. Ті нечисельні журналісти, які отримали в'їзну візу, незмінно супроводжуються представниками спецслужб, які істотно обмежують їх пересування та вибір осіб для інтерв'ювання.

«Інтернет, попри його доступність, у Туркменістані є дуже дорогим. Мобільний Інтернет в цій країні – в групі найдорожчих у світі (1 Гб даних – близько 19,81 дол. США [64]). Це висока ціна навіть у порівнянні з іншими країнами регіону Центральної Азії: Киргизстан – 0,27, Казахстан – 0,49, Узбекистан – 3,27, Таджикистан – 4,84 дол. США за 1 Гб. Окрім цього Інтернет повністю контрольований туркменською владою. Провайдером-монополістом є державна компанія «Туркментелеком»¹⁹. Ситуація з якістю, доступністю Інтернету настільки критична, що Freedom House узагалі не включає Туркменістан (як і Таджикистан) у рейтинг «Свобода в Мережі». Одним з небагатьох способів мережевого спілкування нині є наявні в Туркменістані Інтернет-кафе, але для з'єднання необхідне пред'явлення документа, що посвідчує особу користувача» [50, с. 329].

Крім того, є дуже серйозні проблеми доступу до Мережі. «Заблокований доступ до YouTube, Facebook, Twitter, LiveJournal, ВКонтакте, унеможливлене користування месенджерами WhatsApp, Wechat, Viber та ін. Закритий доступ до багатьох закордонних сайтів новин, зокрема й до сайту міжнародної агенції новин «Фергана» як одного з провідних джерел інформації для світової спільноти про держави Центральної Азії. Серед інших прикладів заблокованих в

---

¹⁹ Відзначимо: за президентства С. Ніязова Інтернет неофіційно був заборонений, а його розвиток почався вже після обрання у 2007 р. главою держави Г. Бердимухамедова.

Туркменістані URL-адрес: BBC (<http://www.bbc.co.uk>), CNN (<http://www.cnn.com>), Х'юман Райтс Вотч (<http://hrw.org>), Туркменський Гельсінський фонд з прав людини (<http://tmhelsinki.org>), Фонд «Відкрите суспільство» (<http://www.soros.org>), веб-сайт Об'єднаної демократичної опозиції Туркменістану (<http://www.erkin.net>), новинний сайт Туркменської ініціативи з прав людини (<http://www.chrono-tm.org/en>) та ін.» [50, с. 329].

Багато іноземних компаній, які мають представництва в Туркменістані, не мають доступу навіть до своїх корпоративних мереж. Примітно, що відсутній доступ й до багатьох сайтів, які обходять політичну проблематику. Від 2012 року заблоковані анонімайзери, за допомогою яких можна було зайти на заблоковані сайти; активно блокуються служби VPN, Opera mini для мобільних телефонів і т. д. ООН та інші міжнародні інституції неодноразово звертали увагу туркменської влади на неприпустимість такої цензури в Інтернеті. Водночас влада Туркменістану не визнає фактів згаданих блокувань і на міжнародному рівні озвучує відсутність обмежень на користування Інтернетом; визнається лише контроль щодо сайтів, пов'язаних із тероризмом та екстремізмом. Зауважимо, що наприкінці 2014 року в Туркменістані було прийнято закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет і надання інтернет-послуг» [15], яким заборонено прояви в Мережі зневаги щодо глави держави, користування сайтами, які відкидають консервативні сімейні цінності. Щодо Інтернет-користувачів проводяться фішинг-акції, в результаті котрих вірусні файли запускалися на комп'ютерах і уможлилювали доступ до їх персональних даних [76, с. 4].

«Нещодавно (у 2017 р.) в Туркменістані створено інститут омбудсмена; цю посаду обіймає Я. Гурбанназарова. За перший інформаційно доступний на момент підготовки дисертації звітний період функціонування цього інституту (квітень – грудень 2017 року) було зареєстровано 439 звернень, але лише щодо 25 із них знайдено рішення» [50, с. 330]. Сам факт інституціоналізації

уповноваженого з прав людини не зміцнив конфігурацію захисту громадянських, політичних та інших прав у Туркменістані. Видається, можна говорити про цей інститут як маріонетку влади. Наразі туркменський омбудсмен не зарекомендував себе ні як дієвий інститут захисту прав і свобод, ні як інститут контролю за владою, яка масштабно порушує права людини та громадянина. За такої критичної ситуації з громадянськими та політичними правами, яка є в Туркменістані, роль омбудсмена мала б бути неспіввідносно більшою. Видається, цей інститут не має ознак незалежного; його запровадження жодною мірою не стало чинником демократизації Туркменістану. Міжнародні спостерігачі уже схарактеризували інститут омбудсмена в Туркменістані як контрольований президентом орган, який не має реальних повноважень зі захисту прав людини та контролю за владою [55, с. 15].

«В частині аналізу громадянських і політичних прав відзначимо, що Державна міграційна служба Туркменістану здійснює жорсткий контроль щодо іноземців, які в'їжджають у країну з діловими візитами та навіть туристичною метою. Процедура отримання візи (зокрема й для громадян України) є дуже складною через закритий характер держави» [50, с. 330]. Пересування громадян Туркменістану за межі держави також контролюється. Хоч Г. Бердимухамедов скасував обов'язкові виїзні візи для громадян, але їх замінено на таємні «чорні списки» [69]. Більшості членам родин політичних мігрантів виїзд за кордон заборонений. Станом на 2018 рік дослідники вказують чисельність невиїзних громадян Туркменістану від 30,9 тис. осіб [84] до понад 40 тис. осіб [55, с. 7].

«Через особливості політичної та правової систем Туркменістан залишається у всебічній міжнародній ізоляції (основним партнером нині є КНР). Саме з причини масового порушення громадянських і політичних прав відкладено остаточну ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між ЄС та Туркменістаном. Питання інвестування в економіку Туркменістану

Заходом також розглядається в площині вимог відмови від практики позбавлення волі за політичними мотивами, зняття обмежень на вільне вираження думок тощо. Водночас активна критика міжнародної спільноти на адресу туркменської влади не призводить до якісних політико-правових змін, адже туркменська сторона незмінно відкидає звинувачення в порушенні громадянських, політичних та інших прав людини та громадянина на території країни. Хоч Туркменістан нині особливо сильно узалежнений від іноземного капіталу, а уряд зазнає зовнішнього тиску з вимогами лібералізації країни, однак влада вдається лише до «косметичних» заходів. Новації (на зразок згаданого створення інституту омбудсмена), як засвідчив наш аналіз, мають формальний характер. Справжніх конструктивних змін у політичному, правовому та бізнес-середовищі Туркменістану не відбувається» [50, с. 330].

Здавалося б, «з огляду на вкрай складну ситуацію не лише з правами людини, а й в соціально-економічній сфері, в Туркменістані потенційно мало б наростати невдоволення режимом. Втім велика політична апатія населення, страх репресій – вирішальні чинники стабільності туркменського авторитаризму. Політична лібералізація в Туркменістані не підтримується ні владою, і, схоже, не є затребувана більшістю населення» [50, с. 331]. Не в останню чергу причиною цього є те, що упродовж тривалого часу політика цієї країни визначалася «найперше родоплемінним устроєм туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблішменту» [37, с. 45]; на тлі інших пострадянських країн тут дуже виражена племінна культура, яка віддалена від засад західної ліберальної демократії.

На думку авторки дослідження, «масштабні зміни в політичній і правовій системах Туркменістану в частині демократизації не є очікуваними ближчим часом. В Туркменістані особливо слабо розвинуті мобілізаційні чинники (громадянське суспільство, нетворкінг, опозиційна культура та ін.), що утруднює боротьбу за права людини. Країна дуже довго перебувала на

периферії світових політичних і культурних процесів, немає демократичної традиції. Відсутність демократичного громадянського суспільства ускладнює поступальний розвиток Туркменістану в усіх сферах, зокрема й захисті прав людини. Ці чинники, безумовно, гальмують імплементацію принципів ліберальної демократії на туркменський ґрунт» [50, с. 331]. Для призупинення деструктивних процесів у державі необхідні системні зміни самого туркменського суспільства.

Вимоги демократичних реформ і лібералізації в Туркменістані, ймовірно з'являться лише за умови появи сукупності соціальних та системних змін, котрі підживлюватимуться економічним розвитком, ростом освіченості населення, урбанізації, збільшенням прошарку інтелігенції. Очікувано, що нові технологічні можливості для обміну думками створюватимуть щораз більші виклики для авторитарного керівництва країною; окрім цього сучасні технології можуть породити нові соціальні очікування. Водночас, якщо й відбудеться перехід від персоналістського неоавторитаризму, то радше очікуваною є не ліберальна демократія, а конструювання нового типу авторитаризму, близького до неопатримоніальних видів (на зразок тих, які існують в Узбекистані та Казахстані).

2.3. Громадянські та політичні права в Узбекистані: період політичної «відлиги» Ш. Мірзійоєва.

«Авторитарний лідер Узбекистану І. Карімов за близько 27 років перебування при владі, витіснив майже всю опозицію, спричинив політичну та економічну ізоляцію країни. Характерними інструментами держави у той час були свавільні затримання, катування тощо, за допомогою яких влада Узбекистану придушувала інакодумство та утримувала владу своїх руках.

Відтак політичний режим набув виражених ознак неоавторитарного персоналістського різновиду» [48, с. 51]. Відхід І. Карімова від влади (вересень 2016 р.) приніс неочікувані конструктивні зміни для країни. Оцінка нинішніх реформ в Узбекистані потребує критичного аналізу.

На думку американського політолога Е. Боуера, коріння нинішньої узбецької системної трансформації на чолі з президентом Й. Мірзійоєвим сягає ще його прем'єрства (2003–2016) [54, с. 13], хоча справжні перетворення розпочаті після його обрання главою держави. Ш. Мірзійоєв ініціював конструктивні зміни: звільнено низку політичних в'язнів; уможливлено відкрити критику влади; багато громадян вилучені з «чорного списку» органів державної безпеки; зросла підзвітність органів влади перед громадянами; відбулася валютна лібералізація; взято курс на нормалізацію відносин з державами-сусідами тощо. «Помітні ініціативи Ш. Мірзійоєва щодо розвитку громадянської активності, заохочення адвокації та політичної конкуренції, розв'язання затяжних проблем з правами людини, налагодження комунікації між громадянами та урядом, притягнення державних службовців до відповідальності (найперше – за корупцію²⁰) тощо. Це заклало початок ймовірних великих перетворень у політичній, правовій та інших системах цієї центральноазійської держави» [48, с. 51–52]. Не виключено, що Ш. Мірзійоєв взяв курс на завершення репресивного періоду І. Карімова в історії Узбекистану.

В частині прав людини велике значення має президентський указ (листопад 2017 р.), який напряду заборонив застосування тортур для отримання зізнань, а також використання таких зізнань як доказу в суді. «Були звільнені багаторічні в'язні совісті С. Абдурахманов, А. Фармонов, журналіст і правозахисник Д. Саїдов (Сайїд) та ін. Але за період від вересня 2016 року до

---

²⁰ В Індексі сприйняття корупції Узбекистан перебуває на незмінно аутсайдерських позиціях: 2016 – 156-а сходинка рекінгу, 2017 – 157-а, 2018 – 158-а.

кінця 2018 року з місць позбавлення волі звільнено лише близько 40 осіб, засуджених за політично мотивованими справами. При цьому узбецька влада не уможливила ні юридичну реабілітацію, ні доступу до належної медичної допомоги звільнених» [48, с. 52]. Попри звернення міжнародних організацій, в узбецький кримінальний кодекс досі не внесені зміни щодо трактування екстремізму, що сприяє випадкам звинувачень інакодумців у ньому. Зауважимо, що в «чорному списку» уряду є близько 17 тис. осіб, запідозрених у зв'язках з «ісламськими екстремістами».

Реформи Ш. Мірзійоева консолідовано можна представити як намагання побудувати сучасну модель відкритої держави, яка обслуговує своїх громадян. Ще в період тимчасового виконання обов'язків глави держави (вересень – грудень 2016 р.), Ш. Мірзійоевим було видано важливий указ «Про заходи щодо подальшого реформування судово-правової системи, посилення гарантій надійного захисту прав і свобод громадян» [42]. Подальші конструктивні кроки виконувалися як реалізація затвердженої главою держави «Стратегії дій щодо п'яти пріоритетних напрямків розвитку країни на 2017–2021 роки» [43]. Примітно, що «проект Стратегії широко публічно обговорювався: уряд створив портал, на якому було залишено понад 1300 коментарів і пропозицій; загалом понад 3,2 млн громадян долучилися до обговорення проекту документа. Для Узбекистану – це справді новаторський демократичний досвід» [48, с. 52]. Відтак Стратегією передбачено проведення низки реформ, пов'язаних з посиленням ролі політичних партій, переходом на електронне урядування, уможливленням незалежності судової влади, посиленням ролі медіа, захистом журналістів, налагодженням ефективного діалогу влади з населенням. В частині прав людини найбільша увага звернена на сферу судочинства. Відтак, затвердження Стратегії викликало великий резонанс і схвальну оцінку світових ліберально-демократичних акторів. Однак очевидно, що виконання поставлених

завдань вимагає політичної сміливості та послідовності від глави держави та його команди.

Через корупцію та інші протиправні діяння наприкінці 2017 року Ш. Мірзійоєвим було звільнено 562 високопосадовців. Словесні приниження та образи чиновниками громадян також отримали продовження в санкціях. Наприклад, на мера міста Андижан Д. Рахматуллаєва накладено штраф (5 млн сомів, що еквівалентно 640 дол. США) за публічну образу учителів [88]. «Досі зневажливе ставлення чиновників до громадян та їх прохань було повсякчасною неформальною нормою поведінки узбецької бюрократії» [48, с. 53].

Ш. Мірзійоєвим було ініційовано створення широкої мережі президентських народних приймалень, які працюють зі скаргами громадян. Колишній президент І. Карімов, натомість, ігнорував такі звернення. «Серйозними порушеннями прав людини ці приймальні не займаються, але дієві в частині повсякденних соціальних, комунальних та інших питань. Реалізовується ініціатива Ш. Мірзійоєва щодо «віртуального офісу» уряду: на створених онлайн-платформах можна розмістити скарги громадян. Велике позитивне значення в частині реалізації громадянських прав людини має скасування (з 01.01.2019 р.) Узбекистаном практики дозволів (стікерів)²¹ на виїзд громадян за кордон; введені біометричні паспорти для виїзду за кордон. Відтак складається враження, що узбецька влада спрямована на відкритість» [48, с. 53–54].

«На відміну від І. Карімова, Ш. Мірзійоєв визнає як на внутрішньодержавному, так і міжнародному рівні існування стійкої практики порушень громадянських, політичних прав і свобод в Узбекистані. Глава держави вперше озвучив таку позицію в ході 72-ї Генеральній Асамблеї ООН (19.09.2017 р.): у його промові йшлося про нагальність скасування примусових

---

²¹ Система стікерів, яка надавала право виїзду в країни, з якими в Республіки Узбекистан був візовий режим, діяла у 1995–2018 рр.

робіт (збір бавовни), скасування виїзних віз для громадян Узбекистану, задекларовано намір відкритості до національних і міжнародних НУО тощо» [48, с. 54].

Безумовно, нині Узбекистан стає дещо відкритішим до взаємодії з міжнародними механізмами захисту прав людини. «Серед перших із них – візит в Узбекистан Верховного Комісара ООН з прав людини (травень 2017 р.), місії Спеціального доповідача ООН з питань свободи релігії та переконань (жовтень 2017 р.) та ін. Співробітники Amnesty International не мали доступу в Узбекистан у 2004–2018 роках; відтак донедавна ця НУО відстежувала ситуацію з правами людини дистанційно» [48, с. 54].

Ініціативи президента Ш. Мірзійоева можна назвати початком «політичної відлиги». Але наскільки послідовними будуть ці реформи, якими будуть їх результати, які сили протистоятимуть цьому тощо, залишається відкритими питаннями. Окрім цього, найпомітніші впроваджені реформи Ш. Мірзійоева все ж стосуються не прав людини, а економічної лібералізації.

«Важливим питанням залишається можливість реалізації права на свободу слова. Безумовно, на тлі епохи І. Карімова ситуація у цій площині істотно покращилася. Прикладом тиску на журналістів попереднього періоду історії Узбекистану є, найперше, М. Бекдажанов, який відбував одне з найтриваліших в планетарному масштабі покарання, застосовуване будь-коли до представників медіа – 18 років позбавлення волі (звільнений у 2017 році). Нинішнім позитивним змінам сприяє розвиток Інтернету, а також заклики Ш. Мірзійоева до журналістів висвітлювати раніше табуйовані теми (мова, найперше, про корупцію). Відтак частина узбецьких медіа почала піднімати політично і соціально чутливі проблеми, але загалом середовище медіа-свободи залишається обмеженим» [48, с. 55].

Водночас більшість узбецьких медіа підконтрольні державі, а цензура незмінно присутня. «Журналісти продовжують вдаватися до самоцензури,

позаяк не впевнені, де проходить межа нині дозволеної свободи слова. Адже Кримінальний кодекс Узбекистану містить норми, які широко використовуються для переслідування журналістів (як і користувачів Інтернету): загроза конституційному порядку (ст. 159); заборона пропаганди національної, расової, етнічної та релігійної ворожнечі (ст. 156); виготовлення та розповсюдження матеріалів, що загрожують суспільній безпеці та порядку за допомогою іноземної фінансової допомоги (ст. 244); наклеп (ст. 139); образа (ст. 140); образа глави держави (ст. 158) та ін.» [48, с. 55].

Після старту реформ Ш. Мірзійоєва кілька незалежних журналістів були звільнені з-під варти, але багато з них на цей момент вже відбули тривалі терміни позбавлення волі. Наприклад: 1) С. Абдурахманов на момент звільнення (жовтень 2017 р.) уже відбув дев'ять років з десятирічного покарання за інкримінований йому збут наркотичних речовин; 2) Д. Саїд звільнений (лютий 2018 р.) після засудження до 12,5 років ув'язнення у 2009 році за інкриміноване вимагання; 3) Дж. Карімов звільнений (лютий 2017 р.) після багаторічного перебування під вартою в психіатричній лікарні.

Згадані звільнення не засвідчують загальної стійкої зміни політики держави щодо політично мотивованих переслідувань представників медіа. Адже з'являються нові кейси переслідувань, наприклад: 1) журналіст Б. Абдуллаєв засуджений до 1,5 років виправних робіт (травень 2018 р.); це не перше затримання журналіста, який уже відбував покарання у 2017 році за поширення ніби-то наклепницької інформації, критику уряду під псевдонімом «Усман Хакназаров»; 2) блогер А. Маліков засуджений (січень 2018 р.) до шести років ув'язнення (був затриманий ще влітку 2016 року) за інкриміноване йому «порушення конституційного ладу, що загрожує громадському порядку, створення або участь у заборонених організаціях». Ці звинувачення, вочевидь, пов'язані з його дописами на сайті опозиційного Народного руху Узбекистану (<https://uzxalqharakati.com>); А. Маліков писав також і під псевдонімом «Абдулло

Нусрат»; 3) Х. Насреддінов звинувачений (лютий 2018 р.) у наклепах і образах, поширюваних через Facebook, щодо колишнього глави держави І. Карімова та членів його сім'ї, а також нинішнього глави уряду А. Аріпова. Довший час після затримання в жовтні 2017 року Службою національної безпеки Узбекистану не було інформації про висунуті йому звинувачення, санкцію суду на його затримання. Асоціація «Права людини в Центральній Азії» (АНРСА) та Міжнародне партнерство з прав людини (IPHR) доводять [89], що блогер переслідуваний саме за здійснення свого права на свободу вираження. Станом на травень 2019 року відсутня інформація про його звільнення з-під варти [48, с. 56].

Від часу трагічних подій в Андижані 2005 року веб-сайти міжнародних телекомпаній «Німецька хвиля», «Ферганські новини», «Радіо Свобода», «Узбецька служба ВВС», «Голос Америки» довготривало були недоступні в Узбекистані²². Журналістів закордонних медіа акредитують вибірково. Наприклад, у 2018 році акредитували кореспондента «Голосу Америки», але було відмовлено місцевому кореспонденту ВВС; «Радіо Свобода» також не отримало можливості працювати на території Узбекистану. Водночас у 2018 році вперше було дозволено короткий візит знімальної групи ВВС для підготовки відеорепортажу про туристичний потенціал Узбекистану (глава держави неодноразово наголошував, що хоче відкрити Узбекистан світу). Побіжно зауважимо, «проривом» періоду президентства Ш. Мірзійоева є навіть такі звиклі для демократичних держав права, як вільне фото-, відеофільмування, використання дронів, квадрокоптерів: від лютого 2018 році це уможливлено для туристів [48, с. 56–57].

---

²² У травні 2019 р. було розблоковано низку сайтів, зокрема: сторінки німецької телерадіокомпанії Deutsche Welle, радіокомпанії Voice of America, Узбецької служби ВВС – BBC Uzbek, правозахисних НУО Amnesty International, Human Rights Watch, Reporters sans frontiers, агенства новин Fergana.

Непрозорість судової системи Узбекистану сприяє впливу корупції та політичних маніпуляцій на здійснення правосуддя. Не має публічно доступної бази даних судових вироків; доступ до інформації про функціонування системи правосуддя обмежений; журналісти та НУО не можуть моніторити діяльність судів. Відсутність судових протоколів також не сприяє транспарентності судової системи; суди не використовують стенографи або інші засоби для запису слухання справи. У громадській думці узбеків домінує сприйняття, що суди не є незалежними, а більшість справ вирішуються «телефонним правосуддям» [48, с. 57].

Водночас нині суди показово стають відкритими. Наприклад, у травні 2018 року журналістів і правозахисників допустили на слухання справи згадуваного вище незалежного журналіста Б. Абдуллаєва. Він був заарештований у вересні 2017 року за звинуваченнями у посяганні на конституційний лад, а під час попереднього ув'язнення до нього застосовувалися тортури. Після винесення вироку (не пов'язаного з тюремним ув'язненням) журналіст повідомив правозахисникам про стеження за ним спецслужб.

Певним прогресом в питанні прозорості судової системи є функціонування віднедавна (вересень 2018 р.) веб-сайту, який дозволяє громадськості переглядати онлайн судові процеси по всій країні в режимі реального часу. Хоча нині цей проект, фінансований Агентством США з міжнародного розвитку та Програмою розвитку ООН, охопив лише 12 судів, він поступово має поширитися на усі суди Узбекистану.

За останніми доступними даними, 46, % узбеків мають доступ до Інтернету [62], при цьому узбецькі користувачі все частіше користуються мобільним Інтернетом²³. «Водночас висока вартість послуг з надання Інтернету

---

²³ Наприклад, якщо за даними на квітень 2017 р. кількість користувачів мобільного Інтернету становила 14,7 млн осіб, то у квітні 2018 – близько 20 млн користувачів.

(співвідносно доходів узбеків), низька швидкість широкопasmового зв'язку та обмеження даних залишаються перешкодами активному доступу узбеків до Інтернет-технологій» [48, с. 58].

Середовище свободи доступу до Інтернету в Узбекистані залишається репресивним, хоч і онлайн-медіа-середовище стає відкритішим, а деякі платформи Voice over Internet Protocol (VoIP) є доступні (травень 2018 р.) [62]. «Уможливлений доступ до Skype, WhatsApp і Viber, але періодично виникають труднощі користування ними (обмеження на підключення). Facebook, YouTube, Twitter, Odnoklassniki, V Kontakte тощо є доступними. Політичні облікові записи у Twitter та Facebook, зазвичай, модеруються узбецькими дисидентами, які проживають за кордоном, а не активістами з території Узбекистану» [48, с. 58].

Водночас багато веб-сайтів незалежних інформаційних агентств, міжнародних НУО, інший онлайн-контент на політико-правові, соціальні теми, заблоковані в Узбекистані. Держава контролює міжнародні Інтернет-шлюзи країни через державного телекомунікаційного оператора Uztelecom. Блокуються сайти незалежних новин, наповнені критичним контентом, найперше – сайти правозахисних груп. Заблоковані веб-сайти таких міжнародних НУО, як Amnesty International, Freedom House, Human Rights Watch та ін. Багатьом користувачам вдається доступ до заблокованих веб-сайтів за допомогою проксі-серверів або VPN-адрес.

«Компетентні органи влади наділені широкими повноваженнями карати за висловлювання в Інтернеті. У 2016 року до Кримінального кодексу Узбекистану внесено зміни, які посилили санкції за загрозу безпеці та правопорядку з використанням медіа (зокрема й нових медіа). Безпекові служби держави систематично відстежують повідомлення громадян через електронну пошту, мобільний телефон і Skype, в онлайн-форумах і соціальних мережах» [48, с. 58–59]. Прикладом того, що онлайн-активізм залишається небезпечним для узбецьких користувачів слугує випадок зі загибеллю студента Я. Ібрагімова

(червень 2017 р.), який спричинив хвилю гніву в соціальних мережах [91], підписання петиції з вимогою об'єктивного розслідування та подальшого мітингу, організованого через соціальні мережі. При цьому двох організаторок мирного мітингу (І. Шахназарову (Зайдман), М. Головко (Леглер)), затримано за організацію несанкціонованого мітингу; до них застосований адміністративний арешт і штраф [81].

За останні два роки узбецька влада дещо послабила обмеження на проведення невеличких мирних демонстрацій. Попри це є випадки затримання протестувальників на протестах, які проходили поруч резиденції глави держави, будівлі Генеральної прокуратури. Наприклад, у липні 2018 року під час мирного протесту було затримано три десятки жінок, шістьох із яких звинуватили в хуліганстві з подальшим затриманням на 10 днів [48, с. 59; 66].

Примітно, що будь-яка лібералізація політико-правової системи Узбекистану практично не могла відбутися «знизу». Ще напередодні та певний час після розпаду СРСР Узбекистан набував досвіду функціонування нових політичних рухів²⁴ Однак режим І. Карімова з часом почав сприймати таких громадсько-політичних акторів як загрозу режиму. Це призвело до обмежень в діяльності продемократичних сил і швидкого формування неоавторитарного персоналістського політичного режиму. Громадянське суспільство було знищене роками репресій, особливо після каральної операції проти мирних протестувальників в Андижані 13.05.2005 р.

Указ Президента «Про заходи щодо зміцнення ролі інститутів громадянського суспільства у процесах демократизації» (2018) став передумовою фундаменту для розвитку діалогу між громадянським суспільством та урядом, скасування частини бюрократичних процедур, які обмежують діяльність громадських організацій. Також у 2018 році прийнято

---

²⁴ Мова найперше про рух «Бірлік» («Єдність»), «Демократичний рух Узбекистану», об'єднання «Самарканд», Демократична партія «Ерк» («Свобода»), «Рух за демократичні реформи Узбекистану», «Вільне об'єднання молоді Узбекистану», Партія вільних дехкан та ін.

закон «Про громадський контроль»; вступив в дію закон «Про соціальне партнерство» (був прийнятий ще у 2014 році, але не вступив в дію при І. Карімову) [12]. Внесено зміни щодо функціонування НУО: спрощено порядок реєстрації; скасовано вимогу відкриття банківського рахунку лише у двох банках, визначених державою; скасовані запроваджені у 2015 р. норми про необхідність при організації НУО заходів узгоджувати їх проведення з органами влади. Водночас узбецькі громадські активісти повідомляють про вимагання від них повідомлень про усі заплановані заходи, а також випадки перешкоджання реєстрації нових НУО, які є політично спрямованими [48, с. 60].

У 2018 році Міністерство юстиції Узбекистану зареєструвало відділення першої за останні 15 років американської НУО. Вочевидь це вдалось з огляду на неполітичний характер ACCELS (освітні обміни). Водночас відома правозахисна НУО Human Rights Watch, хоч і мала можливість відвідати Узбекистан і провести дослідження, але реєстрації не отримала. Загалом за даними на кінець 2018 року в Узбекистані зареєстровані близько 9,5 тис. НУО, представництва 29 міжнародних чи закордонних НУО. За президентства Ш. Мірзійоева кількість НУО, спрямованих на політику та захист прав людини, дещо зросла, але попри підтримку глави держави не можна констатувати відсутність тиску на критичні НУО.

Ще у 2003 році в Узбекистані був створений Незалежний інститут з моніторингу формування громадянського суспільства (<http://nimfogo.uz/en/>), але й нині контент його сайту не дає об'єктивної характеристики процесів формування узбецького громадянського суспільства [48, с. 61].

Про те, що нинішні реформи в Узбекистані мають суперечливий і утруднений перебіг, свідчить низка фактів:

– досі під вартою перебувають політичні в'язні, які входили Спільноти прав людини Узбекистану, правозахисного центру «Mazlum», Комітету захисту прав особи Узбекистану та інших правозахисних НУО;

– правозахисника А. Тургунова у 2018 році було оштрафовано, а надалі йому відмовлено в дозволі на виїзд з країни. Це пов'язано, ймовірно, з відеофільмуванням ним мітингу поблизу будівлі Верховного Суду Узбекистану;

– приватна інформація з облікового запису електронної пошти та персонального Google Drive узбецького правозахисника Д. Тихонова була опублікована в Інтернеті. Згодом влада ініціювала адміністративне провадження проти цього правозахисника на підставі «витоку інформації», змусивши його залишити країну на початку 2016 року;

– багатьом колишнім звинуваченим у політичних злочинах перешкоджають у виїзді за кордон після звільнення місць позбавлення волі. Окремим вдається це лише під тиском міжнародної спільноти, як-от колишньому депутату М. Джураєву. Щодо одного з перших звільнених політв'язнів – М. Бекжанова – встановлений адміністративний нагляд, що обмежує низку його прав. Цей політичний в'язень втратив право на своє житло (конфісковано), не може отримати паспорт для виїзду для лікування за кордон тощо;

– правозахисники та журналісти повідомляють про спроби скомпрометувати їхні онлайн-рахунки [48, с. 61].

Зберігаються певні обмеження на свободу віросповідання. Держава активна в нагляді за будь-якими релігійними практиками. Надумано висувуються звинувачення у тероризмі на основі приналежності особи до певного віросповідання (звинувачення в релігійному екстремізмі). Водночас відзначимо, що Держдепартамент США у 2018 році вперше вилучив Узбекистан з переліку країн, які «викликають сильне занепокоєння» через систематичне, довготривале порушення релігійних свобод; цю країну залишено лише в переліку для моніторингу ситуації.

Тема катувань нині не є закритою в Узбекистані. Зокрема, у 2019 р. міжнародні правозахисні організації²⁵ отримали підтвердження застосування у 2018–2019 роках тортур і різних форм тиску щодо колишнього генерального прокурора Р. Кадірова та двадцяти його спільників, які відбувають покарання за корупційними обвинуваченнями; також у ході слідства по цій справі тиск здійснювався щодо родичів підозрюваних. Цей судовий процес був закритим [90].

Після Андижанських подій (2005 р.) багато узбеків досі перебувають у вимушеній еміграції. Узбецька влада вдалася до позбавлення громадянства мігрантів та конфіскації їх майна, залишеного на території Узбекистану. Всі порушення прав громадян, які вимушено проживають за кордоном, є продовженням репресивної політики Узбекистану щодо критиків правлячого режиму. Критика режиму досі розглядається в Узбекистані як важкий злочин; хоч президент Ш. Мірзієєв звертався до узбеків-мігрантів зі закликом повернутися, але це поки не сприйняте з довірою [48, с. 62].

Відтак часто в аналізі реформ Ш. Мірзієєва дослідники дискутують про їх характер: реальні вони чи декларативно-ілюзорні? Таке питання не в останню чергу виникає, бо Ш. Мірзієєв є вихідцем з політичної еліти (до обрання обіймав посаду прем'єр-міністра), сформованої І. Карімовим. Відтак зберігається ризик того, що проголошені наміри реформ можуть не трансформуватися в цілісну реформу політичної системи та зміцнити систему прав людини.

«Оцінки узбецьких реформ коливаються від обережних прогнозів і визначення ймовірних загроз перспективі поглиблення реформ до критичних. Зокрема, ЄС у доповіді про права людини та демократію [57, с. 50–51] відзначив, що ситуація з правами людини в Узбекистані хоч і дуже складна, але

---

²⁵ Маються на увазі такі організації, як Amnesty International, Асоціація «Права людини в Центральній Азії» (АНРСА), Human Rights Watch (HRW), Міжнародне партнерство з прав людини, Норвезький Гельсінський комітет та ін.

розвивається позитивно. Правозахисна організація Human Rights Watch у звіті за 2019 р. [66] підкреслила: уряд Узбекистану залишається авторитарним; більшість багатообіцяльних реформ не реалізуються; силові структури зберігають широкі повноваження; не увиразнені вільні вибори та політичний плюралізм; є багато в'язнів, які відбувають покарання за політично мотивованими звинуваченнями» [48, с. 63].

Хоч досягнутий за нинішнього глави держави прогрес справді є значним, однак погодимося з американським політологом Т. Амброзіо: «урок чвертьстолітнього пострадянського політичного розвитку [в Центральній Азії] полягає в тому, що режими – це не лише глава держави. Це системи – впливові громадяни, мережі та неформальні правила, які схвалюють керівний режим. Зміни цього не відбуваються легко» [51].

Узбецький політолог Я. Саломов відзначає, що найбільшою проблемою для закріплення розпочатих реформ залишається якість політичної, управлінської еліти [74, с. 13]. Її деструктивний стиль поведінки базується на укоріненій прихильності до неформальних руйнівних практик (корупція, клановість, непотизм, фаворитизм тощо). Вважаємо, однією з найбільших проблем для подальшої модернізації Узбекистану є утруднене відновлення політичних і бюрократичних еліт. Узбецька еліта довготривало формувала негативну культуру, засновану на корупції та непрозорих управлінських механізмах. Також проблемою є й те, що ініціювання усіх змін виходить практично від однієї людини – Ш. Мірзійоева; це додатково засвідчує проблему якості узбецьких еліт та слабкість їх зорієнтованості на ліберально-демократичні цінності. Зусилля Ш. Мірзійоева активізувати політичні інституції є недостатньо результативними через інертність, безініціативність політичної еліти країни [74, с. 13], навіть попри значні кадрові зміни за останні роки. Аналіз відео зустрічей глави держави з владною елітою увиразнює стиль лекції-монологу Ш. Мірзійоева, не відбувається дебатів, обміну думками – даються

взнаки звиклі для періоду І. Карімова моделі взаємодії керівника та підлеглих. Відтак важливим є продовження практики призначення на посади молоді, далекої від попередніх стилів державно-управлінської діяльності [48, с. 63–64].

Модернізацію Узбекистану ускладнює й помітний вплив на політику різноманітних кланів (ташкентського, самаркандського та ін.). «Відповідно до кланового характеру політичної влади в Узбекистані, реальний політичний процес здійснюється шляхом взаємодії кількох регіональних елітних груп (кланів), які взаємодіють на основі патрон-клієнтської системи» [38, с. 79]. Патрон-клієнтська система й нині залишається «основним механізмом представництва інтересів різних груп узбецького населення» [39, с. 15]. «У такій елітній групі населення бачить «своїх людей», через яких можна вирішити проблеми. Стійкі позиції кланів Узбекистану є результатом ретрадиціоналізації узбецького суспільства, обумовленої повільними темпами соціально-економічної модернізації. Відповідно, політична конкуренція також проходить у межах кланових відносин» [37, с. 46].

«Відтак залишаються відкритими низка питань, найперше, чи буде влада Узбекистану послідовною в здійсненні стійких структурних реформ? Чи не буде формуватися внутрішньодержавний спротив президентським ініціативам? Навіть якщо зміни, ініційовані Ш. Мірзієєвим, будуть послідовними, важливий вихід політичної культури населення на інший рівень, який уможливив би попит узбеків на ліберально-демократичні перетворення. Водночас в Узбекистані ще несформована мережа аналітичних центрів, які б пропонували критичний і незалежний аналіз, а відтак здійснювали політичну соціалізацію населення. Журналістські розслідування практично не проводяться в узбецьких медіа» [48, с. 65].

Враховуючи, що населення Узбекистану – близько 31,6 млн осіб, а середній вік – лише 26 років [77, с. 43], це має стати стимулом для влади в проведенні реформ задля мотивації населення проживати саме у своїй країні.

Саме зусиллями молоді повинні здійснюватися політико-правові, економічні та інші перетворення і демократична освіта могла б стати підґрунтям реалізації цього. Водночас нині в системі вищої освіти Узбекистану бракує навіть предметів політичної науки²⁶.

У теперішній час Узбекистан продовжує стояти перед великим викликом гарантування громадянських, політичних та інших прав і свобод людини та громадянина. Вимоги дотримання громадянських, політичних та інших прав людини і громадянина залишаються найпершими умовами для остаточного подолання міжнародної ізоляції Узбекистану, налагодження співпраці з ЄС, США та іншими впливовими політичними та економічними акторами. Цій країні для виконання такого завдання першочергово необхідно розвивати потенціал НУО, посилювати критичне мислення та контролювати реформи уряду [48, с. 65–66].

Попри певні перетворення нині Узбекистан залишається далеким від багатопартійної політичної системи з рівними на практиці можливостями всіх учасників виборів і з серйозною опозицією. Тут досі відсутнє законодавство про захист даних. Кримінальний кодекс Узбекистану не відповідний міжнародним стандартам, наприклад, зберігається кримінальна відповідальність щодо представників ЛГБТІ-спільнот.

Не виключено, що Узбекистан піде шляхом «розумного авторитаризму», за якого поєднуються економічно необхідні ліберальні заходи та м'які репресії. Ця держава потенційно може стати прикладом того, що «розумні автократії» здатні реалізувати певні механізми громадянської участі [48, с. 66].

---

²⁶ У 2013 р. в Узбекистані відмовилися від викладання політичної науки, і лише на початку 2019 р. оголошено про «реабілітацію» політології».

2.4. Громадянські та політичні права і свободи в Киргизстані в умовах постреволуційного посилення авторитаризму.

Киргизстан увиразнює нетипову для центральноазійських держав динаміку розвитку [38, с. 80]; це єдина парламентська (від 2011 р.) республіка регіону. У політологічному дискурсі цю країну деякий час образно схарактеризовували як «острівець демократії», «анклав демократії»²⁷, оточений виражено авторитарними державами. Така характеристика Киргизстану найперше була зумовлена двома революціями – Тюльпановою (2005 р., виступ проти клану А. Акаєва), Посттюльпановою (2010 р., виступ проти клану К. Бакієва), бо для Центральної Азії, де сімейні клани «зрослися» з державним апаратом, нехарактерне революційне усунення від влади родинно-кланових режимів.

Згадані революції засвідчили протестні настрої супроти корупції та авторитаризму, але киргизька траєкторія демократизації не зумовила зниження корупції, справедливості правосуддя, верховенство права, свободу слова тощо [38, с. 80]. Хоч окремі присутні колись ознаки авторитаризму в Киргизстані відсутні (як-от, мажоритарна виборча система), але після двох революцій змінились лиш окремі «правила гри». Наприклад, якщо раніше державні посади у структурах виконавчої влади й органах місцевого самоуправління обіймали родичі глави держави, то після революцій – рідня та близьке оточення депутатів від партій керівної коаліції [35]. Призначення на будь-які державні посади продовжує здійснюватися за принципом родової ідентичності людей, відповідно до общинної ознаки «свій» [19].

Відтак, погодимось з Ю. Нісневичем, який визначив тип нинішнього політичного режиму Киргизстану як неоавторитарний корпоративний (родові

---

²⁷ У порівнянні з іншими країнами регіону Киргизстан проводив глибші економічні реформи, дозволив більше простору для громадянського суспільства та політичної активності опозиції.

клани) [28, с. 116]. Для киргизів трайбалізм і непотизм завжди визначали взаємовідносини²⁸. Киргизька політолог Ж. Урманбетова звернула увагу на своєрідність киргизького розуміння демократії: воно узалежене від особливостей політичної свідомості та наявної системи духовно-культурних цінностей. Демократичний транзит, за оцінками дослідниці, набув формату «нескінченного транзиту»²⁹ [86; 87]. Це наводить на міркування про Киргизстан як «державу, яка не відбулася»: значна частина реформ імітуються, деструктивні інститути політики зберігають визначальну роль тощо. Відтак, нещодавні обережні, але схвальні оцінки демократичного поступу Киргизстану нині слушно витісняються критикою, а постреволуційні роки часто оцінюються як «час втрачених можливостей».

Екс-глава киргизької держави С. Жеєнбеков від вступу на посаду (01.12.2017 р.) не продемонстрував спрямованості на ліберально-демократичні реформи. Припускаємо, що причиною цього, з-поміж інших, є й те, що нинішній глава Киргизстану – представник «партії влади» (Соціал-демократична партія Киргизстану), має минуле радянського партійного функціонера, його активно підтримав президент-попередник А. Атамбаєв. Після обрання С. Жеєнбекова демократична громадськість очікувала від нього найперше кроків щодо звільнення та реабілітації політичних в'язнів. На жаль, можна стверджувати, що відсутні підстави для позитивної оцінки дій колишнього глави киргизької держави в царині захисту громадянських та політичних прав і свобод. Окрім цього, значно посилюється вплив на Киргизстан Російської Федерації, що лише зміцнило авторитарні тенденції та посилює відкидання західних цінностей ліберальної демократії. Потрібно враховувати,

²⁸ Боконбаев, К. Дж. (2015). К вопросу о традиционализме и модернизации кыргызского общества. *Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета*, 2, Vol. 15, 7-11.

²⁹ Urmanbetova, Zh. (2017). Specific of democratic reforms in Kyrgyzstan. *Проблемы современной науки и образования*, 5 (87). Available from <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/87/specific-of-democratic.pdf>; Urmanbetova, Zh. (2017). The current state of Kyrgyzstan: elite problem. *Проблемы современной науки и образования*, 5 (87). Available from <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/87/the-current-state.pdf>

що Киргизстан не має таких природних багатств, як в інших країнах Центральної Азії, що істотно узалежнює цю країну.

Примітно, що киргизька влада не заперечує проблем порушень громадянських та політичних прав і свобод; незмінно декларується відкритість до співпраці з міжнародними правозахисними інституціями. Киргизстаном ратифіковано більшість конвенцій ООН, які стосуються політичних і громадянських прав; винятком є, найперше, Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень.

Проаналізуємо основні порушення громадянських та політичних прав людини і громадянина, характерні Киргизстану.

Однією з найбільш порушуваних свобод є свобода слова, тому проаналізуємо її на прикладі тиску на медіапростір, журналістів. Наш аналіз нормативно-правових актів Киргизстану щодо медіа, засвідчив наявність обмежувальних норм, які призводять до самоцензури журналістів. Незалежні медіа усіх типів перебувають під сильним контролем держави. Прикладами тиску на свободу слова можна назвати: 1) рейдерське захоплення незалежної газети «Вечерний Бишкек» (2015 р.); 2) переслідування американського журналіста У. Фарука (2015 р.); 3) обмеження на в'їзд у країну іноземних кореспондентів, наприклад, було відмовлено у праві на в'їзд співробітнику Agence France-Presse К. Ріклтону; 4) тиск на незалежного журналіста Е. Киязова (2017 р.) за критику глави держави, яку він озвучив на сайті *kalempir.kg* та багато ін.

В Киргизстані є чимало прикладів притягнення до відповідальності за висловлювання чи опубліковані критичні міркування про главу держави. Відтак, киргизька влада замість гарантування права на свободу вираження думки, переслідує своїх критиків. Водночас під тиском міжнародної громадськості С. Жеєнбековим, який був на той час Президентом, було відкликано (лютий 2018 р.) позов до інформаційного агентства 24.kg і

журналіста К. Карабекова, а його попередником – екс-президентом на той час Киргизстану А. Атамбаєвим відкликано (травень 2108 р.) позови до Інтернет-видання zanoza.kg, журналістів Н. Айипу, Д. Маслової, правозахисниці Ч. Джакупової.

Станом кінець 20-х років рівень проникнення Інтернету в Киргизстані становив лише 34,5 %. Цей показник має тенденцію до зростання, але водночас збільшується цифровий розрив між міськими та сільськими районами. Державна телекомунікаційна компанія «КиргизТелеком» контролює більшість ринку (близько 70 %) фіксованого доступу до Інтернету. Останніми роками ціна на Інтернет знижується, що робить його більш доступним.

Середовище Інтернету в Киргизстані, за оцінками Freedom House, є «частково вільним» [61]. У цій країні не блокуються соціальні медіа, однак останніми роками фіксуються випадки відсутності доступу до сайтів з небажаним для режиму змістовим наповненням («екстремістський», з точки зору влади, контент). На підставі судових рішень (липень 2017 р.) відповідно до закону «Про протидію екстремістській діяльності» [8] були заблоковані сайти Архів Інтернету (<https://archive.org/>) та JustPaste.it. Також судовим рішенням заблокований (червень 2017 р.) сайт незалежного регіонального інформаційного агентства Fergana News; при цьому сайт не був проінформований про причини такого рішення. Окрім цього було відкрито кримінальне провадження проти журналіста Fergana News У. Бабакулова за звинуваченням у розпалюванні міжнародної ворожнечі. Загалом тільки за 2017 рік Генеральна прокуратура Киргизької Республіки подала до суду 15 позовів щодо блокування 159 «екстремістських» веб-сайтів і сторінок.

Також увиразнена проблема примушення нових медіа до видалення певного контенту, наприклад, незалежний сайт zanoza.kg (нині – kaktus.media) у 2017 році під тиском видалив публікації, критичні до тогочасного президента А. Атамбаєва. Відомі факти притягнення авторів до кримінальної

відповідальності через невідповідне наповнення онлайн-контенту (ст. 200 Кримінального кодексу Киргизької Республіки). Інтернет-видання та незалежні журналісти постійно стикаються зі санкціями (найчастіше – штрафи) за критику державних службовців. Наприклад, головний редактор сайту Maalumat.kg Д. Орунбеков наприкінці 2015 року рішенням суду оштрафований на 2 млн сомів (бл. 24 тис. євро) за образу глави держави. Розміри штрафних санкцій є настільки значні, що часто зумовлюють банкрутство ЗМІ.

Наразі в Киргизстані немає жорстких обмежень на анонімне спілкування в Інтернеті. Веб-сайти не повинні реєструватися, програмне забезпечення для шифрування вільно доступне, а реєстрація під справжнім ім'ям не вимагається для розміщення електронного вмісту. Однак ще у 2014 році уряд зобов'язав операторів мобільного зв'язку реалізовувати нові SIM-карти тільки після їх реєстрації на конкретних осіб. Такий регламент ускладнив анонімне користування інформаційно-комунікаційними засобами.

Відзначимо: Киргизстан використовує систему технічних спостережних засобів для оперативно-розшукових заходів (СОРМ). Віднедавна постачальників послуг Інтернету та мобільного зв'язку зобов'язано встановити цю систему для полегшення державного нагляду за користувачами. Є припущення, що влада вдається до цієї технології для контролю за політичною опозицією.

Громадянське суспільство Киргизстану, попри досвід двох революцій, є слабким, але якщо порівнювати з аналогічними акторами з-поміж країн Центральної Азії, то воно видається найактивнішим. З усіх державних і позадержавних суб'єктів захисту громадянських і політичних прав Киргизстану, саме НУО видаються найдієвішими, попри наростальний тиск на них як киргизької влади, так і радикальних груп. Примітно, що агресія останніх не отримує належної реакції держави, яка, схоже, латентно зацікавлена в додатковому тиску на «третій сектор».

Предметом активних обговорень у Киргизстані є ймовірність запровадження обмежувальних норм щодо НУО, які фінансуються з-за меж Киргизстану, позиціювання їх як «іноземних агентів». Упродовж 2014–2016 років такий дискримінаційний законопроект обговорювався в киргизькому парламенті з ініціативи проросійських депутатів³⁰. Прийняття акту зумовило б перереєстрацію частини НУО, маркування всіх матеріалів, які вони випускають, додаткові звіти перед органами влади та аудиторами та інші численні обмеження та ускладнення для функціонування суб'єктів громадянського суспільства. Попри те, що законопроект під тиском громадянського суспільства був відхилений парламентом (травень 2016 р.), активне обговорення теми сформувало в громадській думці атмосферу підозри щодо «третього сектора». Це питання, на нашу думку, не вичерпало себе, позаяк на запровадженні згаданих обмежень й нині наполягає киргизький Державний комітет національної безпеки.

Великою проблемою для належної реалізації та захисту громадянських і політичних прав у Киргизстані є сильний тиск влади на правозахисників і правозахисні НУО, які піднімають соціально чутливі питання (корупція, порушення прав людини, безкарність чиновників, права меншин тощо). Хоч у 2015 році Киргизстан підтримав Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН про важливу роль правозахисників³¹ «у створенні та підтримці стійкого, відкритого і демократичного суспільства» [71], це не вплинуло на зменшення випадків судових переслідувань, фізичних розправ, обшуків в офісах НУО, слідкування за правозахисниками, їх залякування, агресивної дискредитації правозахисників у медіа [63, с. 4]. Також хоч киргизька влада не заперечує наявність проблеми катувань під час тримання під вартою та в місцях відбуття покарань, але безкарність таких дій стала неформальною нормою. Це демонструє подвійні

---

³⁰ У Російській Федерації такий дискримінаційний закон прийнятий у 2012 р.

³¹ До прикладу: Казахстан утримався від голосування, а Російська Федерація проголосувала проти.

стандарти Киргизстану, який не готовий відмовитися від неоавторитарних практик.

В липні 2020 року помер у в'язниці у 69-літньому віці відомий правозахисник Киргизстану, безпідставно засуджений до довічного ув'язнення А. Аскарів³². Киргизстан проігнорував рішення Комітету ООН з прав людини (березень 2016 р.), численні звернення міжнародної спільноти щодо невідкладного перегляду його справи. Ситуація А. Аскарова є не лише найважчою, а й засвідчує факти репресій щодо правозахисників, які відважуються піднімати «незручні» для Киргизстану питання.

В контексті переслідування А. Аскарова зауважимо, що й понад десятиліття, яке пройшло після розгортання міжетнічного конфлікту на півдні Киргизстану (червень 2010 р.), його жертви досі очікують правосуддя. Тоді найбільших втрат зазнали етнічні узбеки: загинуло понад 400 осіб, були значні матеріальні руйнування (понад 2 тис. житлових будинків), велика кількість свавільних затримань, катувань, кримінальних вироків тощо. При цьому киргизька влада так і не переглянула винесені вирокі, які були винесені на основі доказів, отриманих під тортурами.

У Киргизстані проти правозахисників розгортаються дискредитаційні кампанії, зокрема на сторінках урядової газети «Слово Кыргызстана» (<http://slovo.kg/>), сайті delo.kg та ін. Їх антиліберальна риторика співзвучна російській³³. Найбільш переслідуваними є ті правозахисники, юристи, які захищають етнічних узбеків: в їх офісах проводяться обшуки, навіть під час судових засідань на них здійснюються напади [63, с. 40] тощо. Відтак,

---

³² Правозахисник, журналіст і, важливо, етнічний узбек А. Аскарів у 2002 р. створив на півдні країни правозахисну групу «Повітря» для розслідування жорстокого поводження органів правопорядку зі затриманими, моніторингу умов утримання в'язнів в місцях позбавлення волі. Під час етнічних зіткнень 2010 р. А. Аскарів документував перебіг цього конфлікту. Його постать настільки помітна, що у 2015 р. навіть був розірваний договір про співробітництво між США та Киргизстаном.

³³ Найперше це проявляється в антизахідній риторичі, стигматизації діяльності НУО тощо.

ускладнюється право етнічних узбеків на захист та належне представництво їхніх інтересів. Загалом уся діяльність міжнародних і киргизьких правозахисних НУО щодо захисту етнічних меншин в Киргизстані незмінно розцінюються владою як «розпалювання міжетнічної ненависті» чи «екстремізм»³⁴. Офіси таких організацій є об'єктами рейдів правоохоронних органів. Наприклад, щодо співробітників асоціації НУО «Едвокасі центр з прав людини» (<http://www.advocasy.kg/>) висунуто звинувачення в «розпалюванні міжнаціональної ворожнечі» з причини проведення ними моніторингу дотримання в Киргизстані прав етнічних меншин у співпраці з Freedom House. Також переслідування торкнулися НУО «Бир Дуйно – Киргизстан» (<http://birduino.kg>), адвокатів В. Вахітова та Х. Салієва. В результаті обшуків в офісі «Бир Дуйно – Киргизстан» співробітники органів державної безпеки отримали доступ до конфіденційної інформації, були вилучені матеріали великої кількості кримінальних справ³⁵.

Примітно, що тиск на правозахисників здійснюється не лише державою, а й недержавними акторами, наприклад, націоналістичними групами «Кырк чоро» та «Калыс». Ці групи атакують організації, які пропагують цінності, відмінні від їх бачення державно-суспільного розвитку Киргизстану. Наприклад, 01.05.2019 р. представниками «Кырк чоро» здійснено два напади на правозахисників руху «8/365», до якого входять феміністки та представники ЛГБТІ-спільноти [46].

Попри декларовану киргизькою владою відкритість щодо міжнародних правозахисних організацій, на практиці такі НУО мають труднощі функціонування. Наприклад, у 2015 році заборонено в'їзд в Киргизстан після повернення з відпустки директора офісу Human Rights Watch у країнах

---

³⁴ Надмірно розширене тлумачення владою екстремізму призводить до безпідставних обвинувачень, найперше – представників узбецької національної меншини.

³⁵ Хоч згодом рішенням суду незаконно вилучені матеріали були повернені адвокатам, однак упродовж трьох місяців вони перебували на ознайомленні органами безпеки.

Центральної Азії М. Рітман. До цього правозахисниця десять років проживала в центральноазійських країнах. Її було оголошено персоною нон грата (хоч вона не є ні дипломатом, ні офіційним представником певної держави) [65].

На стан реалізації громадянських і політичних прав людини та громадянина в Киргизстані впливають особливості функціонування правоохоронних і судових органів:

– судді є узалежені, найперше – від глави держави. Нормативно-правова база не містить достатньо гарантій незалежності суддів, розвинена система «телефонного права». Хоч з 2010 року відбувається судова реформа, але рівень прогресу мізерний, а довіра населення суду дуже низька. Судові процеси, які мали б відбуватися відкрито, проходять закрито; адвокати та підсудні часто залякуються. Спостерігаються подвійні стандарти правосуддя, наприклад, якщо на представника узбецької меншини кримінальну справу можуть відкрити за будь-яке невиважене слово, то навіть радикальні публічні висловлювання киргизьких політиків не зумовлять санкцій;

– прокуратура, найпершою функцією якої є нагляд за дотриманням законності, в оцінці громадськості сприймається як орган, який першочерговим завданням ставить домогтися саме обвинувального вироку;

– органи державної безпеки мають великий вплив на політико-правовий простір; часто вони діють безконтрольно, порушуючи цим права людини. Такі органи, як суди, медичні експерти, служба омбудсмена та інші остерігаються діяти всупереч безпековим органам.

В ліберально-демократичних країнах одним з дієвих інститутів захисту громадянських і політичних прав людини виступає інститут омбудсмена. Такий інститут існує й у Киргизстані (від 2002 р.), однак його роль тут є проявом фасадної демократії. Увиразнена невідповідність міжнародних норм обрання та функціонування омбудсмена (т. зв. Паризькі принципи ООН [34]), наприклад, представники киргизького громадянського суспільства повністю виключені з

процесу обрання омбудсмена; парламент може звільнити омбудсмена, що неприйнятно в міжнародній демократичній практиці. Відтак, 27.06.2013 р. Жогорку Кенеш (киргизький парламент) відсторонив від посади Т. Акуна, 25.06.2015 р. – Б. Аманбаєва; наступний омбудсмен – К. Оторбаєв – подав 27.06.2018 р. у відставку з власної ініціативи, але вочевидь із політичних мотивів. Нинішній омбудсмен – Т. Мамитов – працював в минулому в спецслужбах. Відтак, навіть такий максимально незалежний у країнах ліберальної демократії інститут, як омбудсмен, в Киргизстані цілковито узалежнений від законодавчої та виконавчої гілок влади.

Суспільство в Киргизстані є виражено консервативним. На побутовому рівні, в контрольованих владою медіа тощо розповсюджена мова ненависті щодо різноманітних меншин, найперше – сексуальних. Це ускладнює реалізацію прав киргизьких ЛГБТІ-спільнот – вони перебувають у зоні високого ризику насильства та дискримінації. Останніми роками почастишали випадки різних форм тиску на їх представників. Питання прав ЛГБТІ-спільнот політизується: воно використовується націоналістичними політиками та популістами як приклад загрози «західного» впливу на «традиційне» киргизьке суспільство [68, с. 31]. Згадані процеси відбуваються попри декриміналізацію (1998 р.) одностатевих відносин.

У Киргизстані відсутнє антидискримінаційне законодавство, яке б унормувало відповідальність за утиски на ґрунті сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності, підбурювання до дискримінації, проявів ворожості або насилля щодо ЛГБТІ-спільнот. Кримінальне законодавство врегульовує лише злочини на ґрунті розпалювання ненависті на основі національності, раси або релігії. Натомість у 2014 році киргизьким парламентом розглядався законопроект про пропаганду нетрадиційної сексуальної орієнтації³⁶ (вслід за

---

³⁶ Мова про законопроект, поданий на розгляд парламенту, «Про розповсюдження інформації про нетрадиційні сексуальні відносини». Законопроект пройшов два читання, але був

аналогічним російським нормативно-правовим актом, прийнятим у 2013 р.). Конституційні поправки 2016 року (ч. 3 ст. 36 Конституції Киргизької Республіки [7]) та Сімейний кодекс (ст. 1) [40] чітко визначили сім'ю виключно як союз чоловіка та жінки.

У Киргизстані ніколи не відбувалися акції-прайди ЛГБТІ-спільнот, хоча місцеві активісти організовували невеликі публічні заходи на підтримку своїх громадянських прав. В країні працює лише кілька НУО зі захисту ЛГБТІ-спільнот, діяльність яких сконцентрована в Бішкеку, наприклад, «Labrys»; їх офіси регулярно стають об'єктами нападів, а правоохоронні органи належно не розслідують такі злочини. Багато адвокатів і НУО відмовляються від співробітництва з ЛГБТІ-спільнотами, побоюючись переслідувань. Захисники прав ЛГБТІ-спільнот є об'єктами тиску в соціальних мережах.

Відзначимо, що хоч в Киргизстані й наявні відносно плюралістичні медіа (у порівнянні з більшістю інших країн Центральної Азії), але попри це висвітлення питань порушень прав ЛГБТІ-спільнот представлене невиразно. Водночас у цій країні велика популярність російських ЗМІ, які підтримують вороже та дискримінаційне ставлення до ЛГБТІ-спільнот.

Агресивне, зневажливе ставлення до ЛГБТІ-спільнот засвідчує проблеми толерантності киргизького суспільства та невисокого рівня ліберально-демократичної політико-правової культури населення. Загалом гомофобія широко увиразнена в киргизькому суспільстві; вона часто супроводжується насильством. Відтак, Киргизстан залишається ворожим середовищем для ЛГБТІ-спільнот.

Також відзначимо порушення виборчих прав громадян, зокрема активного виборчого права. Зокрема, у 2015 році уряд зобов'язав громадян зареєструвати свої біометричні дані для голосування з метою запобігання порушенням під час

відкликаний його ініціаторами; у січні 2016 р. його знову повернули на розгляд парламенту, однак інформації про його подальший перебіг знайти не вдалося.

голосування. Під час парламентських (2015 р.) і президентських (2017 р.) виборів громадян ідентифікували з використанням відбитків пальців або розпізнавання обличчя. Причому, на президентських виборах понад 800 тис. виборців були позбавлені права голосу, бо з різних причин не надали свої біометричні дані [6].

Реалізація та захист громадянських і політичних прав у Киргизстані ускладнюється багатьма чинниками, зокрема: відсутністю стійкої ліберально-демократичної політико-правової традиції; авторитарним спадком, який зазнав незначної корекції за роки незалежності; недостатня (попри дві революції) активність і послідовність демократичного сегмента громадянського суспільства; узвичаєність неформальних деструктивних інститутів політики та права; непрозорий характер функціонування органів влади; застосування владою подвійних стандартів в процесі реалізації та захисту громадянських і політичних прав; збереження міжетнічних протистоянь; зовнішні (російські) деструктивні впливи на Киргизію та багато ін.

Є всі рідстави стверджувати, що як за роки президентства А. Атамбаєва (2011–2017), так і його послідовника С. Жеєнбекова (2017-2020) відбувся новий виток киргизького авторитаризму, в той час як очікуваними були постреволуційні ліберально-демократичні перетворення. Це віддалило державу від її означення як «острівця демократії».

Вважаємо, сучасний Киргизстан переживає період, який образно означимо як «після весни». Реформи екс-глави держави С. Жеєнбеков були недостатніми і недосконалими, для того, щоб оцінити їх як орієнтовані на послідовну протидію деструктивним позаправовим практикам. Не дивлячись на проведені реформи останніх десятиліть, вони були значною мірою мають фасадний характер і не спрямовані на імплементацію в аксіологічний вимір киргизів ліберально-демократичних цінностей. Органи влади, до компетенції яких входить гарантування та захист прав людини, не націлені ні на подальше

розширення комплексу громадянських і політичних прав і свобод, ні на належний захист уже конституційно гарантованих прав і свобод, ні на забезпечення безпечних і сприятливих умов для діяльності правозахисників на території Киргизстану. Системна корупція, політичні репресії, тиск на НУО, правозахисників та вільні медіа, переслідування опозиції та меншин, мова ненависті тощо є відмітними ознаками сучасного Киргизстану, за наявності яких реалізація громадянських та політичних прав і свобод істотно утруднена.

Події літа 2019 року, пов'язані з арештом экс-президента А. Атамбаєва за звинуваченнями у корупції та кримінальним переслідуванням членів його сім'ї, не можна наразі розглядати як однозначну зміну цінісного вектора киргизької влади. Радше це свідчило про зміцнення позицій чинного на той час глави держави С. Жеєнбекова, загострення кланових протистоянь у киргизькому істеблїшменті.

У жовтні 2020 року С. Жеєнбеков подав у відставку. У теперішній час Президентом Киргизстану став Садир Жапаров, який одержав перемогу на дострокових президентських виборах у січні 2021 року.

2.5. Тиск на громадянські та політичні права і свободи як прояв неоавторитарних механізмів запобігання та протидії екстремізму та тероризму: приклад Казахстану.

Казахстан – економічно найрозвиненіша держава Центральної Азії. З точки зору стабільності він випереджає регіональних сусідів; тут менша роль кланів. Але водночас Казахстан відповідає характеристиці «держави невиконаних обіцянок», яка опинилася «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією» [30]; тут увиразнена велика роль олігархічних груп, різноманітних деструктивних неформальних політичних інститутів тощо.

У визначенні типу політичного режиму нинішнього Казахстану домінують його оцінки як консолідованого авторитарного (Freedom House [59]), авторитарного (О. Васильєв [3, с. 228]), персоналістського неоавторитаризму (Ю. Нісневич [28, с. 116]), м'якого центристського авторитаризму (Т. Ляшенко [25, с. 265–266]) і т. д. В останні роки прояви неоавторитаризму лише посилюються, причому переслідування ліберально-демократичних прав і свобод тут маскують під боротьбу з власним трактуванням екстремізму та тероризму. Низка законодавчих актів Казахстану, прийнятих останніми роками, містять норми, спрямовані на посилення контролю над суспільством, подальше звуження основних громадянських та політичних прав і свобод. Посилився тиск на незалежні НУО та медіа; зберігається низка стримувальних для розвитку багатопартійності норм задля збереження панівного становища пропрезидентської партії «Нур Отан»; зміцнилася президентська вертикаль.

Видається, що казаський народ певною мірою прихильний до неоавторитарного стилю керівництва державою в силу особливостей політико-правової культури. В цій країні не відбувалося масштабних протестів; казахи п'ять разів поспіль обирали одного і того ж главу держави. І це пропри те, що період президентства Н. Назарбаєва відзначився агресивним придушенням свободи слова, перешкоджанням будь-яких протестів, тиском на опозицію та профспілки, політично мотивованими переслідуваннями тощо. Сам факт відставки Н. Назарбаєва не дає підстав для оптимістичного прогнозу щодо демократизації Казахстану, адже відбувся лише керований процес поступової передачі державної влади в країні³⁷.

Останніми роками казаський уряд посилив тиск на громадянське суспільство, запровадивши обмежувальні норми щодо проведення мирних

---

³⁷ Н. Назарбаєв після відставки з посади глави держави зберіг низку повноважень – найперше, довічне очолення Ради національної безпеки, керівництво владною партією «Нур-Отан».

заходів, адвокації, надання правової допомоги тощо³⁸. Набула чинності низка обтяжливих процедур реєстрації та звітності НУО, профспілок, релігійних організацій. Тиск влади найперше спрямований проти правозахисних організацій. Зокрема, у 2017 році фонди «Ліберті» та «Міжнародна правова ініціатива», громадське об'єднання «Қадір-қасиет» («Гідність») в судовому порядку були звинувачені в отриманні прибутку від іноземних суб'єктів, ухилянні від сплати корпоративного прибутку. Відтак, щодо цих НУО прийнято судові рішення про виплату неспіввідносно великих штрафних санкцій³⁹.

Примітно, що переслідуваними в Казахстані є не лише правозахисні, політично спрямовані НУО, а й профспілки. Зокрема, у 2017 році було засуджено профспілкових лідерів Н. Кушакбаєва й А. Елеусінова (достроково звільнені у 2018 році); понад тридцять робітників оштрафовані за заподіяну мирним протестом матеріальну шкоду компанії «Oil Construction Company» (3,5 млн тенге, що еквівалентно близько 10 тис. дол. США).

Загалом інститут громадянського суспільства, як один з важливих демократичних інструментів захисту прав та свобод людини і громадянина, залишається у Казахстані дуже слабким. Прояви активності акторів громадянського суспільства помітні хіба у великих містах, найперше – Алмати. Вбачаємо причину цього в тім, що в Казахстані, особливо в малих поселеннях, не оперують поняттями «громада», «спільнота», а натомість є «сім'я» (500–700 осіб у казаському розумінні); тут відсутні традиції демократичного громадсько-політичного активізму.

Казахстан відомий багаторічною практикою примушування до мовчання критиків режиму, інакодумців. Органи влади вдаються до агресивних дій щодо громадян за їх спроби реалізувати право на публічне висловлювання поглядів.

---

³⁸ Це було пов'язано з внесенням низки змін до законодавства щодо протидії екстремізму та тероризму [9].

³⁹ Штраф Громадського фонду «Ліберті» – 1,3 млн тенге (бл. 4 тис. дол. США), фонду «Міжнародна правова ініціатива» – 3 млн тенге (бл. 9 тис. дол. США).

Казаська влада увиразнює «нульову толерантність» [73] до протестних ініціатив. Так, лише упродовж квітня 2019 року було заарештовано чотирьох активістів, причому троє з них – озвучували лише конституційно закріплені норми або ж думки, які досі публічно підтримала влада. Наприклад, активіст Р. Захаров над головною магістраллю Алмати розмістив банер «Єдиним джерелом державної влади є народ», що є буквальною цитатою п. 1 ст. 3 Конституції Республіки Казахстан [21]. Але такий прояв активізму був кваліфікований як «дрібне хуліганство» (ніби-то засмічення громадського простору) зі засудженням Р. Захарова до п'ятиденного ув'язнення зі подальшою заміною цього покарання в порядку апеляції на штрафну санкцію. Серед переслідуваних казаською владою – правозахисник В. Курамшин; учасники масового мирного мітингу проти «земельної реформи» 21.05.2016 р. (Е. Бапі, А. Шорманбаєв, Р. Есергепов та ін.); політичний дисидент і поет А. Атабек (засуджений у 2008 р. до 24 років ув'язнення); журналіст А. Матаєв (від 2016 р. відбуває п'ятирічне ув'язнення; у 2018 р. переведений у колонію-поселення); редактор газети «Саяси калам. Трибуна» Ж. Мамай (упродовж семи місяців перебував під слідством, але був звільнений з-під варти судом) та ін.

У Казахстані несистемні партії та опозиція фактично ліквідовані. Дискусійним залишається питання, чи узагалі в Казахстані існує опозиція. До такої себе відносить Загальнонаціональна соціал-демократична партія «Ақиқат», рух «Ұлт тағдыры», проте питання їх опозиційності є під сумнівом. Основною опозиційною силою до неоавторитарного режиму, сконструйованого багатолітнім правлінням С. Ніязова, на думку дисертантки, є рух «Демократичний вибір Казахстану». 13.03.2018 р. цей рух був кваліфікований владою як екстремістська організація, а відтак увесь поширюваний Інтернет-контент переслідується відповідно до антиекстремістського законодавства Казахстану [11]. Відтак, «Демократичний вибір Казахстану» діє на платформах соціальних медіа. Хоч влада Казахстану зверталася до основних соціальних

мереж з проханням видалити весь «екстремістський» контент «Демократичного вибору Казахстану», в окремих із них, наприклад на Facebook, сторінка руху та його лідера М. Аблязова незмінно функціонують⁴⁰. Водночас обмін думками, як засвідчив наш аналіз коментарів на згаданих сторінках, є критично звужений, адже схвальні оцінки «екстремістського» руху та його лідера можуть спричинити санкцію аж до дворічного ув'язнення.

Уважаємо, що саме правозахисники є найменш захищеною в Казахстані групою активістів. Наведемо кілька з численних прикладів їх переслідування:

– павлоградська правозахисниця О. Семенова від 2015 року переслідується за захист жертв катувань і привернення уваги до умов утримання в'язнів. Форми тиску – від словесних погроз правоохоронців, порушення кримінальної справи за «розповсюдження завідомо неправдивої інформації» до підпалу її будинку;

– правозахисник М. Бокаєв з громадського фонду «Арлан» від 2016 року відбуває 5-річне покарання за критику урядових ініціатив щодо лізингу сільськогосподарських земель;

– С. Білаш, керівник незареєстрованого об'єднання «Атажұрт еріктілерді», яке захищає етнічні меншини, піддавався громадському осуду через медіа («розпалювання міжетнічної ворожнечі»), залякувався безпековими органами, перебував під арештом і домашнім арештом. Окрім того, рішенням суду (лютий 2019 р.) він оштрафований за керівництво незареєстрованим об'єднанням.

В Казахстані переслідують не лише місцевих правозахисників, а й наявні випадки затримання та депортацій міжнародних правозахисників. Наприклад, депортовано двоє українських правозахисників (Л. Волошина, В. Явтушенко;

---

⁴⁰ Див.: сторінка руху – <https://www.facebook.com/DVK.KAZ/>, сторінка М. Аблязова – <https://www.facebook.com/MuhtarAblazov/>

лютий 2019 р.), які перебували у складі Міжнародної моніторингової місії від Італійської федерації з прав людини.

Хоч Конституція Республіки Казахстан гарантує свободу слова та заборону цензури (ст. 20) [21], але ця свобода істотно обмежується на практиці, а цензура присутня в різних формах, зокрема як самоцензура журналістів. Окрім домінуючих кримінальних переслідувань журналістів за «наклепи», «розпалювання національної, соціальної, релігійної ненависті», «поширення свідомо неправдивої інформації», частішають їх звинувачення у протиправних діях фінансового характеру, наприклад, ухилення від сплати податків. В цілому численні нормативно-правові новації Казахстану останніх років, які унормовують функціонування медіа, загрожують зникненням жанру журналістського розслідування, звуженням свободи слова, масовими звинуваченнями в розголошенні «інформації, яка порушує права та законні інтереси», «заподіянні моральної шкоди» тощо.

Казаські суди використовують позови про наклеп та кримінальні справи, щоб змусити видання вилучити контент, а у випадку з друкованими медіа – домогтися опублікування спростування оприлюднених фактів. Наприклад, у 2017 році прийнято рішення щодо Інтернет-видань Forbes.kz і Ratel.kz про видалення ними кількох «неправдивих» статей, пов'язаних із постаттю екс-міністра, бізнесмена З. Какімжанова та його сина І. Какімжанова. Онлайн-видання також були зобов'язані виплатити компенсацію в розмірі 50,2 млн тенге (160 тис. дол. США) за моральну шкоду (захист честі, гідності та ділової репутації).

Міжнародний фонд захисту свободи слова «Адил соз» (<http://www.adilsoz.kz>) регулярно оприлюднює статистику, аналітичні доповіді, звіти про порушення свободи слова в Казахстані. Наприклад, тільки за січень – березень 2019 року затримано, заарештовано або ж засуджено 16 представників медіа; зафіксовано 4 випадки необґрунтованого блокування та обмеження

доступу до онлайн-джерел (месенджери та соціальні мережі (Facebook, Instagram, Telegram), pana-defenders.info, socialismkz.info, klassprof.org); 12 випадків перешкоджання законній професійній діяльності журналістів тощо [41].

Переслідуваними є не лише казаські, а й закордонні журналісти на території Казахстану. Наприклад, у вересні 2018 року українського журналіста О. Гороховського, який відвідував Казахстан для проведення тренінгу на запрошення опозиційного видання «Уральський тиждень», звинувачено в незаконній трудовій діяльності, у нього було вилучено міграційну карту та накладено штраф (42 тис. тенге, що еквівалентно 113 дол. США).

У звіті американської НУО Freedom House «Freedom on the Net 2018» [60] Казахстан відноситься до групи «невільних держав». Казаська влада практикує обмеження Інтернет-контенту, найчастіше мотивуючи це запобіганням та протидією екстремізму, тероризму, насиллю тощо. Як і в інших країнах Центральної Азії, казаська влада для придушення інакомислення використовує гасло «боротьби з фейковими новинами».

Казахстан постійно удосконалює можливості державного контролю за Інтернет-трафіком. Уряд централізував інфраструктуру Інтернету задля полегшення контролю за контентом. «Казахтелеком» через свою діяльність і низку дочірніх компаній фактично монополізував магістральну інфраструктуру. Але в цілому в країні існує конкуренція між провайдерами Інтернет-послуг.

Законодавчо [10] обмежено анонімність в Інтернеті, зокрема вимогою реєстрації веб-коментаторів за допомогою цифрового підпису, виданого урядом, або через ідентифікацію SMS. Оскільки SIM-карти в Казахстані підлягають обов'язковій реєстрації, це може дозволити органам влади стежити за онлайн-діяльністю користувачів, які під'єднуються до Мережі в громадських місцях. Казаське законодавство зобов'язує постачальників Інтернет-послуг, операторів мобільного зв'язку зберігати записи про онлайн-діяльність користувачів,

включаючи номери телефонів, платіжні реквізити, IP-адреси, історію перегляду, протоколи передачі даних тощо. При цьому казаські провайдери зобов'язані зберігати дані користувача упродовж двох років та у межах доби надавати їх на запит оперативно-розшукових органів. Кодексом Республіки Казахстан про адміністративні правопорушення (ст. 637, п. 9.5) [20] передбачене накладення штрафу (еквівалентний 20 тис. дол. США) за відмову провайдерів зберігати дані користувачів.

Казаські користувачі часто мають утруднене підключення до соціальних медіа, комунікаційних платформ, стрім-сервісів тощо. Суди блокуються веб-сайти навіть за відсутності в суді представника відповідача; подальше сповіщення громадськості або власника веб-сайту про причину блокування вважається за непотрібне. Зафіксовані користувачами обмеження стосувалися сайтів онлайн-петицій Avaaz і Change.org, журналу Foreign Policy, фотохостинг-сайтів Flickr, UStream, Archive.org, служби хмарного зберігання Mega.nz, багатьох казаських сайтів та ін. Згадувані обмеження практикуються особливо напередодні та під час політично чутливих подій, але влада пояснює це виключно технічними збоями. Наприклад, у зв'язку з наміром опозиції провести в найбільших містах 09.05.2019 р. мирні акції протесту на усій території країни були заблоковані сторінки інформаційного агентства Fergana, «Радіо Азаттык» (казаська редакція «Радіо Свобода»), Казаського бюро з прав людини, Telegram, Facebook, Youtube, Instagram та ін. Часто тимчасові перерви в доступі до згаданих та інших сайтів пов'язані з онлайн-трансляціями опозиціонера-емігранта М. Аблязова. Водночас користувачі широко використовують для обходу спорадичних блокувань віртуальні приватні мережі (VPN).

Казаська влада практикує звернення до закордонних пошукових сервісів, відеохостингів, соціальних мереж, сервісів для ведення блогів і влогів зі запитом на видалення контенту, аргументуючи це міркуваннями національної

безпеки Казахстану. Наприклад, тільки за період липень – грудень 2017 року до міжнародної компанії Google надійшло від Казахстану 72-а такі запити.

Притягнення до відповідальності в Казахстані відбувається навіть на підставі коментарів у соціальних мережах, відвідувань «небажаних» для влади веб-сайтів. Користувачам найчастіше інкримінується розповсюдження «неправдивої» інформації, поширення «терористичної» або «екстремістської» пропаганди.

Особливо переслідуваними є казахські блогери та влогери, до прикладу:

– М. Тунгішбаєв був затриманий на території Киргизстану, де певний час проживав через посилений тиск на нього на батьківщині. Попри заклики міжнародної громадськості щодо неприпустимості його екстрадиції до Казахстану з огляду на ймовірність різних форм переслідування, катувань, до нього була застосована ця процедура. Відтак, М. Тунгішбаєв був звинувачений казахською владою в підтримці забороненого опозиційного руху «Демократичний вибір Казахстану» (надання інформаційних послуг⁴¹);

– А. Ашим була затримана за звинуваченням у розпалюванні ненависті, «негативні статті про владу» на сторінці в Facebook [67]. Активістку було примусово поміщено в психіатричну лікарню з подальшим переведенням на амбулаторне «лікування». Міжнародна правозахисна НУО Amnesty International визнала А. Ашим в'язнем совісті. Приклад А. Ашим співвідносний з радянською традицією каральної психіатрії.

Хоч соціальні медіа й залишаються найбільш ліберальним середовищем для публічного обміну новинами та думками, але громадсько-політичні дискурси в Казахстані схильні до маніпуляцій і пропаганди, зокрема й

---

⁴¹ М. Тунгішбаєв готував відео-контент для YouTube-каналів halykkoz, OSCEKZ, Інформаційного каналу «16/12». Блогеру 03.05.2018 р. винесли заочний вирок суду за статтями 266, 405 Кримінального кодексу Республіки Казахстан. Відтак? М. Тунгішбаєва було оголошено в розшук. Його кримінальне переслідування за мирне вираження свободи слова та розповсюдження інформації має виражено політичний характер.

проурядовими оплачуваними коментаторами. Провладні онлайн-тролі організують і спрямовують штучні онлайн-обговорення. Хоча така проблема характерна не лише Казахстану, а й більшості пострадянських країн. Загалом відзначимо: в Казахстані використання соціальних медіа, інших цифрових інструментів (цифровий активізм) для організації соціальних і політичних заходів є дуже обмежене.

Примітно, що усі казахські державні службовці, працівники підприємств державної форми власності від 2014 року зобов'язані дотримуватися спеціальної урядової інструкції щодо онлайн-спілкування [33]: не оприлюднювати критичні щодо держави, уряду чи окремих чиновників матеріали; не додавати в віртуальні друзі тих, хто поширює такий критичний контент; у випадку виявлення забороненого контенту невідкладно повідомити свого безпосереднього керівника з подальшим переданням інформації уповноваженим державним органам і т. д.

Судова влада Казахстану не є незалежною, адже частим є прийняття політично мотивованих рішень. Глава держави призначає всіх суддів, що значною мірою узалежнює їх. Конституційний суд був скасований у 1995 році та замінений Конституційною радою, до якої громадяни та громадські об'єднання не мають права подавати скарги (визначено чітко вузьке коло суб'єктів такого звернення). Як показує світова практика, за відсутності інституту демократичного Конституційного суду знижується ефективність захисту громадянських, політичних та інших прав людини та громадянина.

Конституція Республіки Казахстан декларує захист від дискримінації в цілому, але відсутнє антидискримінаційне законодавство щодо сексуальної орієнтації особи та її гендерної ідентичності. Хоч одностатеві відносини легалізовані (з 1997 р.), але такі пари не мають права на реєстрацію шлюбу, усиновлення тощо. Зауважимо: Казахстан у 2009 році виступив проти прийняття Декларації ООН про сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність.

Загалом в соціально-консервативному Казахстані негативним є ставлення до ЛГБТІ-спільнот: соціальна ізоляція, випадки фізичного та психологічного насилля, дискримінація в професійній та інших сферах тощо. Помітно, що навіть діяльність правоохоронних органів не спрямована на запобігання та розслідування гомофобних, трансфобних злочинів. В Казахстані діють нечисельні організації, які об'єднують представників ЛГБТІ-спільнот (НУО «Адалі», «Фемініта» та ін.), але їх публічна діяльність сильно ускладнена. Вираженим є тиск на адвокатів, правозахисників, які захищають права ЛГБТІ-спільнот; гомофобія та трансфобія сприяє маргіналізації і активістів цих організацій, і правозахисників, які відстоюють інтереси ЛГБТІ-спільнот.

Діючий Президент Казахстану (з липня 2019 р.) Касим-Жомарт Токаєв, незважаючи на предвиборні обіцянки, продовжує курс свого попередника і не має ніяких підстав для висновків щодо будь-яких демократичних змін в країні.

Відтак, ситуація з гарантуванням громадянських та політичних прав і свобод лише ускладнюватиметься, допоки Казахстан залишатиметься центральноазійською автократією.

Висновки до розділу 2.

1. Для країн Центральної Азії характерна низка ознак, які є перепонами належній реалізації конституційно гарантованих громадянських та політичних прав і свобод. Ні одна з цих держав за роки незалежності не створила дієвої моделі модернізації. Натомість їх розвиток обмежений владою, накопиченою авторитарними режимами, олігархами та кримінальними мережами; відтворюються традиційні архаїчні практики, невідповідні сучасній соціально-політичній динаміці. В усіх країнах Центральної Азії більшою чи меншою мірою увиразнені регіонально-кланові зв'язки, культивованій патерналістський тип політичної свідомості громадян, існує той чи інший різновид неоавторитаризму. Країни регіону пріоритетом мають не ліберально-

демократичні цінності та права людини, а експлуатацію природних ресурсів і посилення контролю над населенням. Перешкодою для реалізації та захисту громадянських та політичних прав і свобод є не лише стійкість авторитаризму, міцність деструктивних політичних інститутів, а й етатизм, сильні общинні традиції, відсутність свободи особистості, поглинання сферою неформальної політики сфери формальної тощо.

2. Таджикистан – єдина країна регіону, де повільні процеси демократичної консолідації періоду незалежності були сповільнені громадянською війною. Тут найсильніша роль кланів, потужно увиразнений радянський спадок організації політико-правового життя. Влада зосереджена в руках однієї партії (Народно-демократична партія Таджикистану) та незмінного з 1994 р. глави держави (Е. Рахмон). Відсутня політична конкуренція, вільні вибори, незалежні суди та медіа; частими є блокування Інтернету чи окремих сайтів; передбачена кримінальна відповідальність за образу глави держави та державних службовців. У цієї держави найгірші (окрім Туркменістану) характеристики використання Інтернету. Найбільші утиски спрямовані щодо прихильників забороненої Партії ісламського відродження Таджикистану, членів родин дисидентів, політичних в'язнів. Вираженим є тиск Таджикистану на Інтерпол з вимогою затримання та передачі таджицьких опозиціонерів за кордоном. Існує сильний контроль за адвокатами та членами їх сімей. Особливо уразливими є електоральні права, бо відсутній загальнодержавний реєстр виборців (списки складаються комісіями на місцях). В частині громадянських прав і свобод Таджикистану характерні насилля й дискримінація за ознаками гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації.

3. Туркменістану найбільш виражено притаманні неоавторитарні характеристики, тиск на права людини в умовах демодернізації держави є максимальний. Ініціативи нинішнього президента Г. Бердимухамедова претендують на деяку лібералізацію порівняно з режимом, сконструйованим

попереднім главою держави (С. Ніязовим), але практичних зрушень в частині громадянських і політичних прав немає. Владні ініціативи спрямовані на формування в міжнародній спільноті уявлення про ліберально-демократичні трансформації, але насправді вони мають фасадний характер. Доходи Туркменістану як держави-рантьє (експорт природного газу) спрямовуються на утримання апарату внутрішньої безпеки та пропаганди. Судова влада виражено політизована. Діючі три партії спрямовані на формальну візуалізацію багатопартійності (панівною є Демократична партія Туркменістану). Процес реєстрації організацій громадянського суспільства особливо утруднений; більшість НУО ініційовані владою (псевдогромадянське суспільство). Правозахисниками зафіксована велика кількість зниклих, які ймовірно перебувають у місцях позбавлення волі за звинуваченнями в політичних злочинах. Досі не декриміналізовані одностатеві відносини. Істотно обмежуються права національних меншин (узбецької, російської, казахської та ін.). Тільки у 2015 році формально уможливлене проведення протестів (вочевидь – задля запобігання стихійним протестам). В чинній Конституції Туркменістану відсутня норма про заборону цензури; держава має найгірші показники свободи слова (Індекс свободи преси). Будь-яку критику дозволено лише після її озвучення главою держави. Інтернет-послуги є найдорожчими в регіоні; контент повністю контролюється владою; заблокований доступ до багатьох сайтів, месенджерів тощо; унеможливлене користування анонімайзерами. Попри скасування виїзних віз, існують таємні «чорні списки» громадян, яким заборонено виїзд за кордон. Слабко розвинуті мобілізаційні чинники (громадянське суспільство, нетворкінг, опозиційна культура та ін.), що утруднює боротьбу за права людини.

4. Узбекистан після завершення «епохи І. Карімова» демонструє прогресивні зміни («політична відлига»), ініційовані президентом Й. Мірзійоєвим: звільнено низку політичних в'язнів; уможливлено відкрити

критику влади; багато громадян вилучені з «чорного списку» органів державної безпеки; зросла підзвітність органів влади перед громадянами; заборонено застосування тортур для отримання зізнань; скасовано практику дозволів на виїзд громадян за кордон тощо. Створена мережа президентських народних приймалень для розгляду скарг громадян (за І. Карімова такі звернення ігнорувалися). Узбекистан став відкритішим до взаємодії з міжнародними механізмами захисту прав людини. Водночас: дуже широко трактується екстремізм, що сприяє звинуваченню інакодумців у ньому; більшість медіа підконтрольні державі, виражена цензура; непрозора (відсутність публічної бази даних судових вироків, практики ведення судових протоколів тощо) та корумпована судова система. Середовище свободи доступу до Інтернету залишається репресивним, хоч і онлайн-медіа-середовище стає відкритіше. Безпекові служби держави відстежують повідомлення, діалоги громадян, передані через Інтернет. Зберігаються обмеження свободи віросповідання. Відтак залишається відкритим питання про реальний чи декларативно-ілюзорний характер реформ Ш. Мірзійоєва в частині прав людини, адже усі зміни ініціюються виключно главою держави, натомість узбецька еліта не є зорієнтована на ліберально-демократичні цінності. Ймовірним сценарієм може стати побудова «розумного авторитаризму» – поєднання економічно необхідних ліберальних заходів і м'яких репресій.

5. Киргизстан – єдина парламентська республіка регіону, в якій відбулися дві революції періоду незалежності. Але постреволуційні роки можна схарактеризувати як «час втрачених можливостей»; зберігається неоавторитарний режим з вирішальною роллю кланів. Відсутні підстави для позитивної оцінки щодо захисту громадянських та політичних прав і свобод. Найбільш порушеною є свобода слова. Соціальні медіа не блокуються, однак фіксуються випадки відсутності доступу до сайтів з небажаним для режиму наповненням, примушення нових медіа до видалення «екстремістського»

контенту. Виражений сильний тиск влади на правозахисників і правозахисні НУО. Попри декларовану киргизькою владою відкритість щодо міжнародних правозахисних організацій, на практиці такі НУО (наприклад, Human Rights Watch) мають труднощі функціонування. Інститут омбудсмена цілковито узалежнений від законодавчої та виконавчої гілок влади. За роки президентства А. Атамбаєва (2011–2017) відбувся новий виток киргизького авторитаризму, в той час як очікуваними були постреволуційні ліберально-демократичні перетворення. Це віддалило державу від її попередньої характеристики як «острівця демократії». Не дивлячись на проведені реформи останніх десятиліть, вони мають виражений фасадний характер.

6. Казахстан – найбільш економічно розвинена, найстабільніша країна Центральної Азії з консолідованим авторитарним режимом. Ущільнення ліберально-демократичних прав і свобод тут аргументують боротьбою з «екстремізмом і тероризмом». Період президентства Н. Назарбаєва відзначився агресивним придушенням свободи слова, перешкоджанням протестам, тиском на опозицію та профспілки, політично мотивованими переслідуваннями тощо. Останніми рокам посилюється тиск уряду на громадянське суспільство (запровадження обмежувальних норм щодо проведення мирних заходів, адвокації, надання правової допомоги, ускладнилася реєстрація та звітність НУО, здійснюється силовий тиск на профспілки тощо). Казаська влада увиразнює «нульову толерантність» до протестних ініціатив. Несистемні партії та опозиція фактично ліквідовані; правозахисники є незахищеними від різних форм тиску. Попри конституційне гарантування свободи слова та заборону цензури, здійснюється сильний тиск на медіа, що зумовлює самоцензуру журналістів; практикується обмеження владою Інтернет-контенту, контроль за Інтернет-трафіком. Казаські державні службовці, працівники підприємств державної форми власності зобов'язані дотримуватися спеціальної урядової інструкції щодо онлайн-спілкування. Зміна влади (2019 р.) стала лише

керованим процесом передачі влади в країні, що не дає підстав для позитивного прогнозу в частині зміцнення в Казахстані гарантій громадянських та політичних прав і свобод.

Список використаної літератури до розділу 2.

1. Боконбаев, К. Дж. (2015). К вопросу о традиционализме и модернизации кыргызского общества. *Вестник кыргызско-российского славянского университета*, 15 (2), 7-11.
2. Бульвінський, А. Г. (Ed.) (2018). *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору*. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
3. Васильєв, О. А. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Модернізаційний вектор та основні чинники розвитку Казахстану* (pp. 221-236). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
4. Гомза, І. (2015). Держава-рантьє. In Н. Хома (Ed.), *Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник* (2nd ed.) (pp. 149-150). Львів: Новий Світ-2000.
5. Жангожа, Р., Метельова, Т. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Незалежний Туркменістан: демодернізація* (pp. 201-220). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
6. Жумакадыров, С. (2017). *Шайлоо: Биометрика 800 миң кишинин жолун тосту*. Available from <https://www.refworld.org/docid/5be16b0aa.html>
7. *Закон Кыргызской Республики «О внесении изменений в Конституцию Кыргызской Республики»* (2016). Available from <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111484?cl=ru-ru>

8. Закон Кыргызской Республики «О противодействии экстремистской деятельности» (2005). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=9207
9. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия экстремизму и терроризму» (2016). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34199995#pos=3;-245
10. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информации и коммуникаций» (2018). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34205812
11. Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» (2005). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30004865
12. Закон Республики Таджикистан «О социальном партнерстве» (2014). Available from <http://www.lex.uz/docs/2468216>
13. Закон Туркменистана «О воинской обязанности и военной службе» (2002). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=15746
14. Закон Туркменистана «О политических партиях» (2012). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=50606
15. Закон Туркменистана «О правовом регулировании развития сети Интернет и оказания интернет-услуг в Туркменистане» (2014). Available from <http://www.mincom.gov.tm/ru/articles/internet-law>
16. Закон Туркменистана «О средствах массовой информации» (2012). Available from http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=57214
17. Закон Туркменистана «Об адвокатуре и адвокатской деятельности в Туркменистане» (2010). Available from <http://www.eurasian-advocacy.ru/turkmenistan/616-zakon-turkmenistana-ob-advokature-i-advokatskoj-deyatelnosti-v-turkmenistane>

18. Закон Туркменистана «Об организации и проведении собраний, митингов, демонстраций и других массовых мероприятий» (2015). Available from http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=73944
19. Іманбердієв, Д. Ч., Кокомбаєв, К. С. (2011). Проблеми кризи влади й суспільства в незалежному Киргизстані. *Державне управління: теорія та практика, 1*. Available from <http://academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Imanberdyev.pdf>
20. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях (2019). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399#pos=5;-245
21. Конституция Республики Казахстан (1993). Available from http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
22. Конституция Туркменистана (2016). Available from https://drive.google.com/file/d/10YA8sVaAEN88XwNRy5OFxx8_kFsaabMT/view
23. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія, 2*, 4-16.
24. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан. In *Матеріали VII науково-практичної конференції Актуальні проблеми гуманітарних наук* (pp. 72-75). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».
25. Ляшенко, Т. (2011). Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 4 (54)*, 264-274.
26. Малашенко, А. (2012). Туркменія: была ли оттепель? *Carnegie Endowment for International Peace, 14 (4)*. Available from https://carnegieendowment.org/files/MalashenkoBriefing_14-4-12_Russ_Turkmenia.pdf

27. Науразова, Э. А. (2017). Причины, формы и последствия политической коррупции в Таджикистане. *E-Journal Экономика. Бизнес. Информатика*, 1. Retrieved from <https://internetnauka.com/index.php/journal/article/view/177>
28. Нисневич, Ю. (2017). Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения*, 1 (61), 108-120.
29. Олимова, С., Олимов, М. (2014). Общественное мнение, демократия и авторитаризм в Центральной Азии. *Центральна Азия и Кавказ*, 17 (2), 158-178.
30. Олкотт, М. Б. (2005). *Второй шанс Центральной Азии*. Москва: Московский Центр Карнеги, Фонд Карнеги за Международный мир.
31. Осадчук, І. Ю. (2014). Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Питання політології*, 1132, 59-62.
32. Осадчук, І. Ю. (2016). *Політичні інститути пострадянських країн: порівняльний аналіз*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
33. *Памятка для сотрудников государственных органов и учреждений с государственным участием по работе в сети Интернет, в том числе в социальных сетях и на блог-платформах* (2014). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31649225#pos=0;200
34. *Паризькі принципи. Принципи, які стосуються статусу національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини. Додаток до резолюції 48/134 Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993 р.* (1993). Available from <http://notorture.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Parizki-printsipi.pdf>
35. *Партии власти раздают должности своим родственникам* (2012). Available from https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_republic/24524924.html

36. *Покажите их живыми!* (2019). Available from <http://ru.crudeaccountability.org/kampanii/turkmenistan/>
37. Попазогло, В. (2017). Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*, 4, 43-47.
38. Попазогло, В. (2017). Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 4, 76-87.
39. Сарабеков, Ж. (2014). *Узбекистан на современном этапе*. Астана – Алматы: Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан.
40. *Семейный кодекс Киргизской Республики* (2003). Available from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30286698
41. *Статистика нарушений права на свободу выражения в Казахстане (январь-март 2019 г.)* (2019). Available from <http://www.adilsoz.kz/politcor/show/id/250/parent/3>
42. *Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему реформированию судебной-правовой системы, усилению гарантий надежной защиты прав и свобод граждан»* (2016). Available from <http://lex.uz/docs/3050494>
43. *Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан»* (2017). Available from <http://www.lex.uz/ru/docs/3107042>
44. Федоров, Ю. (2009). Туркмения: время перемен? *Индекс безопасности*, 3-4 (90-91), Vol. 15, 91-113.

45. Фісун, О. А. (2004). *Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації*. In Національна безпека України (pp. 3-12). Київ: Стилос.

46. Халимов, Р. (2019). *«Кырк Чоро» напали на феминисток и членов ЛГБТ-сообщества. Милиция начала расследование*. Available from <https://kloop.kg/blog/2019/05/01/kyrk-choro-napali-na-feministok-i-chlenov-lgbt-soobshhestva-militsiya-bezdejstvovala/>

47. Яворська, К. П. (2019). Громадянські і політичні права та свободи в Киргизстані в умовах постреволюційного посилення авторитаризму. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації* (pp. 98-103). Львів: Львівська фундація суспільних наук.

48. Яворська, К. П. (2019). Громадянські та політичні права і свободи в Узбекистані: період політичної «відлиги» Ш. Мірзійоева. In *Trendy przestrzeni międzynarodowej w wymiarze globalnym i regionalnym*, A. Kordonska, R. Kordonski, Ł. Muszyński (Eds.) (Vol. 3, pp. 51-67). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

49. Яворська, К. П. (2019). Реалізація та захист громадянських та політичних прав і свобод в умовах персоналістського авторитаризму Таджикистану. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Історія. Філософія. Політологія*, 16, 101-105.

50. Яворська, К. П. (2019). Репресивно-авторитарний політико-правовий клімат Туркменістану як середовище реалізації громадянських і правових прав людини та громадянина. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 24, 324-332.

51. Ambrosio, T. (2015). Leadership succession in Kazakhstan and Uzbekistan: Regime Survival after Nazarbayev and Karimov. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 17 (1), 49-67.

52. Belafatti, F. (2015). *The judicial system of Tajikistan and the situation of the opposition movement «Group 24»: an assessment*. Vilnius: Vilnius University, Centre of Oriental Studies.
53. Bohr, A. (2016). *Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism*. London: The Royal Institute of International Affairs Chatham House.
54. Bowyer, A. C. (2018). *Political Reform in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, Political Parties and Civil Society*. Available from <http://isdpeu.org/content/uploads/2018/03/Political-Reform-in-Mirziyoyev%E2%80%99s-Uzbekistan-A.-Bowyer.pdf>
55. *BTI 2018. Turkmenistan Country Report* (2019). Available from <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/tkm/>
56. Collins, K. (2012). After the Kyrgyz Spring: Challenges to Democratic Deepening. *The Brown Journal of World Affairs*, 19 (1), 21-44.
57. *Country Updates on Human Rights and Democracy 2017* (2018). https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/compiled_country_updates_annual_report_on_human_rights_and_democracy_2017_clean_0.pdf
58. *Criminal Code of the Republic of Tajikistan*, Articles 137 and 330 (2019). Available from <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/tj/tj023ru.pdf>
59. *Freedom in the World 2019. Kazakhstan* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/kazakhstan>
60. *Freedom on the Net 2018. Kazakhstan* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/kazakhstan>
61. *Freedom on the Net 2018. Kyrgyzstan* (2018). Available from <https://www.refworld.org/docid/5be16b0aa.html>
62. *Freedom on the Net 2018. Uzbekistan* (2018). Available from <https://www.refworld.org/docid/5be16aed4.html>

63. Glushkova, T., Poméon O'Neill, A. (2016). *Kyrgyzstan at a crossroads: shrink or widen the scene for human rights defenders. International Mission Report*. Available from https://www.fidh.org/IMG/pdf/kyrgyzstanobsang_2016web.pdf
64. *How Much Does Mobile Data Cost Around the World?* (2019). Available from <https://howmuch.net/articles/the-price-of-mobile-internet-worldwide-2019>
65. *HRW Office Director In Bishkek Banned Entry To Kyrgyzstan* (2015). Available from <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-hrw-office-director-banned/27406915.html>
66. *Human Rights Watch. World Report 2019. Event of 2018* (2019). Available from https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/hrw_world_report_2019.pdf
67. *Kazakhstan escalates harassment of media, confines blogger to clinic* (2018). Available from <https://rsf.org/en/news/kazakhstan-escalates-harassment-media-confines-blogger-clinic>
68. *Less Equal: LGBTI Human Rights Defenders in Armenia, Belarus, Kazakhstan, and Kyrgyzstan* (2017). Available from <https://www.refworld.org/docid/5a3d26d84.html>
69. Najibullah, F. (2008). *Turkmen Exit Visas Replaced By Secret Police Blacklist*. Available from https://www.rferl.org/a/Turkmen_Exit_Visas_Replaced_By_Secret_Blacklist/1185457.html
70. Peyrouse, S. (2012). *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*. Armonk, New York; London, England: M. E. Sharpe.
71. *Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2015* (2016). Available from https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/161
72. Rezvani, B. (2019). Political stability, transition and conflict: Tajikistan compared with Georgia. *Middle Eastern Studies*, 55 (1), 141-156.

73. Rittmann, M. (2019). *Activists Run Afoul of Kazakhstan's Zero Tolerance for Protest*. Available from <https://www.hrw.org/news/2019/04/30/activists-run-afoul-kazakhstans-zero-tolerance-protest>
74. Salomov, J. (2018). Mirziyoyev's Uzbekistan: Towards Openness and Real Democracy. *EUCACIS Online Paper*, 6. Available from http://iep-berlin.de/en/eucacis-online-paper-no6_eng/
75. Schmitz, A. (2019). *Tajikistan on the Road to Totalitarianism*. Available from <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2019C10/>
76. Schwartz, C., Turkmen, A. (2013). *Hack the Turkmenet! The Journalistic Challenge in Central Asia*. Oxford University Press. Available from http://lib.oup.com.au/he/media_journalism/tanner/TANNER_JRI_onlinecase.pdf
77. Sever, M. (2018). *Judicial and Governance Reform in Uzbekistan*. Available from <http://isdp.eu/content/uploads/2018/03/Judicial-and-Governance-Reform-in-Uzbekistan-M.-Sever.pdf>
78. *Spotlight: Fundamental Rights in Central Asia*, International Partnership for Human Rights (2015). Available from <http://iphronline.org/wp-content/uploads/2015/12/Tajikistan-fundamental-rights-overview-December-2015.pdf>
79. Stronski, P. (2017). *Turkmenistan at Twenty-Five: The High Price of Authoritarianism*. Available from <https://carnegieendowment.org/2017/01/30/turkmenistan-at-twenty-five-high-price-of-authoritarianism-pub-67839>
80. *Tajikistan Issues 12-Year Sentence to Whistleblower Journalist*, The Diplomat (2018). Available from <https://thediplomat.com/2018/07/tajikistan-issues-12-year-sentence-to-whistleblower-journalist/>
81. *Tashkent Police confirm city activists are in custody* (2017). Available from <http://enews.fergananews.com/news.php?id=3616>
82. *Turkmenistan bans journalist Soltan Achilova from travelling abroad* (2019). Available from <https://rsf.org/en/news/turkmenistan-bans-journalist-soltan-achilova-travelling-abroad>

83. *Turkmenistan. Events of 2016. Human Rights Watch* (2017). Available from <https://www.hrw.org/ru/world-report/country-chapters/297735>
84. *Turkmenistan. Events of 2018. Human Rights Watch* (2019). Available from <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/turkmenistan>
85. *Turkmenistan: RFE/RL reporter hounded for snapping supermarket line* (2016). Available from <https://rsf.org/en/news/turkmenistan-rferl-reporter-hounded-snapping-supermarket-line>
86. Urmanbetova, Zh. (2017). Specific of democratic reforms in Kyrgyzstan. *Проблемы современной науки и образования*, 5 (87). Available from <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/87/specific-of-democratic.pdf>
87. Urmanbetova, Zh. (2017). The current state of Kyrgyzstan: elite problem. *Проблемы современной науки и образования*, 5 (87). Available from <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/87/the-current-state.pdf>
88. *Uzbek Official Fined For Insulting Teachers In Public* (2017). Available from <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-official-fined-for-insulting-teachers-in-public/28941513.html>
89. *Uzbekistan: blogger Haethan Gairatovich Nasreddinov held for over three months in detention* (2018). Available from <https://ahrca.eu/uzbekistan/political-prisoners/979-uzbekistan-blogger-haethan-gairatovich-nasreddinov-held-for-over-three-months-in-detention-3>
90. *Uzbekistan: Concern over Reports of Torture of Rashitjon Kadirov and Co-Defendants* (2019). Available from <https://ahrca.eu/uzbekistan/torture-prevention/1014-uzbekistan-concern-over-reports-of-torture-of-rashitjon-kadirov-and-co-defendants>
91. *Uzbekistan: Unprecedented public outcry at murder of 18-years-old student* (2017). Available from <http://enews.fergananews.com/articles/3022>

РОЗДІЛ 3

ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ ЯК РЕГІОН ЦІННІСНИХ КОНТРАСТІВ ЩОДО ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД

3.1. Громадянські та політичні права і свободи в Азербайджані в умовах кланового характеру влади та домінування політико-правової культури східного типу.

Азербайджан – держава фасадної демократії [3, с. 163], в якій тривалий час відбувається наступ на демократичні цінності. Політична система Азербайджану – закрита та непрозора [2, с. 79–82; 9, с. 147]. Політичний режим має характеристики неоавторитарного персоналістського династичного (Г. Алієв, І. Алієв) [11, с. 116]; «від 1996 року Азербайджаном узято курс на фактичне запровадження одновладдя клану Алієвих. Керівна верхівка цієї держави корумпована, а механізми громадського контролю за владою не функціонують» [19, с. 90].

Міжнародна НУО Human Rights Watch, характеризуючи Азербайджан, відзначає «обмеження політичної активності опозиції, покарання за критику уряду, посилення контролю за неурядовими організаціями» [44]. Внутрішня політика останніх років засвідчує агресивність виконавчої вертикалі Азербайджану задля «мінімізації критики та протестних настроїв, які розгорталися на тлі нестримної економічної кризи (зростання інфляції, скорочення видобутку та експорту енергоносіїв, дефіцит бюджету тощо)» [9, с. 148]. «З країни фактично витіснено майже усі незалежні НУО; переслідуються незалежні медіа, встановлений жорсткий порядок отримання іноземних грантів» [19, с. 90]. «Азербайджанські суди виносять політично мотивовані рішення в справах проти правозахисників і журналістів; фактично судова система стала інструментом покарання інакодумців. Владний режим

створив атмосферу, коли протидіяти неформальним деструктивним інститутам фактично нікому» [12, с. 50].

Протестна громадсько-політична активність в країні незначна [12, с. 50]; практично відсутні практики колегіальності у прийнятті політичних рішень. Азербайджан має значний дефіцит сучасних форм громадсько-політичного активізму. На переконання Е. Рагімова, демократична політична та правова культура в країні є недостатньо розвиненою, фрагментарною, а західні норми політичного, економічного та соціального життя не імплементуються в азербайджанське суспільство [13, с. 57–58]. «Національна азербайджанська політична культура підживлюється укоріненими традиціями; релігійний чинник важливий при виборі поведінкової моделі азербайджанських суб'єктів політики. Це політична культура східного типу. Канали трансляції інформації не розвинені, а політики є невідкритими, непублічними. Неконвенційні форми політичної участі населенням у своїй більшості не сприймаються» [12, с. 50]. Азербайджанські експерти пояснюють це ментальними причинами (рішення приймає той, хто головний у сім'ї); важлива наявність одноособової «твердої руки» [6, с. 17–18]. Населення «свідомо відсторонюється від політики», «слабко виражена культура політичної участі», а владі вигідно стримувати розвиток політичної культури громадян, позаяк управляти аполітичною масою авторитарному режиму просто [6, с. 28]. «Не права людини, а стабільність є панівною цінністю азербайджанців; усе підпорядковано її забезпеченню» [19, с. 91]. Політично нейтральних, індиферентних громадян, яких проблема прав людини не зачіпає, тут абсолютна більшість [12, с. 50].

Проаналізуємо стан дотримання основних громадянських та політичних прав і свобод в Азербайджані. Найперше звернімося до аналізу стану свободи слова. «У Індексі свободи преси за 2019 рік Азербайджан перебуває на 166-й сходинці, опустившись на три позиції у порівнянні з попереднім роком. Це засвідчує погіршення клімату функціонування незалежних медіа» [19, с. 91].

Гірша позиція з-поміж аналізованих у дисертації країн характерна лише Таджикистану.

Усі провідні азербайджанські ЗМІ є контрольовані керівною елітою та висвітлюють новини відповідно до її цілей. Державна влада активно використовується для придушення незалежних медіа. Нині в Азербайджані не залишилося незалежних друкованих видань. Останнє з таких, газета «Azadliq», зупинила випуск у 2016 році, а у 2017 – заборонена на території Азербайджану і його онлайн-версія. У 2014 році закрито офіс «Радіо Свобода» в Баку⁴², а у 2018 році азербайджанська служба «Радіо Свобода» заборонена повністю⁴³.

«Хоч кримінальне законодавство Азербайджану й визначає насилля щодо журналістів злочином, але відповідна стаття кримінального кодексу жодного разу не застосовувалася. Кодекс адміністративних правопорушень передбачає покарання суб'єктів, які ухиляються від надання журналістам інформації, проте й цей механізм не застосовується. Тиск здійснюється на журналістів і членів їх сімей» [19, с. 92]. Убивства, арешти, інші форми тиску на представників медіа суперечать конституційно гарантованій (ст. 28 Конституції Азербайджанської Республіки [8]) свободі слова. «Наведемо кілька прикладів тиску на представників азербайджанських медіа: журналіста А. Мухтарли було засуджено до 6 років позбавлення волі. Він був викрадений на території Грузії, проти волі перевезений в Азербайджан, де і заарештований за сфабрикованими звинуваченнями; головного редактора сайту teref.az Н. Ісмайлова засуджено до 5,5 років позбавлення волі умовно за звинуваченнями в антидержавних закликах; головну редакторку сайту bakupress.az Ш. Агабалаєву (Агаджан) звинуватили в торгівлі наркотичними речовинами. Щонайменше п'ять

⁴² Одночасно закрито сайти опозиційної газети «Azadliq», телестанції «Meudan TV», ще двох Інтернет-телеканалів.

⁴³ Верховний суд Азербайджанської Республіки підтримав урядову постанову про заборону радіостанції, а відтак це рішення вже не може бути оскаржене всередині країни, а лише на міжнародному рівні.

журналістів станом на 01.06.2019 р. відбували кримінальне покарання за професійну діяльність» [19, с. 92].

Існує нагальна потреба прийняття в Азербайджані закону про дифамацію, який скасував би кримінальне покарання за наклепи та обра́зи; такі справи в демократичних державах розглядаються цивільним правом, а відтак не передбачають позбавлення волі (як в Азербайджані). До журналістів, які є політичними в'язнями, відносяться головний редактор релігійного сайту www.xeber44.com А. Гулієв, оглядачі забороненої опозиційної газети «Azadliq» З. Асадлі та С. Хазі, головний редактор сайту www.kent.info Е. Ісмаїлли, журналіст-розслідувач А. Мухтарли та ін.

«Уряд обмежує свободу пересування, особливо виїзду за кордон для журналістів, опозиційних політиків і активістів громадянського суспільства. Наприклад, Генеральною прокуратурою заборонені (зняті у травні 2019 р.) закордонні поїздки трьом журналістам і письменнику у зв'язку з кримінальною справою Meydan TV⁴⁴; водночас щодо низки журналістів такі обмеження зберігаються» [19, с. 92].

Доступ до Інтернету залишається дорогим для більшості населення Азербайджану. Загалом ця країна відстає від країн-сусідів за показниками швидкості та доступності Інтернету. Відбуваються періодичні відключення; користувачі мають проблеми з підключенням до Мережі під час політично-чутливих подій, найперше – мітингів опозиції (це унеможлиблює ведення стрім-трансляцій з акцій протесту).

«Наприкінці 2017 року були затверджені законодавчі зміни, якими встановлено штрафні санкції щодо фізичних та юридичних осіб за

---

⁴⁴ Інтернет-сайт Meydan TV (<https://www.meydan.tv/>) заснований азербайджанським блогером-мігрантом Е. Міллі у 2003 р. в Берліні для висвітлення проблем корупції, прав і свобод людини. Бакинський офіс було закрито наприкінці 2014 р. з огляду на численні небезпеки для співробітників. Щодо них була порушена кримінальна справа за інкримінованими звинуваченнями у незаконному підприємстві.

розповсюдження забороненого вмісту в Інтернеті. Також схвалено законодавчі поправки, які забороняють журналістам розслідування військових питань. Загалом від 2017 року азербайджанський уряд щораз більше обмежує доступ до певних веб-сторінок, особливо пов'язаних з опозицією або ж з контентом політично-чутливих тем. Тільки за 2017–2018 роки без судових рішень заблоковано понад 60 сайтів: www.meydan.tv/az, www.azadliq.org, abzas.net, vesti.az, apa.az, basta2.com, www.azerbaycansaatı.tv/ та багато інших. Місцеві сайти новин (az24saat.org, xural.com і monitortv.info) заблоковані (серпень 2018 р.) після того, як азербайджанські високопосадовці пред'явили їм звинувачення в наклепі. До кримінальної відповідальності притягають редакторів незалежних чи опозиційних сайтів, наприклад, редактор сайту bastainfo.com М. Гажібейлі засуджений (січень 2019 р.) до 5,5 років умовного покарання» [19, с. 92–93].

Напередодні президентських виборів 11.04.2018 р. від кібератак постраждали незалежні інформаційні веб-сайти та сторінки активістів опозиції; найперше це проявлялося в зламі сторінок у Facebook. Низка онлайн-журналістів, блогерів і користувачів соціальних мереж затримані за діяльність в Інтернеті [19, с. 93]. Влада також чинить тиск на активістів-вигнанців, щоб припинити їх онлайн-діяльність, затримуючи або ж погрожуючи родичам, які проживають на території Азербайджану. Зокрема, про такий тиск повідомили Т. Садиклі (проживає у Німеччині), О. Теймурхан (проживає у Нідерландах), М. Мірзалі (проживає у Франції) та ін.

Переслідуваними в Азербайджані є блогери. Наприклад, дворічне покарання за критику влади у 2017–2019 роках відбував М. Гусейнов. Опозиційний блогер М. Галандаров у квітні 2017 року знайдений повішений у Бакинському слідчому ізоляторі, а азербайджанська Генеральна прокуратура кваліфікувала його смерть як самогубство та відкрила кримінальну справу. Жодні клопотання правозахисників щодо огляду тюремної камери та тіла

М. Галандарова не були задоволені, що відтак унеможливило встановлення істинної причини смерті блогера.

Автономне від держави громадянське суспільство в Азербайджані нині є зліквідоване; на сьогодні практично відсутні незалежні НУО. Від 2013 року Азербайджан почав запровадження обмежувальних норм щодо НУО; відтак нинішнє репресивне законодавство практично унеможлиблює діяльність організацій громадянського суспільства через обтяжливі вимоги реєстрації та фінансування НУО. В провладних медіа розгортаються кампанії дискредитації НУО та окремих активістів, на основі чого формувалася громадська думка про них як «зрадників», «шпигунів», «іноземних агентів», ворожих Азербайджану. Це спричинило подальші резонансні переслідування активістів, наприклад, арешти координатора кампанії «Мистецтво в ім'я демократії» Р. Джафарова, правозахисників НУО «Інститут миру та демократії» Л. та А. Юнусів, керівника «Товариства правової просвіти» І. Алієва та багатьох інших. На вимогу Генеральної прокуратури Азербайджанської Республіки накладалися арешти на банківські рахунки місцевих і міжнародних НУО: Інститут прав медіа, Ресурсний центр демократії та прав людини, Асоціація правників Азербайджану, Центр національних і міжнародних досліджень, Рада з міжнародних досліджень (IREX) та ін. Кримінальні обвинувачення проти азербайджанських НУО та активістів мають виражено політичний характер; ця тенденція поглиблюється останнє десятиліття. Метою дій влади з фабрикування звинувачень є ослаблення та подальша ліквідація незалежних інститутів громадянського суспільства.

«В Азербайджані діє низка норм щодо НУО в, образно кажучи, „традиціях Сходу”, наприклад: 1) щоб певна міжнародна НУО могла розпочати діяльність, їй необхідно укласти угоду з урядом, причому умови такої угоди різняться для різних організацій на розсуд уряду; 2) кримінальної

відповідальності за нелегальну роботу НУО немає, але запроваджені високі штрафи, тобто влада спонукає до „відкупу”» [19, с. 94].

Наприкінці 2014 року уряд зробив процес отримання азербайджанськими НУО грантів з-за кордону жорстко підконтрольним. Зокрема, усі гранти проходять реєстрацію міністерствами фінансів та юстиції Азербайджану; власне донорські організації мають бути зареєстровані в Азербайджані, щоб надавати гранти місцевим НУО; держава жорстко контролює витрати грантових коштів. Відтак іноземні донори відвернулися від Азербайджану, більшість НУО самоліквідувалися або ж практично бездіяльні через обмеженість фінансових ресурсів.

В Азербайджані виражене переслідування членів опозиції та їх родин. Станом на червень 2019 року в списку політичних в'язнів налічується 98 осіб [19, с. 94]. Найсильніший тиск здійснюється щодо правозахисників; останніми роками помітне збільшення термінів позбавлення волі за вироками судів (аж до 20 років ув'язнення). Нинішні процеси уподібнені «конвеєру репресій» [14]. Це призвело до міграції з Азербайджану багатьох правозахисників, громадських активістів, журналістів.

Влітку 2014 року в Азербайджані пройшла одна з найбільших хвиль арештів. «Серед азербайджанських політичних в'язнів – І. Алієв, Н. Алієв, З. Багірзаде, Р. Міркадіров, Р. Рамазанов, С. Хазі, активісти руху Nida (А. Абілов, І. Рустамзаде) та ін. Відтоді кримінальне переслідування часто використовується як інструмент стримування громадсько-політичного активізму» [19, с. 94–95]. Звернемося лише до кількох прикладів:

– заступник голови Партії народного фронту Азербайджану Ф. Гахраманли у 2017 році засуджений до 10 років в'язниці за критику уряду в Facebook. Його було звинувачено в публічних закликах до повалення влади, розпалюванні національної, релігійної та расової ворожнечі, організації масових заворушень;

– ще одну заступницю голови Партії народного фронту Азербайджану, Г. Байрамлі, засуджено (січень 2018 р.) до трьох років позбавлення волі за сфабрикованими звинуваченнями в контрабанді. Її арешт був політично мотивований – за організацію несанкціонованих політичних демонстрацій;

– член опозиційної партії Мусават (Партії рівності) А. Хуршудов засуджений (травень 2018 р.) до 5 років позбавлення волі за інкриміноване хуліганство та спротив представнику влади. Ці звинувачення стали відповіддю на критику опозиціонером через соціальні мережі влади міста Ширван. Тоді ж ще одного члена партії Мусават, Е. Абдуллаєва, засуджено за ніби-то непокору поліції. Найімовірніше, його арешт також пов'язаний з політичними постами в Facebook. Переслідуваними є й низка інших членів партії Мусават (А. Гасанов, П. Куршудов та ін.);

– член Партії народного фронту Азербайджану О. Бахишли засуджений (вересень 2018 р.) до 6 років позбавлення волі за сфабрикованими звинуваченнями в наркоторгівлі. Вирок став відповіддю влади на активну участь О. Бахишли в протестних акціях. Безпосереднім приводом став виступ активіста на могилі журналіста Е. Гусейнова, коли О. Бахишли поклав відповідальність за його убивство на вище керівництво Азербайджану;

– лідер незареєстрованої партії Республіканська альтернатива (ReAl) І. Мамедов притягнений до кримінальної відповідальності (7 років позбавлення волі) після висунення у 2013 році своєї кандидатури на президентських виборах. 29.05.2019 р. Європейський суд з прав людини визнав Азербайджан винним у справі ув'язнення опозиційного лідера⁴⁵;

---

⁴⁵ Це вже друге рішення Європейського суду з прав людини щодо І. Мамедова. Азербайджан визнано винним у порушенні ст. 46 § 1 (обов'язкова сила та виконання судових рішень) Європейської конвенції з прав людини. Причина – невиконання Азербайджаном рішення Європейського суду з прав людини 2014 року, за яким І. Мамедова мали звільнити з-під варті.

– опозиціонер Б. Тарівердієв з Партії народного фронту Азербайджану затриманий (10.06.2019 р.) і в судовому порядку оштрафований (100 манатів, що еквівалентно 60 дол. США) за інкриміноване порушення громадського порядку (нецензурна лайка); сам же активіст пов’язує своє переслідування з критикою влади в Facebook. Раніше цей та інші активісти Партії народного фронту Азербайджану неодноразово переслідувалися, наприклад, під час президентської виборчої кампанії 2018 року [19, с. 95–96].

«В Азербайджані практично унеможливлене проведення мітингів опозиції. Наприклад, 02.03.2019 р. було відмовлено в реалізації права на мирні зібрання, чому передувало винесення вироку у справі про фінансування Партії народного фронту Азербайджану. Кілька членів згаданої партії тоді були засуджені до позбавлення волі від 3 до 7 років (Б. Гасанов, Дж. Гусейнов, Р. Іскандеров, А. Магеррамов, Р. Насирли та ін.)» [19, с. 96].

Зауважимо, що виборчі кампанії засвідчують значні порушення електоральних прав азербайджанців. Зокрема, більшість опозиційних кандидатів не допускаються до виборчого процесу, відсутні механізми для обговорення програм кандидатів на телебаченні, спостерігачі за виборами відчували тиск тощо.

«Влада Азербайджану знищує адвокатуру як незалежний інститут, вдаючись до тиску на захисників, найперше тих, хто працює над справами про порушення громадянських і політичних прав людини. Найбільш поширеним механізмом тиску на інститут адвокатури є позбавлення ліцензії на адвокатську практику, відсторонення адвокатів зі складу Колегії адвокатів Азербайджану. Наприклад, втратили ліцензії Х. Багіров, А. Гасанов, І. Джаванова, А. Ісмайлов, Н. Керімлі, Ф. Мехтієв, А. Мустафаєв, Е. Намазов, Н. Сафаров та інші відомі в Азербайджані адвокати. Я. Іманова позбавили адвокатської ліцензії після оприлюднення ним в медіа інформації про катування його підзахисних у місцях позбавлення волі. Ф. Агаєв втратив ліцензію після сфабрикованої скарги про

образу ним тюремного охоронця під час відвідин підзахисного. Відмовили у прийнятті до Колегії відомим азербайджанським юристам І. Алієву, А. Гаджибейлі та ін. Наприкінці 2017 року в азербайджанське законодавство про адвокатуру внесено зміни, які унеможливили діяльність захисників без їх членства в національній Колегії адвокатів. Це ще більше звузило можливості для діяльності незалежних адвокатів, які працюють над політично мотивованими справами» [19, с. 96–97].

Зауважимо, що Азербайджан сьогодні займає одну з аутсайдерських позицій з-поміж країн Євразії за кількістю адвокатів на душу населення. Часто політичні в'язні не мають доступу до адвокатів через нестачу тих, хто готовий виступати захисником у політичних процесах. Затриманим часто відмовляють у доступі до адвокатів, яких вони обирають. Окрім цього в адвокатів виробляється своєрідна «культура самоцензури»; вони дедалі частіше відмовляються від коментарів для медіа щодо справ з політичною складовою.

«Азербайджан відноситься до найбільш гомофобних країн; суспільство тут ніколи не було терпимим до сексуальних меншин. Влада не лише не захищає ЛГБТІ-спільноти, а відкрито підтримує гомофобію, трансфобію, біфобію тощо. Азербайджанське законодавство не санкціонує дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. В цій країні зафіксовані резонансні випадки переслідування інститутами держави ЛГБТІ-спільноти. Наприклад, у вересні 2017 році під час рейду поліції в Баку було затримано 83 особи з-поміж ЛГБТІ-спільноти, які були безпідставно заарештовані та зазнали жорстокого поводження. Примітно, що 33 потерпілі після звільнення звернулися за захистом свої прав до суду, але жодне клопотання про порушення їх прав судами задоволене не було; прокуратура також не знайшла складу злочину в діях поліції» [19, с. 97].

Азербайджан залишається практично закритою країною для моніторингу ситуації з правами людини, позаяк міжнародним спостерігачам (наприклад,

представникам Amnesty International) відмовляють у можливості проведення досліджень. Міжнародні механізми захисту громадянських і політичних прав людини також нині є мало ефективними щодо цієї країни⁴⁶.

В Азербайджані відсутній незалежний суд та судочинство. Тортури щодо запідозрених у скоєнні протиправних діянь, інкримінування вигаданих злочинів, втручання в роботу адвокатів, обмеження свободи ЗМІ є характерними для нинішнього Азербайджану. Хоч під тиском міжнародної спільноти влада звільняє частину політичних в'язнів, але водночас починає переслідувати інших [19, с. 98].

Азербайджанське законодавство про оперативно-розшукову діяльність дозволяє правоохоронним органам без санкції суду здійснювати спостереження, мотивуючи це потребою запобігти тяжким злочинам проти особи або особливо небезпечним злочинам проти держави. Також від 2011 року всі мобільні телефони в Азербайджані повинні бути зареєстровані, включаючи SIM-картку, серійний номер телефону тощо.

Названі, а також численні інші неліберальні ініціативи держави відкривають широкі можливості для тиску на громадянські та політичні права людини в Азербайджані. Порушення прав і свобод в цій державі Південного Кавказу зберігають наростальну негативну динаміку [19, с. 98]. Проблемності додає питання дотримання громадянських та політичних прав і свобод людини в Нахічеванській автономній Республіці (неформально іменованій «Азербайджанською Північною Кореєю»), а також ситуація довкола невизнаної Нагірно-Карабаської республіки.

---

⁴⁶ Наприклад, за рішенням Європейського суду з прав людини 2016 р. рідним померлого у 2009 р. у в'язниці журналіста, політичного в'язня Н. Мамедова Азербайджан мав виплатити 24 тис. євро. Проте на середину 2019 р. виплата так і не була проведена; її ймовірність видається сумнівною.

3.2. Громадянські та політичні права і свободи в Вірменії: ймовірність поступальних змін у контексті «Революції любові» та курсу Н. Пашиняна.

«В аналізі проблематики громадянських та політичних прав і свобод у Вірменії доцільно розмежовувати характеристики, притаманні цій країні до «Революції любові» (квітень – травень 2018 року), та ті новітні тенденції, які починають увиразнюватися, але ще не зміцніли, у постреволюційний період» [18, с. 52].

Донедавна Вірменія чітко демонструвала ознаки неоавторитарного режиму корпоративного різновиду [11, с. 116]. Вірменські керівні еліти були та певною мірою й досі залишаються узалежненими від різних груп тиску, які мають кланову природу [1, с. 7]. «Вірменію найперше характеризували дефіцит прозорості діяльності уряду, корумпованість на всіх рівнях держави та суспільства, фактична підконтрольність судової влади, незначні можливості громадян змінити владу тощо. Існував вкрай низький рівень довіри до державних і громадських інститутів, розповсюдженим був соціальний песимізм» [18, с. 52]. Не були сформовані політичні партії, які б представляли інтереси певних соціальних груп, а вірменське суспільство ще не набуло такого рівня політичної культури, яка передбачає усвідомлення необхідності організованого представництва інтересів у парламенті [5, с. 26]. «За таких позицій формальних інститутів значні позиції набув неформальний інститут кланів» [18, с. 52–53].

Погодимося з тими оцінками, що політична культура вірмен у своїй більшості зорієнтована на колективізм; відчутний патерналізм; високими є очікування на розв'язання проблем «зверху»; увиразнений правовий нігілізм [12, с. 51]. Водночас віднедавна помітне зростання громадянсько-політичного активізму, зміцнення інститутів громадянського суспільства. Про це свідчать масові акції протесту 2018 року, ініційовані опозиційною фракцією

парламенту «Елк», партіями «Громадянський договір», «Царукян», «Вірменський національний конгрес» та ін. [18, с. 53]. Революція стала першим потужним політичним підйомом від 2008 року, коли масові протести після президентських виборів призвели до загибелі протестувальників, після чого опозиція на десятиліття згорнула свої ініціативи. Відтак, Вірменія є ще одною пострадянською країною (окрім Грузії, Киргизії та України), де влада змінилася в результаті вуличних протестів.

«Очікування серйозних зрушень в площині прав людини та загальної демократизації Вірменії пов'язуються з постаттю нинішнього прем'єр-міністра (з 08.05.2018 р.) – багаторічного опозиціонера Н. Пашиняна, який й ініціював «Революцію любові». Н. Пашинян прийшов до влади на тлі значних порушень у реалізації та захисті громадянських, політичних та інших прав і свобод вірменів. Відтак, з його політико-правовим курсом пов'язані великі реформаційні сподівання» [18, с. 53]. За оцінками Freedom House за 2019 рік [23], в Вірменії (як частково вільній країні) спостерігається покращення ситуації за останній рік у частині демократизації та прав людини; прогрес стосується найперше політичних прав.

«Хоча законодавчо заборонено довільні затримання, арешти мирних протестувальників, у Вірменії фіксуються випадки свавілля поліції. Найперше, численні затримання відбулися під час «Революції любові». Зокрема 16-23.04.2018 р. поліція затримала 1236 осіб, зокрема 121 неповнолітнього. Під варту були взяті зокрема й депутати Національних зборів Н. Пашинян, А. Мірзоян, С. Мікаелян. Лише за період 13-23.04.2018 р. за медичною допомогою звернулося 127 особи» [18, с. 53–54]. Відтак, можемо констатувати, що під час революції зафіксовані численні порушення прав протестувальників, найперше – надмірне застосування сили правоохоронцями.

Хоч вірменське законодавство завжди декларувало свободу слова, попередні уряди чинили сильний тиск на медіа за критичне висвітлення ними

дій влади. Журналісти, найперше – провідних державних медіа, відтак активно вдавалися до самоцензури. Тільки за кілька найактивніших днів «Революції любові» (13-23.04.2019 р.) поліція застосувала силу до 22-х журналістів, операторів, стрімерів; зафіксовані пошкодження техніки для запобігання зніманню. Після революції рамки свободи слова розширилися, «градус страху» за озвучення своїх думок знизився, медіа-середовище стало вільнішим. Частина журналістів почала відмовлятися від самоцензури, однак є й ті, хто утримується від критики політичних акторів, позаяк страх перед ймовірністю репресій з боку будь-якої влади підсвідомо міцно укорінений [18, с. 54].

За результатом Індексу свободи преси за 2019 рік, Вірменія займає 61-е місце, піднявшись одразу на 19 сходинок (80-е місце у 2018 році). Таке піднесення пояснюється активністю цифрових медіа у ході «Революції любові». Водночас основними проблемами гарантування свободи слова залишаються нестача плюралізму на телебаченні, насильство поліції щодо журналістів, недостатньо прозора власність медіа-компаній та ін.

«Доступ до Інтернету продовжує в Вірменії зростати з року в рік. Випадки його блокування, ініційовані владою, мають поодинокий характер; контроль за інфраструктурою Інтернету децентралізований. Ускладнення доступу до Мережі, найперше до Facebook, є нечастими. Зокрема вони спостерігалися під час протестів 2008, 2016 років⁴⁷; під час «Революції любові» були випадки блокування Інтернету, наприклад, 11.04.2018 р. YouTube, Factor.am та Armlur.am були недоступні» [18, с. 54].

«Нечисельними в Вірменії є випадки судового переслідування користувачів Інтернету, блогерів за поширюваний ними контент. Кримінальне покарання за наклеп скасоване ще у 2010 році, однак на зміну йому запроваджені високі фінансові санкції; втім кількість журналістів, щодо яких

---

⁴⁷ Наприклад, 17.07.2016 р. Інтернет-провайдери в Єревані відключали доступ до Facebook (це ключова платформа опозиції) після початку поширення інформації про збройне захоплення будівлі поліції та внутрішніх військ вірменською опозицією.

застосовувалися штрафи, нині зменшується» [18, с. 54–55]. Найбільш виражені форми тиску на журналістів Інтернет-видань і блогерів застосовувалися правоохоронними органами саме під час «Революції любові» (фізичний та моральний тиск, пошкодження техніки тощо [45]). Загалом 2018 рік відзначився потужним піднесенням цифрового активізму вірменів. Н. Пашинян та очолюваний ним уряд активно використовують соціальні медіа та потокове відео як спосіб залучення вірмен до політичного процесу [27].

До революційних подій з ініціативи влади штучно формувалася громадська думка про громадянське суспільство як «грантоїдів», виразників інтересів західної ліберальної демократії, що ніби-то несумісне з консервативною ціннісною парадигмою вірменського соціуму. Клімат функціонування незалежних НУО максимально несприятливим був у періоди прем'єрства та президентства С. Саргсяна (2007–2018 рр.). Це стало однією з важливих причин того, чому вірменські правозахисні, антикорупційні та інші НУО відіграли авангардну роль у революційному процесі [18, с. 55].

Одним із результатів революції в Вірменії, на думку дисертантки, є шанс на набуття судовою владою справжньої незалежності задля здійснення неупередженого правосуддя. «Це значуще, найперше, щодо політично чутливих справ, по яких проходять представники опозиції, громадські активісти, незалежні журналісти, блогери та ін. Досі проблеми порушення фундаментальних прав людини під час тримання під вартою, судового розгляду в справах політичних в'язнів, довготривалих досудових ув'язнень тощо були чітко увиразнені в Вірменії» [18, с. 55]. Примітно, що після «Революції любові» з багатьох підозрюваних у політично чутливих справах були зняті попередні звинувачення. Це свідчить, найперше, що багато судових рішень про тримання під вартою замість застави були саме політично мотивовані. У постреволуційний період правозахисниками не оприлюднювалася інформація про нових політичних в'язнів чи затриманих за політичними мотивами. «У

листопаді 2018 року в Вірменії пройшла масштабна амністія, яка охопила й політичних в'язнів. Зокрема, звільнено політичного активіста, лідера партії «Цехахрон» Ш. Арутюняна» [18, с. 56].

Хоч нині намітилася позитивна динаміка розв'язання згаданих проблем судочинства, але зберігаються труднощі функціонування вірменської судової влади на демократичних засадах. Наприклад, у громадян продовжує зберігатися висока недовіра до суду, проблема гарантування незалежності суддів збережена та ін. Правозахисні НУО фіксують випадки ігнорування судами звернень обвинувачених про їх зізнання, отримані в результаті застосування насильства [46]. «Відтак, з ініціативи Н. Пашиняна влітку 2019 року розпочато масштабну судову реформу, особливістю якої є не косметичні зміни, а глибоке й майже повне оновлення суддівського корпусу. Розглядається можливість допущення до конкурсу на заміщення суддівських посад представників вірменської діаспори, з-поміж якої є багато юристів з освітою найкращих університетів світу, і які гарантовано не пов'язані з політичною корупцією всередині Вірменії» [18, с. 56].

До «Революції любові» незалежні вірменські адвокати, які працювали по резонансних політичних кримінальних справах, часто переслідувалися, відчували тиск державних акторів для перешкоджання виконанню захисних функцій [18, с. 56]. Наприклад, група адвокатів (А. Папікян, М. Шушанян, Н. Карапетянс) була піддана тиску, захищаючи звинувачених у тяжких злочинах, скоєних 17.07.2016 р.⁴⁸ Захисникам у справі «Шалених зі Сасуна» та по інших політичних справах часто заборонялося відвідувати своїх клієнтів під час їх перебування під вартою, не було уможливлено приватні розмови з ними; щодо адвокатів застосовувалися обшуки, силові методи з боку правоохоронців тощо [24]. Зберігається проблема дефіциту адвокатів поза межами Єревана, що

---

⁴⁸ Напад на відділок поліції групи «Сасна црер» («Шалені зі Сасуна») зі захопленням заручників з вимогою звільнення лідера опозиції Ж. Сефіляна та відставки глави держави С. Саргсяна.

призводить до ненадання захисників підозрюваним, яким вони законодавчо гарантовані [18, с. 56].

До зміни уряду в травні 2018 року очевидними були факти порушення таємниці листування, телефонної, електронної комунікації, завдяки чому попередні уряди латентно контролювали правозахисників, опозицію, активістів громадянського суспільства. Правозахисники доводять, що влада вела «досє» на згаданих акторів, аби використати наявну інформацію як інструмент подальшого тиску. Водночас у постреволуційний період відсутня інформація про факти такого перебування під наглядом.

Попри революційні здобутки й сьогодні вірменські правозахисники повідомляють про різноманітні форми тиску, залякування з мотивів їх роботи. Найперше це стосується активістів, які працюють над захистом прав уразливих груп, зокрема жінок і ЛГБТІ-спільноти [18, с. 57]. Наприклад, про випадки тиску повідомила Л. Агоронян, співдиректор НУО «Жіночий ресурсний центр Вірменії» [42]. «Потужними є групи, які використовують мову ненависті, вважаючи, що громадська робота щодо гарантування та захисту прав жінок, ЛГБТІ-спільноти загрожує традиційним вірменським сімейним цінностям. Загалом наклепницькі кампанії та розпалювання ненависті проти активісток є виявом реакції консервативного вірменського суспільства на громадську активність жінок. Традиціоналістські пережитки суспільства безумовно перешкоджають становленню демократичних свобод у Вірменії» [18, с. 57].

Зауважимо, що гомофобія та трансфобія глибоко вкорінені в вірменському суспільстві. Позиціювання приналежності особи до ЛГБТІ-спільноти зазвичай призводить до остракізму в родині, розповсюджуючись згодом на інші соціальні групи. Розпалювання насилля та дискримінації гомофобного та трансфобного характеру широко розповсюджене найперше в соціальних мережах. Медіа схильні до переважно упередженого висвітлення ЛГБТІ-проблематики.

«Хоч свобода мирних зібрань у Вірменії конституційно гарантована для усіх, але на практиці влада не забезпечує її для ЛГБТІ-спільноти. Відколи у березні 2012 року в Єревані ультранаціоналісти напали на учасників Маршу багатоманіття, вірменські активісти ЛГБТІ-спільноти утримуються від публічних подій через відсутність гарантій безпеки з боку влади та загроз силових розправ ультраправих сил. Вірменська влада, як правило, слабо реагує на випадки дискримінації та насилля за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, а подекуди навіть проглядається схвалення таких протиправних діянь» [18, с. 57–58].

Попри закріплення в вірменському Основному Законі гарантії захисту усіх громадян, відсутнє антидискримінаційне законодавство, яке б захистило права та свободи ЛГБТІ-спільноти. Спроби ініціативних груп розробити такі законодавчі новації незмінно спричиняють сильні протести консервативних, клерикальних груп. За підтримки суспільства Вірменська апостольська церква розгортає широкі кампанії проти прав ЛГБТІ-спільноти [37, с. 20].

Кримінальний кодекс Республіки Вірменія (п. 6 ст. 63) [15] передбачає лише захист від посягань, зумовлених етнічною, расовою та релігійною нетерпимістю, не гарантуючи захисту від дискримінації на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. «Вірменськими судами жодного разу не розглядалися справи щодо гомофобії, трансфобії тощо. У 2013 році владними акторами зроблена спроба внести поправку до Кодексу Республіки Вірменія про адміністративні правопорушення з метою накладання штрафів за пропаганду нетрадиційних сексуальних відносин. Хоч ця законодавча ініціатива не була прийнята, але зберігається ймовірність повернення до її обговорення» [18, с. 58].

Етнічні меншини (їх налічується близько десятка) в Вірменії нечасто заявляють про дискримінацію, але водночас такі проблеми існують [39],

найперше щодо езидів. Ця меншина найчастіше заявляє про порушення своїх прав, зокрема, в частині свободи віросповідання [18, с. 58].

Вважаємо, що революція 2018 року дала старт фундаментальним ліберально-демократичним змінам у Вірменії. Наскільки вони будуть результативними та чи не станеться реваншу авторитарних сил, ці питання нині спрогнозувати складно, але ймовірність й такого сценарію зберігається. Адже попри наміри реформ нового уряду стара корумпована та неоавторитарна еліта не втратила уповні свій деструктивний потенціал. Їй може запобігти лише поступальна динаміка вірменського громадянського суспільства; без його підтримки ініціативи Н. Пашиняна не будуть реалізовані [18, с. 58–59].

Нині вірменський уряд опинився перед серйозним викликом запобігти дискримінації низки конституційно гарантованих прав громадян, найперше – уразливих груп. Низка проблем з реалізацією громадянських та політичних прав і свобод чітко увиразнюється, але важливо, що наразі Вірменії вдалося уникнути різкого повороту до авторитаризму, як це сталося в багатьох державах Євразії, а зі зміною у 2018 році уряду зросла ймовірність ліберальної демократизації. В цьому проявляється унікальність кейсу Вірменії з-поміж пострадянських країн.

Хоч після революції й минуло більше року, активна фаза змін у державі не зупиняється, а у травні 2019 року главою держави оголошено початок «другої фази революції» [18, с. 59]. Паралельно Вірменія намагається відійти від вираженого проросійського курсу, хоча зовнішньополітичні зміни є значно повільніші за внутрішні, і ця держава в очах світової спільноти зберігає імідж сателіта Російської Федерації.

3.3. Громадянські та політичні права і свободи в умовах незавершеності інституційних реформ і політичної турбулентності в Грузії.

Результати реформ Грузії, на перший погляд, слугують прикладом того, «як пострадянська патріархальна держава здатна на справжній цивілізаційний ривок» [10, с. 5]. Справді, нині Грузія, обравши вектор європейських цінностей, є безумовним лідером регіону Південного Кавказу за темпами демократизацій, зокрема й протидії порушенням громадянських та політичних прав і свобод. Прорив у правах людини намітився, на думку авторки роботи, від 2004 року; він пов'язаний з антикорупційною, податковою та іншими реформами. Водночас, навіть в частині антикорупції (як найрезультативнішої сфери реформ) успіхи Грузії не варто ідеалізувати, адже досягнення стосуються мінімізації побутової, бюрократичної корупції, в той час як топ-корупція увиразнена досі.

На відміну від Азербайджану та Вірменії⁴⁹, Грузія зобов'язалась виконувати умови Угоди про асоціацію з ЄС [25], а відтак має реформуватися в частині загальної демократизації, прав людини, верховенства права. Обраний Грузією курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію зобов'язав перехід країни до цінностей ліберальної демократії, хоч окремі з цих цінностей помітно дисонують з аксіологічною парадигмою більшості грузинів.

На період 2014–2020 років у Грузії був затверджений новий стратегічний документ у сфері прав людини [40], який базується на концепції захисту та сприяння реалізації прав людини. Також велике значення для політичних та громадянських прав і свобод має розпочата у 2017 році фундаментальна реформа Конституції Грузії.

Особливістю політичного життя Грузії є «практично абсолютне несприйняття кожним наступним з грузинських президентів політичної лінії свого попередника» [16, с. 261]. Це призводить до політико-правової турбулентності, яка позначається зокрема й на правах та свободах.

---

⁴⁹ З обома цими державами у 2016 р. було підписано Угоду про партнерство та співробітництво. З Грузією тоді ж теж підписувалася така ж угода, після чого відбувся перехід на новий рівень співпраці.

Сфери, що викликають занепокоєння в площині громадянських та політичних прав і свобод у Грузії, є порушення прав громадян, які проживають на окупованих територіях, дискримінація ЛГБТІ-спільноти, загроза плюралізму медіа [35, с. 242], перевищення повноважень правоохоронними органами, упередженість щодо мігрантів тощо. Проаналізуємо основні проблеми у реалізації цих груп прав людини та громадянина.

Незважаючи на поточні судові реформи, виконавче та законодавче втручання в діяльність судів залишається суттєвою проблемою. Судова система Грузії часто звинувачується у клановості. Відсутність справжньої судової незалежності є однією з перешкод демократичній консолідації Грузії та належному гарантуванню конституційних прав і свобод громадян.

Певні проблеми існують в частині реалізації свободи слова. Наприклад, у жовтні 2018 року грузинський телеканал Iberia TV призупинив мовлення. Причиною було названо кроки влади для закриття критично налаштованого мовника, через тиск на єдиного спонсора телеканалу, який мав податкову заборгованість. Загалом для Грузії на всіх етапах її незалежного розвитку були характерні утиски свободи слова. Нині зберігається проблема плюралізму грузинського медіа-ландшафту (питання тривалий час загострювалося в контексті права власності на опозиційний телеканал «Руставі-2»). Найбільший тиск на журналістів, перешкоджання здійсненню їх діяльності припав на 20.06.2019 р., коли під час антиурядових протестів 31 журналісту завдано тілесні ушкодження поліцією (ураження гумовими кулями) [38].

У жовтні 2017 року до грузинського Основного Закону було внесено поправку, яка гарантує вільний доступ до Інтернету та використання його ресурсів. Зокрема ст. 17 Конституції Грузії звучить як «Права на свободу думки, інформації, засобів масової інформації та Інтернету» і ч. 4 ст. 17 передбачає: «Усі мають право на доступ до Інтернету та вільне користування Інтернетом» [7]. Такого права не закріплено у жодній з пострадянських держав, які є

об'єктами вивчення дисертації. Відсоток користувачів Інтернетом у порівнянні з іншими аналізованими пострадянськими країнами є високий, хоча проблеми цифрового розриву в країні ще зберігаються.

Грузинський уряд постійно розширює сферу е-держави; уряд не обмежує діяльність соціальних медіа та комунікаційних платформ. В діяльності грузинського уряду та Інтернет-провайдерів нечастими є випадки цензури, маніпулювання з контентом; останніми роками відсутні випадки звернень держави до користувачів про видалення контенту. Останні випадки блокування урядом певного контенту фіксувалися ще у 2016 році [30]. Водночас грузинський Інтернет-простір залишається уразливим до упередженого контенту, антизахідної та проросійської риторики тощо. Під час урядових протестів останніх років боти, онлайн-тролі тощо використовувалися для «зм'якшення» протестних настроїв і поширення провладної інформації.

Грузинські користувачі Інтернету певною мірою самоцензуруються. Представники окремих професій, найчастіше – пов'язані з державною службою, часто вважають за краще утримуватися від самовираження в соціальних мережах через страх репресій з боку високопосадовців. Наявні гарантії конфіденційності користувачів та їх інформації, хоча законодавчо дозволено обмежувати права конфіденційності судами.

Безумовною проблемою для гарантування прав людини в Грузії є наявність окупованих від 2008 року Російською Федерацією територій Грузії (Абхазія, Південна Осетія (Цхінвальський регіон), що становить близько 20 % території Грузії). Під час подій Російсько-грузинської війни (2008) сотні людей були убиті, зазнали тілесних ушкоджень, понад 190 тисяч цивільних були вимушені переселитися. Відтак, їх права не відновлені досі: розділені сім'ї, унеможливлена свобода пересування, не повернена втрачена власність тощо.

Міжнародним і регіональним механізмам з прав людини не надається доступ в окуповані регіони, а ситуація з правами людини там незмінно

погіршується. Мова про незаконні арешти та викрадення, порушення прав людини на етнічному ґрунті, посягання на життя, унеможливлення отримання освіти рідною мовою, обмеження свободи пересування, вибору місця проживання тощо. Вздовж лінії окупації незаконно зведені колючі огорожі та інші штучні перешкоди, що перешкоджає свободі пересування. Урядом Грузії ініційоване ведення т. зв. «списку Отхзорія-Татунашвілі», куди відносять тих, чий права порушив російський окупаційний режим. Люди позбавлені можливості безпечного та гідного повернення додому, натомість є ризик нової хвилі насильницького переміщення.

Отже, спроби Росії та де-факто влади фізично відмежувати території Абхазії та Південної Осетії (Цхінвальський регіон) від решти Грузії, призвели до жорстких обмежень свободи пересування та інших порушень прав людини. «Унаслідок цього сім'ї розділені колючим дротом, відрізані від засобів до існування та ризикують власною свободою щоразу, коли перетинають кордон» [26]. Щороку сотні людей стикаються з безпідставними затриманнями при спробі перетнути кордон. Щонайменше 34 села відрізані від життєво необхідних джерел прибутку та інших важливих аспектів життєдіяльності.

Наявний доволі високий рівень свободи для функціонування НУО. Але «третій сектор» зосереджений в основному в столиці. Ті НУО, які дискутують на політичні теми, теми в площині моралі, релігії, стикаються з публічною критикою, зокрема й державних інституцій. Наприклад, у 2018 році чиновники високого рівня вдавалися до агресивних публічних заяв, спрямовані на дискредитацію НУО та активістів, наприклад, очільниці Transparency International Georgia Е. Гігаурі. Зокрема, до протистояння з «третім сектором» вдавався спікер (до 21.06.2019 р.) грузинського парламенту І. Кобахідзе.

Поза сумнівом, наявність сильного громадського сектора вигідно вирізняє Грузію від інших країн Південного Кавказу та більшості пострадянських країн. Однак складається враження, що грузинська влада не налагоджує партнерства з

ними, а подекуди навіть намагається звести значення НУО до рівня країн Центральної Азії. Фіксуються випадки, коли за критику вищого керівництва країни, грузинська влада вдавалася до утисків НУО та окремих активістів, найперше тих, які розкривали випадки топ-корупції.

Право на мирне зібрання в Грузії загалом поважається, але є випадки, коли поліція реагувала на протести з надмірною силою. Наведемо кілька прикладів. Під час протестів у травні 2011 року під час зіткнень протестувальників з поліцією 2 особи загинули, 37 – були поранені; застосовувався сльозогінний газ і гумові кийки. У 2017 році в ході протесту в Батумі проти високих штрафів за порушення правил дорожнього руху поліція також застосувала силу, у результаті чого низка осіб була травмована. Найбільш резонансним був тиск силових структур держави на протестувальників влітку 2019 року: тільки за перші два дні протестів (20-21.06.2019 р.) постраждали 240 осіб, затримано понад 300 протестувальників, поліція використовувала сльозогінний газ і гумові кулі. Розгін цього антиурядового протесту в Тбілісі поставив низку питань, зокрема, про рівень гарантування грузинам права на мирні зібрання, про перешкоджання журналістській діяльності при висвітленні протестів тощо.

Хоч грузинська влада і створила механізм розслідування зловживань правоохоронних органів, але безкарність зловживань правоохоронців залишається частою проблемою. Розслідування, якщо вони були розпочаті, часто призводили до звинувачень із невідповідними санкціями, які нечасто передбачали судимість. У 2018 році на вимогу опозиції, громадянського суспільства було створено окремий орган (державну інспекцію) з розслідування зловживань правоохоронних органів [33]; від липня 2019 року перший такий грузинський інспектор почав свою діяльність [31].

У 2014 році прийнято Закон Грузії «Про усунення усіх форм дискримінації» [4], який спрямований на протидію дискримінації за ознаками

сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, громадянства, раси, національності тощо. Примітно, що конструкти «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність» були збережені в тексті закону попри сильний тиск Грузинської апостольської автокефальної православної церкви. Припускаємо, що причиною позиції влади у правовій регламентації згаданих форм дискримінації попри позицію духовництва стала необхідність унормування таких гарантій для отримання безвізового режиму з ЄС. Водночас видається, що згаданий закон має доволі декларативний характер, позаяк не містить ефективних механізмів здійснення антидискримінаційних заходів. Це сталося в результаті того, що остаточна редакція закону дуже відмінна від того первинного законопроекту, який був розроблений Міністерством юстиції Грузії за співпраці з НУО, представниками етнічних, релігійних та інших груп суспільства. Наприклад, не була схвалена парламентом норма, яка передбачала штрафні санкції щодо фізичних та юридичних осіб, державних органів, органів місцевого самоврядування, які своїми діями допустили дискримінацію.

Відтак, на сьогодні до найбільш дискримінованих груп у Грузії належать жінки, представники ЛГБТІ-спільноти, релігійні меншини. Також проблема дискримінації яскраво виражена на території Абхазії та Цхінвальського регіону в частині дискримінації грузинського населення за етнічною ознакою на цих територіях.

Грузія – країна, в якій виражені прояви багатоманіття (етнічного, мовного, релігійного та ін.). Але таке багатоманіття значною кількістю грузинів оцінюється як певна загроза національній культурі та традиціям [34, с. 16]. У середовищі високоосвіченої молоді та осіб середнього віку ця проблема виражена значно менше з огляду на поступове формування ліберального розуміння значення толерантності для функціонування сучасної держави та суспільства, але в інших соціальних групах вона доволі виражена. Відтак протиправні дії на ґрунті ненависті, озвучування мови ненависті ще характерні

Грузії. Найбільш уразливими до мови ненависті є представники ЛГБТІ-спільнот, релігійної громади Свідків Єгови, громади ромів, мігранти з-поза меж Європи.

Наведемо кілька прикладів прояву ненависті:

– зрив акції до Міжнародного дня проти гомофобії та трансфобії (Тбілісі, 17.05.2013 р.) [43]; примітно, що в даному випадку протестували не стільки радикальні організації, як широкі прошарки населення за широкої підтримки Грузинської апостольської автокефальної православної церкви. 28 осіб постраждали в результаті зіткнень між учасниками акції та противниками ЛГБТІ-руху;

– мітинги (Тбілісі, 15.07.2017 р.) за депортацію нелегальних мігрантів; в ході організованого ультраправими націоналістичними групами «Грузинського маршу» озвучувалися вимоги жорсткішання імміграційного законодавства та образливі для мігрантів гасла [32];

– акції протесту (Тбілісі, 24.12.2018 р.) проти ймовірного збільшення кількості мігрантів в Грузії, проти підтримки на державному рівні Глобального пакту ООН про міграцію [21];

– вигнання з локального футбольного поля групи темношкірих студентів (Тбілісі, 08.04.2018 р.) [28]. Примітно, що інцидент не зумовив подальше розслідування правоохоронними органами з огляду на дискримінацію за ознакою раси.

Позитивом можна розглядати нещодавнє створення в структурі грузинського Міністерства внутрішніх справ відділу з прав людини, який здійснює нагляд за розслідуванням злочинів на ґрунті ненависті.

ЛГБТІ-спільнота Грузії незмінно відчуває нетерпимість, дискримінацію в усіх сферах життєдіяльності. Державні службовці, вдаючись до гомофобних заяв, сприяють і без того укоріненій гомофобії в грузинському суспільстві. Наприклад, міністр юстиції Грузії Т. Цулукіані у червні 2018 року була різко

розкритикована низкою грузинських НУО за образливі для сексуальних меншин висловлювання [36]. В заяві ініціативної групи, яка вимагала її відставки, акцентовано, що озвучені Т. Цулукіані позиції посилюють суспільні стигми щодо трансгендерних осіб і заохочують їх подальшу маргіналізацію.

Правам і свободам ЛГБТІ-спільнот протистоять й активні ультраконсервативні політико-клерикальні групи, при цьому політична риторика влади не увиразнює належну реакцію на насильницькі та гомофобні заяви. Складається враження, що грузинська влада не вживає адекватних заходів для запобігання радикалізації щодо ЛГБТІ-спільноти, а в деяких випадках навіть латентно солідаризується з ними.

На червень 2019 року було заплановано проведення першого в історії Грузії Маршу рівності. Його вдалося провести лише 08.07.2019 року за участю тільки кількох десятків учасників. Особливістю грузинського Маршу рівності було озвучення зокрема й політичних вимог. Марш проходив на тлі виступів ультранаціоналістів та за підтримки частини духівництва, попри те, що місце та час проведення ЛГБТІ-акції було утаємничене. Попри восьмимісячні перемовини ЛГБТІ-організацій з Міністерством внутрішніх справ Грузії, гарантії безпеки для учасників Марші рівності надані не були; відтак до представників ЛГБТІ-спільноти учасниками контракції була застосована сила. До цього часу представники грузинської ЛГБТІ-спільноти намагалися провести менш масштабні заходи, але й вони незмінно зумовлювали протести консервативної частини суспільства та супроводжувалися насиллям.

Зберігаються проблеми й в гарантуванні громадянських, політичних та інших прав і свобод національних меншин на території багатонаціональної Грузії. Втім, за результатами опитувань громадської думки очевидно, що значно більший відсоток етнічних грузинів вважають, що в Грузії відсутні проблеми в цій площині; натомість про наявність кола проблем, найперше, свідчать етнічні вірмени та азербайджанці, які постійно проживають на території Грузії [34,

с. 6]. Це свідчить про недостатнє розуміння проблем, з якими стикаються національні меншини Грузії, серед титульної нації.

Зберігається побутова ксенофобія щодо представників ромів. На території Грузії їх проживає понад 2 тис. осіб. Але, відзначимо, якщо порівнювати з іншими аналізованими пострадянським країнами, у Грузії права ромів захищені значно краще, що проявляється, найперше, у відсутності у них проблем у доступі до системи охорони здоров'я та системи цивільного реєстру.

Хоч свобода віросповідання конституційно гарантована, але в країні відчутне домінування Грузинської апостольської автокефальної православної церкви. Ще у 2002 році між Грузинською апостольською автокефальною православною церквою та грузинським урядом укладено конкордат (конституційну угоду), яка надала цій церкві низку привілей (не сплачуються податки, отримання фінансування від держави тощо), повноваження в релігійних питаннях. Відтак низка релігійних меншин (зокрема, Свідки Єгови, баптисти, п'ятидесятники, мусульмани) повідомляли про випадки дискримінації та недостатню захищеність держави, труднощі в отриманні дозволів на спорудження культових будівель тощо [29].

Основні реформи в Грузії, проведені за останні роки, були спрямовані на забезпечення незалежності судової системи, інституційної незалежності правоохоронних органів і змін пенітенціарної системи. Ця країна останніми роками переживає другий перехідний процес за часів своєї незалежності (перші зміни пов'язані з Революцією троянд 2003 року з її певним розривом з комуністичними традиціями та амбіціями справді демократичної трансформації). Проте пострадянський спадок все ще перешкоджає прогресу держави.

«Поточна ситуація в Грузії характеризується високою непостійністю та непередбачуваністю» [20, с. 103]. На якості громадянських та політичних прав і свобод позначаються спадок «радянського минулого у вигляді нерозвинених

демократичних інститутів і політичної культури, разом зі шрамами авторитарного придушення, громадянських воєн і етнічних конфліктів» [20, с. 103]. В поведінці грузинів ще залишилося чимало рудиментів радянськості, що перешкоджає формуванню високої політико-правової культури, опертої на розуміння значущості громадянських та політичних прав і свобод. Видається, що саме в питаннях нетрадиційних віросповідань і сексуальної орієнтації спостерігається найвищий рівень нетолерантності в Грузії.

На загальному стані реалізації та захисту громадянських і політичних прав і свобод у Грузії позначається незавершеність важливих інституційних реформ [12, с. 52]. Подальша демократизація Грузії можлива лише за умови цілеспрямованої розбудови моделі сучасної ліберальної демократії, неухильного захисту прав і свобод громадян [17, с. 334]. Відтак, констатуємо: незважаючи на вдосконалення законодавчої сфери та зміцнення інституційних механізмів, лідерські позиції в царині прав людини в регіоні, у Грузії зберігається низка викликів щодо захисту громадянських та політичних прав і свобод людини.

Висновки до розділу 3.

1. У межах регіону Південного Кавказу в Азербайджані найсильніше проявляється наступ інституту держави на демократичні цінності, громадянські та політичні права і свободи. Характерні: обмеження політичної активності опозиції, переслідування інакодумців; винесення судами політично мотивованих рішень; тиск на адвокатів; посилення контролю уряду за НУО аж до фактичної ліквідації незалежного громадянського суспільства; жорсткий контроль уряду за отриманням грантів «третім сектором», що вплинуло на підтримку іноземних донорів; постійне погіршення клімату функціонування незалежних медіа; обмеження свободи пересування, виїзду за кордон для опозиційних акторів; практичне унеможливлення реалізації права опозиції на

мирні зібрання; тиск на активістів-вигнанців через переслідування членів їх родин, які проживають в Азербайджані; відкрита підтримка як владою, так і більшістю суспільства гомофобії, трансфобії, біфобії тощо. Азербайджан відстає від країн-сусідів за показниками швидкості та доступності Інтернету; уряд вдається до обмеження доступу до небажаного контенту. Наявні випадки затримання за онлайн-діяльність журналістів, блогерів, користувачів соціальних мереж.

Азербайджан залишається значною мірою закритою країною для моніторингу ситуації для міжнародних спостерігачів. Порушення прав і свобод в цій державі мають наростаєльну негативну динаміку. Проблемності реалізації громадянських та політичних прав і свобод додає ситуація у Нахічеванській автономній Республіці та невизнаній Нагірно-Карабаській республіці. В частині гарантування громадянських та політичних прав і свобод особливістю Азербайджану є штучне стримування владою розвитку політико-правової культури громадян в умовах відстороненості більшості населення від політики та громадсько-політичного активізму.

2. Стан реалізації громадянських та політичних прав і свобод у Вірменії розглянуто на двох етапах – до та після «Революції любові» (квітень–травень 2018 р.). До революції неоавторитарний режим визначав допустимі межі прав і свобод людини та громадянина. Увиразнювалися: свавілля поліції; сильний тиск на медіа за критику влади, що зумовлювало самоцензуру журналістів; несприятливий клімат функціонування незалежних НУО; залежність судової влади, особливо в політично чутливих справах; тиск на адвокатів; порушення таємниці листування, телефонної, електронної комунікації тощо. Після революції рамки прав і свобод розширилися, але зміни ще не набули стійкого та незворотного характеру. Їх ймовірність пов'язуємо з результативністю розпочатої Н. Пашиняном навесні 2019 року судової реформи та загалом постреволюційним курсом глави держави.

На реалізацію громадянських та політичних прав і свобод вірмен довготривало впливають особливості їх політичної культури (зорієнтованість на колективізм, патерналізм тощо), правовий нігілізм. Проте події 2018 року засвідчили ріст громадсько-політичного активізму, зміцнення інститутів громадянського суспільства. Відтак Вірменія долучилася до пострадянських країн (Грузія, Киргизія, Україна), де влада змінилася в результаті протестів.

Попри революційні здобутки, у Вірменії зберігається тиск на правозахисників, найперше тих, які захищають права жінок, ЛГБТІ-спільноти, інших уразливих груп; така діяльність розглядається радикальними групами як загроза традиційним вірменським сімейним цінностям. Традиціоналізм вірменського суспільства перешкоджає зміцненню революційних завоювань у частині прав і свобод; прикладом може слугувати гомофобія та трансфобія, глибоко вкорінені в вірменському суспільстві. Саме на дискримінацію, мову ненависті за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності вірменська влада реагує найбільш незадовільно, а подекуди навіть проглядається латентне схвалення таких протиправних діянь. Законодавчо унормовано захист від дискримінації за ознаками етнічної, расової, релігійної приналежності, але захист від дискримінації на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності не гарантований.

На думку авторки роботи, революція 2018 року дала старт фундаментальним ліберально-демократичним змінам у Вірменії, але їх результативність нині спрогнозувати нині складно з огляду як на ймовірність як прогресивного сценарію, так і реваншу авторитарних сил.

3. Грузія – єдина країна Південного Кавказу з вираженою проєвропейською орієнтацією. Зберігаючи низку проблем, вона – регіональний лідер в частині демократизації, захисту прав і свобод. Обраний Грузією зовнішньополітичний курс зобов'язав перехід до цінностей ліберальної демократії, хоч окремі з них помітно дисонують з аксіологічною парадигмою

грузинів. Основними проблемами реалізації громадянських та політичних прав і свобод є: порушення прав громадян, які проживають на окупованих територіях (Абхазія, Південна Осетія (Цхінвальський регіон)); дискримінація за гендерною, сексуальною та іншими ознаками; проблема плюралізму медіа-ландшафту; перевищення повноважень правоохоронними органами, зокрема під час мирних протестів; упередженість щодо мігрантів тощо. Антидискримінаційний закон, прийнятий на вимогу ЄС, не закріпив механізм належного захисту різних форм дискримінації, яка в Грузії проявляється, найперше, щодо жінок, сексуальних і релігійних меншин тощо.

Попри високий рівень свободи функціонування «третього сектора», ті НУО, які дискутують щодо політики, моралі та релігії, стикаються з публічним тиском, як держави, так і консервативної частини громадянського суспільства. Хоч наявність сильного громадського сектора вирізняє Грузію від інших держав Південного Кавказу, але влада не налагоджує з ними належного партнерства.

В жодній з аналізованих пострадянських держав, окрім Грузії, не закріплена гарантія вільного доступу до Інтернету та використання його ресурсів (ст. 17 Конституції Грузії). Тут порівняно високий відсоток користувачів Інтернету, хоч проблеми цифрового розриву ще наявні.

Сильний вплив на державу та її рішення у сфері прав людини має Грузинська апостольська автокефальна православна церква, яка займає консервативні позиції щодо прав людини та розширення їх меж. Хоч свобода віросповідання конституційно гарантована, але відчутне домінування саме цієї церкви.

Попри проведені реформи, в поведінці грузинів залишилися рудименти радянськості, що є перешкодою для формування високої політико-правової культури, опертої на розуміння значущості громадянських та політичних прав і свобод. На стані реалізації та захисту громадянських і політичних прав і свобод у Грузії позначається незавершеність важливих інституційних реформ. Попри

лідерські позиції в царині прав людини в регіоні, тут зберігається низка викликів щодо захисту громадянських та політичних прав і свобод людини.

Список використаної літератури до розділу 3.

1. Балаян, А. (2012). *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
2. Ваал, Т. де. (2013). Азербайджан – что впереди? *Pro et Contra*, 6 (61), 79-82.
3. Егоров, В., Станевский, В. (2012). Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств. In В. Г. Егоров (Ed.), *Постсоветская трансформация политической системы Азербайджана* (pp. 138-163). Москва: Издательство МГОУ.
4. *Закон Грузии «Об устранении всех форм дискриминации»* (2014). Available from <https://matsne.gov.ge/en/document/download/2339687/0/ru/pdf>
5. Искандарян, А. (2011). Армения между автократией и полиархией. *Pro et Contra*, 3-4, Vol. 15, 19-28.
6. Каспэ, С. И. (Ed.) (2017). *Политическая культура постсоветских стран: экспертная рефлексия*. Москва: ООО «Фирма “Адапт”», 17-36.
7. *Конституционный закон Грузии О внесении изменений в Конституцию Грузии* (2018). Available from <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/3811818?publication=1>
8. *Конституция Азербайджанской Республики* (1995). Available from <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>
9. Кушнарьов, І. В. (2017). Політична корупція як механізм функціонування авторитарного режиму Азербайджану. In Матеріали Х науково-практичної конференції «Суспільні науки сьогодні» (pp. 146-149). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».

10. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція: грузинський варіант. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеса Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 3, 4-12.
11. Нисневич, Ю. (2017). Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения*, Vol. 61, Is. 1, 108-120.
12. Попазогло, В. (2018). Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики. *Evropský politický a právní diskurz*, Vol. 5, Iss. 1, 49-54.
13. Рагімов, Е. (2008). Особливості політичної модернізації в Азербайджані. *Політичний менеджмент*, 5, 53-59.
14. Стрелков, Д. (2019). «Без пыток дела не ведутся»: Лейла Юнус о приговорах в Азербайджане. Available from <http://ru.rfi.fr/prava-cheloveka/20190301-bez-pytok-dela-ne-vedutsya-leila-yunus-o-prigovorakh-v-azerbaidzhane>
15. *Уголовный кодекс Республики Армения* (1993). Available from <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/am/am012ru.pdf>
16. Фоцан, Я. І. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Модернізаційний поступ посткомуністичної Грузії* (pp. 249-261). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
17. Ціватий, В. Г. (2015). Історичний досвід демократизації Грузії в контексті пострадянських інституційно-політичних трансформацій. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 333-338). Київ: Інститут всесвітньої історії.
18. Яворська, К. (2019). Громадянські та політичні права і свободи в Вірменії: оцінка ймовірності поступальних змін у контексті «Революції любові» та курсу Н. Пашиняна. *Spolecznosc międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe*, A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.) (Vol. 1, pp. 52-60).). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

19. Яворська, К. П. (2019). Громадянські та політичні права і свободи в Азербайджані в умовах кланового характеру влади та домінування політико-правової культури східного типу. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 84, 89-100.
20. *Як позбутися пострадянськості?* (2012). Київ: Інститут світової політики.
21. *Action against UN Migration Pact held in Georgia* (2018). Available from <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/45624/>
22. *Analytical report from shrinking space to post-revolutionary space: reimagining the role and relations of civil society in Armenia* (2019). Available from https://ge.boell.org/sites/default/files/socioscope-report_15.01_spread-eng.pdf
23. *Armenia. Events of 2018. Human Rights Watch* (2019). Available from <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/armenia>
24. *Armenia: harassment of lawyers working on high-profile cases* (2017). Available from <http://www.civicsolidarity.org/article/1490/armenia-harassment-lawyers-working-high-profile-cases#>
25. *Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part* (2014). Available from <https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/treaties-agreements/agreement/?id=2014007>
26. *Behind barbed wire. Human rights toll of „borderization” in Georgia* (2018). Retrieved from: <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR5605812019ENGLISH.PDF>
27. Crosby, A. (2018). *New PM Gives Armenians Glimpse Of Halls Of Power Through Facebook Broadcasts*. Available from <https://www.rferl.org/a/armenia-pashinian-facebook-broadcasts-social-media-openness/29228473.html>

28. *Dark-skinned students attacked in Tbilisi* (2018). Available from <https://jam-news.net/black-students-beaten-and-attacked-in-tbilisi/>
29. *Freedom in the World 2019. Georgia* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/georgia>
30. *Freedom on the Net 2018. Georgia* (2018). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/georgia>
31. *Georgian parliament approves first state inspector to study alleged crimes of law enforcers* (2019). Available from <https://agenda.ge/en/news/2019/1520>
32. *Georgians march against “uncontrolled migration” in Tbilisi – a photo story* (2017). Available from <https://jam-news.net/georgians-marched-against-uncontrolled-migration-in-tbilisi-a-photo-story/>
33. *Gov’t launches State Inspector’s Service to study alleged offences by law enforcers* (2018). Available from <https://agenda.ge/en/news/2018/225>
34. *Hate Crime, Hate Speech, and Discrimination in Georgia: Attitudes and Awareness* (2018). Retrieved from: <https://rm.coe.int/hate-crime-hate-speech-and-discrimination-in-attitudes-and-awareness-e/16808ef62a>
35. *Human Rights Watch. World Report 2019. Event of 2018* (2019). Available from https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/hrw_world_report_2019.pdf
36. *Justice Minister Under Fire Over ‘Transphobic’ Statements* (2018). Available from <https://civil.ge/archives/244132>
37. *Less Equal: LGBTI Human Rights Defenders in Armenia, Belarus, Kazakhstan, and Kyrgyzstan* (2017). Available from <https://www.refworld.org/docid/5a3d26d84.html>
38. *Many journalists injured during protest outside Georgian parliament* (2019). Available from <https://rsf.org/en/news/many-journalists-injured-during-protest-outside-georgian-parliament>

39. Martirosyan, S. (2018). *Ethnic minorities in Armenia rarely speak out about their problems*. Available from <https://jam-news.net/monoethnic-and-monoconfessional-armenia-challenges-faced-by-religious-minorities/>
40. *National Strategy for the protection of human rights in Georgia 2014–2020* (2014). Available from http://myrights.gov.ge/uploads/file-manager/HR_STRATEGYENG.pdf
41. Panchenko, Y. (2019). *The second phase of the revolution: how Armenia carries out reforms*. Available from <http://true-news.info/the-second-phase-of-the-revolution-how-armenia-carries-out-reforms/>
42. *Receives death threats for working with women's rights* (2019). Available from <https://www.nhc.no/en/receives-death-threats-for-working-with-womens-rights/>
43. *Thousands protest in Georgia over gay rights rally* (2013). Available from <https://www.bbc.com/news/world-europe-22571216>
44. *Tightening the Screws Azerbaijan's Crackdown on Civil Society and Dissent* (2013). Available from <http://www.hrw.org/reports/2013/09/01/tightening-screws>
45. *Violence against reporters during 11 days of protests in Armenia* (2018). Available from <https://rsf.org/en/news/violence-against-reporters-during-11-days-protests-armenia>
46. *2018 Country Reports on Human Rights Practices: Armenia* (2019). Available from <https://www.state.gov/reports/2018-country-reports-on-human-rights-practices/armenia/>

РОЗДІЛ 4

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ПОСТРАДЯНСЬКІ КРАЇНИ У ВИМІРІ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД

4.1. Руїнація цінності громадянських і політичних прав людини та громадянина в умовах білоруського неоавторитаризму.

Кейс Білорусії є яскравим прикладом розбіжностей між двома типами конституцій – юридичною та фактичною. «Ст. 1 Конституції Республіки Білорусь декларативно визначає державу як демократичну та правову. Але закріплені в дусі світових демократичних тенденцій норми не є реалізовані в політико-правовому житті цієї країни» [56, с. 113]. Натомість дослідники Білорусі найчастіше позиціюють її як останню диктатуру та форпост тиранії в Європі. За оцінками Freedom House за 2018 рік політичний режим Білорусі визначено як консолідований авторитарний. У політологічних дослідженнях режим цієї держави оцінюється неоднозначно – від панівних критичних оцінок [106] до широкого схвалення (в переважно опублікованих російською мовою наукових джерелах) [16; 50]. Історіографія проблематики охоплює низку західних академічних досліджень [83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 121]; також у ній представлені підходи власне білоруських учених [11; 43].

Оцінки режиму О. Лукашенка варіюються від неокомуністичного до неофашистського, від султаністського до ретро-утопічного, від демагогічної демократії до тоталітарного режиму [69; 77; 83; 92]. Голанський політолог М. Фреар визначає нинішній політичний режим Білорусі як «адаптивний авторитаризм» [70]; йдеться про те, що режим О. Лукашенка довготривало існує, адаптуючись, тобто він змінюється та пристосовується, коли та де доцільно. Британська дослідниця О. Коростельова називає Білорусь

«демагогічною демократією» [91]. Ю. Мацієвський робить слухний висновок про те, що Білорусь опинилася «в пастці авторитаризму» [15, с. 9]. О. Фісун аргументує формування в Білорусі варіанту султаністського режиму, позаяк глава держави встановив «персоналістський контроль політики та бізнесу через як напівтрадиційні, так і сучасні стимули й винагороди» [47, с. 8]; ученим констатовано занепад ролі парламенту й політичних партій [47, с. 25]. В. Гельман вказує на існування неконкурентного режиму з домінуванням неформальних інститутів [6, с. 59]. В. Ровдо аргументує віднесення політичного режиму Білорусі до персоналістських авторитарних диктатур [31, с. 152], причину чого вбачає в підданській політичній культурі білорусів, слабкості пострадянської білоруської еліти [47, с. 149]. Ю. Нісневич визначає політичний режим Білорусі як неоавторитарний персоналістський [18, с. 116]; Д. Фурман – як неконкурентний неопатримоніальний режим [73].

Поворот до авторитаризму в Білорусі відбувся в 1996 році з ініціативи О. Лукашенка і через механізм конституційного референдуму [93, с. 21]. У політичному режимі Білорусі є практично усі основні ознаки неототалітаризму, за винятком однопартійної системи. Не викликає заперечення, що елементи демократії в Білорусі мають виражено фасадний характер.

Водночас в білоруській академічній політичній науці, сильно політизованій й ідеологізованій, нинішній політичний режим позиціюється як демократичний. Видається, що самого факту проведення альтернативних виборів для білоруських провладних політологів достатньо для такої оцінки. Прояви централізації та авторитаризму характеризуються ними як позитивні, позаяк відповідні конституційним нормам і підтримуються населенням. Відтак, коли розглядаються питання, пов'язані з поточною політичною ситуацією в Білорусі, то межі між ідеологією та наукою зникають. Якщо ж окремі білоруські дослідники й визначають політичний режим як авторитарний, то знаходять йому виправдання. Наприклад, В. Бобрович та О. Сословська вважають, що

прогресивний (новий) авторитаризм є типовим явищем у країнах Східної Європи (хоча автори конкретно не називають Білорусь). Суть цієї моделі, на їх думку, полягає в «збереженні практично необмеженої виконавчої влади та активного використання подальших методів (на відміну від лібералізму) в процесі переходу до ринкової економіки» [3, с. 63]. Згадані дослідники стверджують: саме такий режим допомагає успішно розв'язувати соціально-економічні проблеми в перехідний період, що відповідне інтересам пострадянського суспільства, яке не звикло жити в умовах реальної демократії. Білоруська ж влада в особі О. Лукашенка переконана, що саме їх країна є прикладом демократії, а Захід – демонструє взірці диктатури.

Окремі білоруські дослідники розвивають концепцію «політичного режиму обмеженої демократії»: білоруський режим схарактеризований ними як ще недостатньо демократичний, і такий, що проходить внутрішню трансформацію. Наприклад, Н. Антонович, враховуючи наявність у білоруському режимі як демократичних, так і авторитарних методів, називає його гібридним [1, с. 12].

Якщо порівняти нинішню Білорусь з іншими пострадянськими республіками (не беручи до уваги інтегровані до ЄС держави Балтії), то тут: менше виражена корупція; відсутні олігархічні клани, які можуть фактично формувати порядок денний політики; немає олігархічного парламентаризму [2, с. 12]; «відсутні мережі зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтистського характеру (як в країнах Центральної Азії) тощо» [55, с. 176]. Водночас тут закріплене панівне становище інституту глави держави, фактично встановлено режим особистої влади президента О. Лукашенка, виражена патронажна політика [25, с. 96]. Цьому сприяли поправки, внесені до білоруського Основного Закону за результатами референдумів 1996 і 2004 років, які створили інституційні передумови [26, с. 283; 51, с. 93]. Зокрема, у 2004 році скасована конституційна норма про неможливість переобрання на посаду глави

білоруської держави більш, ніж два терміни поспіль. Відтак, сформовано нічим необмежену суперпрезидентську форму правління. Концентрація влади, відсутність ротації влади ускладнюють впровадження демократичних механізмів та належне гарантування громадянських і політичних прав у Білорусі [55, с. 176].

Згадані вище критичні оцінки білоруського політичного режиму часто приносили зі собою конотацію, що цей режим неминуче приречений на невдачу. Проте він виявився несподівано міцним і О. Лукашенко залишається першим і поки що єдиним главою пострадянської Республіки Білорусь. На чергових виборах у 2020 рік О. Лукашенко знову був обраний Президентом, незважаючи на акції протесту та не визнання результатів певною частиною суспільства.

Політична система Білорусі сповнена парадоксів: режим має доволі високу підтримку попри масштабні обмеження прав і свобод; економічне зростання відбувається без серйозних ліберальних ринкових реформ; амбівалентно поєднуються твердження про готовність до співпраці з ЄС за одночасної тісної інтеграції з Росією тощо. Сподівання і прогнози, що режим О. Лукашенка ослабне під тиском білоруської та міжнародної спільноти, не підтвердилися. Цей режим продемонстрував не лише політичну та економічну стабільність, а й здатність ефективно боротися з економічними кризами, успішно протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам [120, с. 86].

Отже, в Білорусі чітко увиразнені ознаки неоавторитаризму. Відтак, нашим завданням є не аргументація авторитарного характеру політичного режиму Білорусі, а з'ясування питання дотримання громадянських та політичних прав і свобод людини та громадянина в Білорусі, динаміки порушень згаданих прав за умов неоавторитаризму.

Фактами, що свідчать про виражені утиски громадянських і політичних прав людини та громадянина в Білорусі, найперше є: збереження смертної кари;

наявність політичних в'язнів; переслідування журналістів і блогерів, наприклад, тиск на журналістів, які співпрацюють з іноземними медіа без державної акредитації; затримання учасників не лише несанкціонованих, а й санкціонованих акцій, а також спостерігачів-правозахисників за перебігом протестів та ін. Почастішали випадки притягнення громадян до адміністративної відповідальності за розповсюдження «екстремістських» матеріалів в Інтернеті як форма обмеження свободи слова [55, с. 176].

Хоча загальнопланетарною тенденцією є перманентне зростання випадків застосування смертної кари, Білорусь є єдиною європейською країною, яка досі практикує її, зокрема у 2018 році виконано п'ять смертних вироків⁵⁰. Влада мотивує збереження смертної кари виключно результатами референдуму 1996 р., коли близько 80 % білорусів не підтримали ідею скасування (чи бодай мораторію на застосування) цього виду покарання [55, с. 176]. «Водночас цей референдум мав рекомендаційний характер; відтоді у світі відбулися масштабні зрушення в частині розширення прав людини. Порушення права на життя як одного з найважливіших громадянських прав людини вкрай негативно впливає на міжнародний імідж Білорусі» [56, с. 113].

«Ще одним деструктивним процесом є тиск на критичні до влади НУО. Ще у 2003 році 51 білоруська організація була виключена з реєстру НУО. Відтоді жодна не була зареєстрована, зокрема й з причин непринципового характеру, наприклад, мовна помилка в якомусь слові поданих на реєстрацію документів» [56, с. 114]. Наведемо приклад. Після того як правозахисну організацію «Вясна» зняли з реєстрації у 2003 році, було зроблено три невдалі спроби її перереєстрації. Відмови в реєстрації доповнювалися від 2011 року розгорнутою в медіа антикампанією проти «Вясни» та її лідера А. Беляцького [55, с. 177]. «Влада дотримується практики вибіркової відмови у реєстрації

---

⁵⁰ Примітно, що в Білорусі родичам смертників, як правило, не повідомляють про розстріл, не надають останнє побачення перед стратою. Відповідно до білоруського законодавства, тіла розстріляних не видаються родичам для поховання, а місце їх поховання не повідомляється.

громадських об'єднань і партій виключно з політичних причин. Відтак багато білоруських організацій зареєстровані за кордоном або працюють без реєстрації» [56, с. 114].

Незареєстровані білоруські організації ризикують потрапити під кримінальне переслідування за ст. 193.1 Кримінального кодексу Республіки Білорусь⁵¹. Дискусія про скасування цієї статті давно ведеться з ініціативи міжнародних організацій та правозахисників, зокрема й білоруських. Так, у 2015 році білоруські правозахисники вперше виступили з відкритим зверненням [28]. За час дії цієї норми до кримінальної відповідальності було притягнуто 17 осіб, з яких 5-х було засуджено до позбавлення волі. Прикладом таких організацій може слугувати об'єднання «Партнерство»; її члени (Т. Дранчук, Н. Астрейко, А. Шалайко, О. Броницька та ін.) мали метою організувати спостереження за перебігом президентських виборів [55, с. 177].

«До найактивніших організацій Білорусії, які попри репресії держави, привертають увагу світової громадськості до порушень політичних і громадянських прав білорусів, віднесемо: правозахисний центр «Вясна» (А. Беляцький), Білоруський Гельсінський комітет (О. Гулак), Білоруська асоціація журналістів (А. Бастунець), Центр правової трансформації (Е. Тонкачова), Комітет допомоги репресованим «Солідарність» (І. Кулей), Білоруський дім прав людини ім. Б. Звозскова (Т. Ревяко) та ін.» [56, с. 114].

«Будь-яка скарга на НУО від державної установи спричиняє перевірки задля виявлення будь-яких порушень, котрі можуть страти підставою для зняття НУО з реєстрації. Наприклад, у 2012 році було позбавлено реєстрації організацію «Добрая воля», яка консультувала батьків-усиновителів. Причиною

---

⁵¹ 19.12.2018 р. палата представників білоруського парламенту проголосувала за відміну ст. 193.1 Кримінального кодексу Республіки Білорусь (діяльність від імені незареєстрованої організації). Але для надання цій відміні юридичної сили, потрібна підтримка Ради Республіки та наступне підписання нормативно-правового документа главою держави. Станом на 25.04.2019 р. вона скасована не була. Відтак діє санкція – штраф, або арешт, або позбавлення волі до двох років.

стало винесення «Доброю волею» на обговорення питання доцільності внесення змін до законодавчих актів, а також скарга в профільне міністерство на дії окремих державних службовців. Адміністративні та кримінальні переслідування супроводжуються кампаніями з дифамації, які завдають моральної шкоди акторам громадянського суспільства та іншим переслідуваним» [56, с. 114].

Помітно, що в Білорусі переслідування неодмінно посилюються у відповідь на прояви громадського невдоволення. Наприклад, такі великі сплески були взимку 2010 року (після президентських виборів 19.12.2010 р.), навесні 2017 та 2018 років (щорічні Дні Волі). Переслідуються усі незалежні актори громадянського суспільства, незалежні журналісти та профспілкові активісти, і навіть адвокати, які захищають інтереси переслідуваних – їх незалежність у Білорусі обмежена [35].

«Страх спостереження з боку державних інститутів змушує білоруських активістів деформувати форми своєї участі в суспільно-політичному житті. Самоцензура громадських діячів своєї поведінки є ключовою стратегією самозбереження. Їм доводиться спілкуватися за допомогою зашифрованих або інших безпечних засобів, намагатися забезпечити собі анонімність» [52, с. 185]. «Білоруські активісти активно освоюють уміння протидії таким загрозам; вивчення цифрової безпеки, шифрування даних стає дедалі популярнішим. Реальність функціонування активістів у Білорусі є такою, що вони розмовляють у приміщеннях, телефоном, здійснюють електронну комунікацію у такий спосіб, як ніби за видимої присутності силовиків» [56, с. 114].

Теми протестів в Білорусі найчастіше стосуються соціальних, соціально-політичних питань: у 2017 році – виступ проти Декрету № 3 «Про попередження соціального утриманства» (неофіційна назва – «декрет про дармоїдів»), 2018 – тема історичних пам'яток (захист лісового урочища Куропати як місця масових розстрілів 1930-40-х роках), 2019 – екологічні питання (будівництво нових заводів у містах Світлогорськ і Брест) тощо. Якою

б не була тематика протестів, останніми роками їх стає провести дедалі складніше, позаяк відсутність дозволу влади спричиняє арешти організаторів і учасників. «Дозвіл потрібен навіть для одиночного пікету. Для отримання дозволу на проведення заходу його організатори мають засвідчити готовність самостійно підтримувати правопорядок під час акції, прибрати місце зібрання та надати за потреби медичну допомогу учасникам. Оскільки це складно забезпечити (в демократичних країнах такі функції бере на себе центральна чи місцева влада), то зазвичай заявка на проведення заходів «мотивовано» відхиляється. Також уповноважені державні органи Білорусі часто забороняють проведення акцій на центральних вулицях, відводячи для цього відлюдні території» [56, с. 115].

Велика хвиля затримань та інших переслідувань мирних демонстрантів, правозахисників, активістів громадянського суспільства, членів опозиційних партій була зумовлена прийняттям вищезгаданого Декрету № 3 «Про попередження соціального утриманства». Показово, що після прийняття цього акту в країні почалися переслідування не лише протестувальників, а й лідерів профспілок. Зокрема, утисків зазнало керівництво Білоруської незалежної профспілки працівників радіоелектронної промисловості, Білоруської незалежної профспілки. Підстава тиску на них – надання профспілками юридичної допомоги, критика самого декрету, як такого, що посягає на права громадян, збір підписів за скасування цього нормативно-правового акту, а також їх участь у мирних протестних маршах. Відтак в офісах профспілок було проведено обшуки, конфісковано оргтехніку, вилучено фінансові документи; обшуки були проведені й у приватних помешканнях керівництва профспілок [60].

«Утиски профспілкових організацій проявляються в: 1) необхідності проходити ускладнену процедуру реєстрації; 2) законодавчих обмеженнях на отримання фінансування від міжнародних профспілок; 3) втручаннях влади в

внутрішні справи профспілок (маніпулювання з їхнім фінансуванням, втручання в процес виборів усередині профспілки тощо); 4) звільненні з посад незалежних профспілкових лідерів, тиску на членів профспілок з метою виходу з профспілки; 5) випадках (починаючи від 2003 року) засудження профспілкових діячів. Зокрема, голова Білоруських автомобільних і сільськогосподарських профспілок А. Бухвостов був затриманий (30.10.2003 р.) міліцією в центрі Мінська під час мирної акції протесту проти невиправданого втручання уряду в внутрішні справи профспілок; його було ув'язнено за проведення несанкціонованої демонстрації. Ще один профспілковий активіст, президент Білоруського конгресу демократичних профспілок А. Ярощук, був засуджений після критичної газетної статті, в якій дискутував щодо рішення Верховного Суду Білорусі про закриття Профспілки авіадиспетчерів Білорусі» [56, с. 114].

Приводом до репресій білоруської влади щороку стає День Волі (неофіційно відзначається 25 березня) – неофіційне національне свято, річниця виникнення першої національної білоруської держави (Білоруська Народна Республіка, 1918 р.). З року в рік відбуваються затримання активістів з мотивів невідповідності цього свята ідеології Республіки Білорусь. Зокрема, під час акції 25.03.2019 р. були затримані лідери опозиційних сил – Об'єднаної громадянської партії (М. Козлов), партії «Білоруська християнська демократія» (В. Римашевський) та ін. Навіть музикантів, які запланували в цей день імпровізований концерт, було попереджено про можливість застосування до них сили [17]. «У студентів білоруських вишів беруть розписки про ігнорування ними Дня Волі. Усі акції проходять з залученням працівників силових органів, зокрема в штатському одязі, які фіксують перебіг заходів на фото-, відеокамери» [56, с. 115].

Ст. 356 Кримінального кодексу Республіки Білорусь передбачає нове розширене визначення поняття «шпигунство». Це використовується для цілеспрямованого переслідування державою активістів і лідерів громадянського

суспільства. «Фактично для того, щоб функціонувати в Білорусі, суб'єктам білоруського громадянського суспільства необхідно всіляко демонструвати свою лояльність і підтримку держави (псевдогромадянське суспільство), що суперечить сутності інституту громадянського суспільства як контролера держави» [56, с. 115].

Примітно, що небажаними для білоруського режиму є навіть креативні акції (соціально-політичний акціонізм на взірець флешмобів) на теми, які не мають політичної компоненти. «Флешмоби позиціюються як несанкціоновані заходи, організатори яких несуть найперше адміністративну відповідальність» [56, с. 115]. До прикладу, 15.09.2018 р. на одній із площ м. Світлогорськ відбувся екологічний флешмоб проти шкоди природі, яку заподіює місцеве підприємство з виробництва целюлози. Щонайменше 150 учасників тримали зелені кульки та одягнули захисні медичні маски. Мирна акція супроводжувалася попередженням учасників про їх відповідальність за ст. 23.34 Кодексу про адміністративні правопорушення Республіки Білорусь. Подане у встановленому порядку звернення про проведення флешмобу було відхилене. О. Маслюкова (член правозахисного центру «Вясна») та А. Змітрович (екологічний активіст) були притягнені до відповідальності (штраф 612,5 BYR, що становить близько 250 євро), попри те, що самі не були учасниками флешмобу, а лише ініціювали його і намагалися провести мирну акцію в межах чинного законодавства, звернувшись за дозволом на її проведення [61].

Відзначимо, що останнім часом почастишав тиск саме на екологічних активістів, попри те, що в їх вимогах відсутня ідеологічна компонента. Зокрема, на початку 2019 року активістів В. Казака, В. Велічкіна та О. Кабанова як організаторів протестів проти спорудження у Бресті акумуляторного заводу та Білоруської АЕС в Островці (50 км від Вільнюса), було притягнуто до відповідальності (штрафи, арешти) [62].

Влада тисне на громадських активістів, які наповнюють «невідповідним» контентом свої сторінки в соціальних мережах. Зокрема, громадська діячка В. Мікалайчик була затримана (05.04.2019 р.) і в судовому порядку оштрафована за «заклик на несанкціонований захід у соціальних мережах», хоча таким заходом було лише запрошення на молебень за загиблими в урочищі Куропати [34].

«Правозахисники є найутисненішою групою громадських активістів» [56, с. 115]. Найбільший міжнародний резонанс набула справа правозахисника А. Беляцького, ув'язненого у 2011 році на 4,5 роки (посилений режим із конфіскацією майна)⁵². «Одночасно з А. Беляцьким було засуджено ще десять білоруських активістів-правозахисників. Засуджених за звинуваченнями у політичних злочинах утискають в місцях позбавлення волі, наприклад, створюються перешкоди для їх зустрічі з рідними, отриманні медичної допомоги тощо. Для того, щоб бути амністованими чи претендувати на дострокове звільнення, засуджені в Білорусі найперше мають написати лист спокути з визнанням своєї провини в політично мотивованому злочині» [56, с. 115].

У 2011–2012 роках на вимогу міжнародних організацій помилували та випустили 25 політичних в'язнів. Але їх звільнення залежало від багатьох умов, і дехто, як наприклад, І. Халіп, журналістка і дружина колишнього кандидата в президенти А. Саннікова⁵³, перебували під наглядом, зазнавали регулярних залякувань з боку міліції. «Такі громадяни знаходяться в списку «запобіжного нагляду», який ведуть органи внутрішніх справ. Відтак такі утиски

---

⁵² Білоруська влада звинуватила А. Беляцького в ухилянні від сплати податків, визначивши «особистим прибутком» ті кошти, які отримувала його нелегальна правозахисна структура «Вясна» на свої рахунки у банках Польщі та Литви.

⁵³ У січні 2011 р., одразу після чергових президентських виборів, було заарештовано сім із дев'яти кандидатів на пост глави держави, які висунули свої кандидатури на протигагу О. Лукашенку.

зумовлювали подальше звернення до іноземних держав з проханням про надання політичного притулку» [56, с. 115].

«Влада Білорусі використовує затримання правозахисників із метою недопущення спостереження ними за мирними акціями протестів у країні» [56, с. 115]. Наприклад, після Дня Волі 2017 року група правозахисників була затримана та засуджена за ст. 23.34 Кодексу про адміністративні правопорушення (участь у несанкціонованих акціях) у відповідь на їх законну діяльність зі спостереженнями за масовими зібраннями. Зокрема, 26.03.2017 р. було затримано члена правління Білоруського Гельсінського комітету П. Левінова за участь як спостерігача за протестами у Вітебську 25-26.03.2017 р. Там же, тоді ж і з таких же причин були затримані члени правозахисного центру «Вясна» К. Мордвинцев і Л. Светік (засуджені до 15 діб адміністративного арешту) [59]. Таких прикладів чимало. «Причина їх корениться в намірі білоруської влади не допустити фіксації правозахисниками випадків затримання мирних демонстрантів. Загалом видається, що заборона права на мирні зібрання є ознакою слабкості та невпевненості білоруського політичного режиму, який остерігається ослаблення та повалення» [56, с. 115].

Політично мотивовані кримінальні справи велися щодо: журналіста А. Алесіна; графістів М. Пекарського, В. Жоромського, В. Касінерова, Я. Ульянєнкова; засновника правозахисної організації «Платформ інновейшен» М. Жемчужного, політика А. Михалєвіча та ін. «Проблемою є те, що колишні політичні в'язні через наявність судимості не можуть відновити свої громадянські та політичні права. Білоруські правозахисники, які виїхали з країни, мають заборону на в'їзд у країну (наприклад, Є. Тонкачова). Відсутні гарантії безпеки повернення на батьківщину тих білорусів, які вимушено залишили країну через політичні переслідування. Тиску зазнають журналісти, критичні матеріали яких були оприлюднені західними медіа; зокрема це стосується представників «Белсат TV», «Беларускае радыё „Рацыя?”» та інших

медіа. Їх не лише переслідують, а й перешкоджають у здійсненні професійної діяльності на території Білорусі. Наприклад, 09.04.2019 р. у мінському офісі телеканалу «Белсат TV» без надання пояснень було проведено обшук, а для проникнення в приміщення силовики пошкодили майно телеканалу» [56, с. 115–116].

НУО в Білорусі «завжди були не найулюбленішими суб'єктами в очах режиму» [65, с. 1]. Щодо правозахисних організацій, то обмежувальні заходи розширили можливості притягнення їх до відповідальності [104]. Зокрема існує обмежувальне законодавство щодо фінансування НУО закордонними акторами. Це створює додаткові бар'єри для діяльності та відносин НУО з іноземними партнерами та знижує потенціал НУО в просуванні цінностей ліберальної демократії. До 1999 року в Білорусі не було жодних обмежень щодо іноземних грантів та підтримки. Західні партнери могли вільно співпрацювати з білоруськими організаціями в межах будь-яких проектів і фінансувати їх [105, с. 88]. «03.10.2011 р. діяльність громадських організацій в Білорусі була в чергове обмежена законодавчими новаціями щодо перевірки діяльності НУО, які фінансувалися з-за кордону. Було передбачено: обов'язкову реєстрацію донорської допомоги в державних установах; кримінальну відповідальність за порушення правил отримання іноземної допомоги; посилення попередніх адміністративних санкцій; обмежені права НУО на наявність рахунків в іноземних банках» [56, с. 117]. Усі кошти, переведені з-за кордону, повинні бути попередньо погоджуватися з білоруським урядом [52, с. 186]. Відтак іноземні НУО та спонсори не могли безпосередньо переказувати кошти на білоруські банківські рахунки своїх білоруських партнерських НУО [107]. Це призвело до згорання частини проектів, або ж практик переведення необхідних для діяльності НУО коштів на банківські рахунки приватних осіб, надання фінансування готівкою. Отримання іноземного фінансування, що підлягає процедурі санкціонування з боку органів державної влади, практично

унеможливило отримання підтримки легально [104, с. 237]. Єдиним законним джерелом коштів для НУО в Білорусі, неконтрольованим державою, залишаються пожертви від фізичних осіб.

Офіційно білоруський уряд мотивував запровадження таких обмежень потребою забезпечення прозорості та посилення контролю за використанням коштів НУО, отриманими з-за кордону. Зауважимо, що у багатьох країнах світу останнє десятиліття відбувається т. зв. «повзуча деполітизація» НУО: мова про їх поділ на «хороші» (зорієнтовані на надання послуг) і «погані» (у діяльності котрих присутній політичний контекст).

«Зі зростанням впливу Інтернету, підвищується особливий інтерес держави до Інтернет-простору. Білоруський уряд блокує опозиційні та критичні до чинної влади сайти, обмежує онлайн-контент. Тільки за 2017 рік було заблоковано понад 100 сайтів, а у період січень-травень 2018 року – 35 веб-сайтів і 12 соціальних груп. Наприклад, 14.12.2017 р. було заблоковано сайт «Білоруський партизан» (belaruspartisan.org), 24.01.2018 р. було заблоковано для перегляду в Білорусі сайт «Хартыя'97» (charter97.org). Поправки до закону «Про засоби масової інформації», які набули чинності наприкінці 2018 року, ще більше розширили повноваження Міністерства інформації Республіки Білорусь блокувати та фільтрувати Інтернет-контент» [56, с. 117]. Білоруське законодавство забороняє оприлюднення інформації від незареєстрованих або ліквідованих організацій, інформацію, яка на їх думку, пропагує екстремізм або може завдати шкоди національним інтересам. Відтак наростає тенденція притягнення до відповідальності журналістів і блогерів за онлайн-екстремізм. Наприклад, редактор Інтернет-видання «Хартыя'97» Н. Радіна через переслідування була вимушена просити про політичний притулок у Литві, а нині видання редагується дистанційно з Варшави. Зауважимо: білоруський Інтернет-контент перебуває ще й під сильним впливом сайтів, базованих в Росії.

«З ініціативи білоруської влади є випадки обмежень на підключення до Інтернету» [56, с. 117]. Наприклад, під час щорічних акцій до Дня Волі Інтернет-користувачі зафіксували неможливість підключення в зонах проведення акцій, в той час як не надто далеко від місць їх проведення підключення встановлювалося. Відтак не виключено, що відключення Інтернет-зв'язку були цілеспрямовані та з ініціативи органів безпеки [48]. «Можна припустити, що білоруська влада слідує китайській моделі підключення громадян до Інтернету, і ставить за мету максимізувати контроль за онлайн-простором» [56, с. 117].

Порушення громадянських і політичних прав людини та громадянина в Білорусі здійснюється попри зовнішню критику. Хоч у 2011–2012 роках ЄС наклав санкції на окремих осіб з оточення О. Лукашенка, заморозивши їх активи та заборонивши в'їзд до ЄС, це не зумовило очікуваних результатів. Міжнародні інституції періодично ухвалюють різноманітні критичні резолюції, але це не змінює загальну ситуацію в країні. Наприклад, ухвалена 04.10.2018 р. Резолюція Ради Європи [68] була спрямована на проблему погіршення свободи медіа; там було звернено увагу на випадки переслідування незалежних інформаційних порталів і журналістів (наприклад, тиск на інформаційне агентство БЕЛТА, інтернет-видання «Харты'97»).

«Міжнародним правозахисним організаціям (найперше НУО «Міжнародна амністія») неможливо з максимальною об'єктивністю оцінювати порушення громадянських і політичних прав у Білорусі. Причиною є, найперше, відмова їх членам у візах на в'їзд до Білорусі. Відтак вони можуть лише спостерігати за ситуацією ззовні. Серед українських активістів і правозахисників також чимало внесені до списку нев'їзних до Білорусі, причому дізнатися про свій статус «нев'їзного» можна лише перетинаючи Державний кордон (оскільки між Україною та Білоруссю безвізовий режим)» [56, с. 118].

На території Білорусі не працюють представництва більшості міжнародних організацій, окрім нечисельних, на функціонування яких погодилась влада. В межах офіційно озвучуваної інформації ми зафіксували наявність лише 11 таких представництв [29]; зокрема, Всесвітнього банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду, Міжнародної федерації товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та ін.

«Показово, що Білорусь приєдналася до всіх основних міжнародних конвенцій, які гарантують свободу об'єднань⁵⁴. Ратифіковані Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права, які передбачають захист низки громадянських і політичних права та свобод. Ці фундаментальні права та свободи також гарантовані білоруським Основним Законом. Проте в білоруському форматі є велика відмінність між взятим на себе обов'язком держави захищати громадянські та політичні права людини та громадянина та реальною ситуацією» [56, с. 118].

Зауважимо, що проведений аналіз охопив лише окремі політичні та громадянські права людини та громадянина. Водночас коло проблем набагато ширше, що потребує глибокого аналізу. Наприклад, гострими в Білорусі є питання:

– прав жінок. Не дивлячись на офіційне визнання державою прихильності до цінностей гендерної рівності та недискримінації, політики та представники державних інституцій у своїх публічних висловлюваннях транслюють стереотипні, часто дискримінаційні висловлювання щодо жінок [7]. Відсутні механізми захисту жінок від дискримінації в медіа, рекламі;

---

⁵⁴ Найперше мова про Конвенцію № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію (1950).

– прав сексуальних меншин. Білорусь хоч і скасувала кримінальне покарання за гомосексуальність, але відсутня нормативно-правова заборона на дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. Відтак представники ЛГБТІ-спільнот відчують високий рівень негативу щодо себе, що підтримується на найвищому рівні, зокрема озвучується главою держави.

«В аналізі політичних і громадянських прав людини в Білорусі ми не можемо оминати український контекст. Звернемо увагу на такі два факти: 1) коли 22.12.2018 р. Генеральна асамблея ООН ухвалювала резолюцію щодо ситуації з правами людини в анексованій АР Крим, то Білорусь була серед країн, які виступили проти її прийняття (як і Росія, Вірменія, Узбекистан та ін.); 2) саме на території Білорусі в серпні 2017 року було затримано українського студента П. Гриба з подальшим вивезенням його до Росії» [56, с. 118].

Помітно, що з наближенням чергових парламентських і президентських виборів (заплановані на 2020 рік) рівень порушень з боку влади громадянських та політичних прав і свобод зростає. На нашу думку, великою проблемою для захисту громадянських і політичних прав у Білорусі, демократизації режиму в цілому є відсутність достатньої критичної маси людей, готових до впровадження системних змін. Демократизація та розширення прав людини в Білорусі розпочнеться тоді, коли монолітна владна еліта зруйнується, а в країні з'являться нові незалежні групи впливу.

4.2. Деформація громадянських і політичних прав людини та громадянина в Молдові на тлі проблем демократизації.

Молдова – це країна, яка після розпаду Радянського Союзу стикнулася з масштабнішими негараздами та негативними наслідками свого «соціалістичного» минулого. Як відомо, це одна з найбідніших країн Європи.

«Вона перебуває в полі одночасного активного впливу як Заходу, так і Росії; її політична еліта увиразнює проєвропейську та проросійську складові» [53, с. 61]. «Саме в Молдові вперше на пострадянському просторі було реанімовано владний статус комуністів (у 2001–2009 роках Партія комуністів Республіки Молдова мала парламентську більшість). Проблемності додає перебування у складі Молдови самопроголошеної Придністровської Молдовської Республіки (Придністров'я). Активно приймаючи фінансову допомогу від міжнародних інституцій, влада Молдови водночас належно не впроваджує очікувані реформи. В країні високий рівень корупції, простежується олігархічний вплив на управління державою. Громадянське суспільство слаборозвинене, виражений тиск на вільні медіа, розвинута мережа клієнтсько-патронажних відносин» [54, с. 48].

Згадані процеси послаблюють країну. Процеси демократичної консолідації не завершилися; політичний режим Молдови характеризує «демократична нерівновага» [8, с. 107]. «Ще у 2000 році Світовий банк схарактеризував Молдову як «захоплену державу» з огляду на наявну олігархічну політичну систему, непрозорі механізми прийняття державних рішень, невідповідність країни стандартам належного врядування» [54, с. 48]. «Політична турбулентність проявляється й у тому, що молдовська політична еліта досі невизначена щодо вибору євроінтеграційного курсу Молдови; внесення змін до Основного Закону щодо конституційного закріплення європейської інтеграції як стратегічної мети країни не було підтримане парламентом (голосування 18.10.2018 р.)» [53, с. 62]. Можна стверджувати, що Інститут глави держави зусиллями екс-президента І. Додона під час його президентства «фактично перетворений на майданчик для діалогу з Росією та якнайширшого утвердження проросійських настроїв» [53, с. 62].

Опитування громадянської думки фіксують тривожні настрої. Зокрема: 1) 89 % респондентів, опитаних Міжнародним республіканським інститутом,

висловили думку, що країною керує в своїх інтересах вузька група людей [82]; 2) згідно з Барометром громадської думки Інституту громадської політики 62,4 % опитаних вказали на зміцнення тенденції встановлення недемократичного режиму в Молдові [108]. «За таких політичних умов в країні спостерігаються масштабні порушення громадянських та політичних прав людини і громадянина, попри те, що Молдова взяла на себе обов'язок гарантувати їх неухильне дотримання. Прояви цих порушень, реакція держави на протидію їм потребують вивчення, особливо в контексті наявного на території Молдови «замороженого» конфлікту» [53, с. 62].

Оскільки проявів порушень громадянських та політичних прав і свобод є доволі багато, зосередимося на найважливіших, характерних Молдові. «До найважливіших чинників, які сприяють порушенням громадянських і політичних прав людини у Молдові віднесемо: наявність невідконтрольної влади Молдови території; широко розповсюджену корупцію, особливо в судочинстві та управлінні; монополізацію медіа, більшість з яких озвучує інтереси певних суб'єктів молдовської політики, а відтак – це перепона для свободи вираження думок та права на отримання вірогідної інформації; тиск на незалежних журналістів із метою використання ними механізму самоцензури; політичні переслідування, тортури політичних ув'язнених, судове переслідування адвокатів» [54, с. 48]. Переслідуваними в Молдові є: 1) опозиційні активісти, які критикували політика-олігарха, голову Демократичної партії Молдови В. Плахотнюка (А. Урсакі, А. Македон, С. Чеботар та ін.); 2) учасники антиурядових акцій протестів (Г. Петренко, Р. Вербіцкі, І. Матасевич, В. Кашу та ін.); 3) адвокати, які захищають опозицію (А. Урсакі, Е. Руенко, В. Цуркан та ін.); 4) судді, які прийняли невідповідні інтересам нинішньої влади судові рішення (Д. Маноле, Д. Мунтяну, М. Антон та ін.) [53, с. 63].

Найперше звернемося до права громадян на об'єднання, проаналізуємо клімат функціонування в Молдові організацій громадянського суспільства.

«Останніми роками в Молдові погіршується середовище функціонування продемократичних молдовських НУО: вони та їх проекти дискредитуються в очах громадськості» [54, с. 48]. «Третій сектор» зазнає деструктивного впливу органів влади, а також акторів, пов'язаних із владними партіями (медіа, блогерів, онлайн-тролів та ін.). «Проурядові медіа не лише утискають критичні до влади НУО, а й протиставляють їх квазігромадським організаціям. Це особливо проявилось після виступу окремих молдовських НУО проти зміни виборчої системи у 2018 році. Критично налаштовані НУО були позначені як такі, що пов'язані з певними політиками, політично «забарвлені», в той час як не повинні бути напряму залучені до політичної діяльності. Онлайн-тролі, проурядові медіа активно позиціюють критично налаштовані до владних новацій (зокрема, виборчої реформи⁵⁵) НУО як такі, що протистоять ніби-то прогресивним змінам у державі» [53, с. 63].

Завдяки, найперше, державній пропаганді в громадській думці Молдови сформувалося сприйняття НУО як виключно «мисливців за грантами» [124]. Для дискредитації продемократичних організацій громадянського суспільства в очах населення на замовлення влади (тут важливою була до виборів 2019 року роль Демократичної партії Молдови та її лідера-олігарха В. Плахотнюка) проводяться соціологічні дослідження [54, с. 49; 80]. Завдання їх результатів (радіше псевдорезультатів) – посилити зневажливе сприйняття громадянами продемократичного сегмента «третього сектора». Водночас зростає

---

⁵⁵ Ця реформа не лише відмінила пропорційну виборчу систему, а й злікдувала чимало демократичних норм, наприклад, скасовано «день тиші»; агітацію можна проводити в день виборів, навіть поблизу виборчих дільниць тощо. У ході цієї виборчої кампанії були зафіксовані численні випадки залякування, використання адміністративного ресурсу, пропонування винагороди виборцям, велику кількість випадків проявів мови ненависті та розпалювання ворожнечі [53, с. 63].

неліберальний сегмент громадянського суспільства (квазігромадянське суспільство) задля декларативної підтримки провладних рішень [117].

Репутаційних втрат від інформаційних антикампаній влади зазнали Фондація «Відкритий Діалог», «Amnesty International» та ін. «Причинами агресивних оцінок влади стало поширення світовій громадськості згаданими НУО інформації про випадки порушень прав людини та політично мотивовані переслідування в Молдові» [53, с. 64]. Особливо сильним є тиск на Фондацію «Відкритий Діалог», а молдовський парламент виступив інструментом політичного переслідування цієї НУО. Зокрема 04.10.2018 р. парламентарі від керівної Демократичної партії Молдови ініціювали парламентську комісію для розслідування діяльності «Відкритого Діалогу» та її очільниці Л. Козловської щодо ніби-то втручання ними в внутрішні справи Республіки Молдова та фінансування окремих політичних партій [54, с. 49].

В діяльності молдовських НУО спостерігається регрес [67], найперше – через напади на активістів⁵⁶. На факти репресій НУО у 2017 році звернув увагу Верховний комісар ООН з прав людини З. Раад аль-Хусейн [113]. «При цьому утиски активістів громадянського суспільства не спричиняють широкого резонансу в країні, бо рівень громадської довіри інститутам громадянського суспільства в Молдові часто навіть нижчий, ніж до формальних владних інститутів, скомпрометованих корупцією» [53, с. 65].

Молдовське законодавство, яке унормовує функціонування НУО, передбачає надмірно контролюючі норми. Вони підривають позиції громадянського суспільства як контролера держави. «Наприклад, державні службовці наділені правом бути присутніми на будь-яких внутрішніх нарадах НУО, отримувати доступ до усіх внутрішніх організаційних документів; Міністерство юстиції має право на отримання інформації про всі аспекти

---

⁵⁶ Прикладами можуть слугувати А. Урсакі, А. Македон, «група Петренка» у складі семи активістів та ін.

діяльності будь-якої НУО» [53, с. 65]. Такі широкі можливості влади можна вважати перепонами незалежності «третього сектора» Молдови.

«Від 2017 року піднімається питання про внесення змін до законодавства про НУО щодо введення обмежень на іноземне фінансування. Найперше ця ініціатива стосувалася організацій, які займаються впливом на законодавство та діяльністю, пов'язаною з політикою. Нині робота над такими змінами під тиском громадськості призупинена, але влада тримає питання в полі зору» [54, с. 49]. До прикладу, у часи президента Молдови І. Додона ним був пвдтверджений в розмові з угорським президентом Я. Адером намір впровадити досвід Угорщини щодо обмеження іноземного фінансування НУО [81]. Отже, молдовські НУО на сьогодні зберігають право на отримання іноземного фінансування, хоч і намітилися небезпечна перспектива щодо цього питання [54, с. 49]. Діючий Президент молдови Мая Санду, яка заступила на посаду наприкінці грудня 2020 року, ще не висловила свою позицію з цього приводу.

Відтак, молдовська влада зайняла відкриту позицію, що НУО повинні залишитися поза політикою, натомість «третій сектор» вимагає (але його голос в Молдові є доволі слабким) зупинити тиск на громадянське суспільство з причини наявності критичних поглядів щодо дій чи ініціатив уряду [66]. «Водночас, якщо порівняти особливості функціонування НУО в Молдові та, до прикладу, Білорусі, то в Молдові нині існують значно кращі інституційні умови функціонування організацій громадянського суспільства. Водночас наявність у складі Молдови непідконтрольної території істотно ускладнює діяльність організацій громадянського суспільства, найперше – на непідконтрольній території» [53, с. 66].

«Коли розглядаємо кейс Молдови, важливий окремий акцент на проблемі порушення громадянських і політичних прав у Придністровському регіоні. Від часу появи невизнаної держави Придністровська Молдавська Республіка

(Придністров'я) проблема прав людини визначається як незмінно гостра, хоча якісний моніторинг дотримання громадянських і політичних прав людини на цій території практично унеможливлений» [54, с. 49]. «Сепаратисти самопроголошеної Придністровської республіки чинять дедалі більший тиск на правозахисників, нерідко вдаючись до їх викрадень із подальшим вимаганням викупу чи ув'язненням. Робота правозахисників та продемократичних НУО на непідконтрольних територіях розцінюється псевдовладою Придністров'я як підривна, чим пояснюється доцільність обмеження діяльності демократично спрямованих НУО» [53, с. 66].

У Придністров'ї сильно обмежений простір для діяльності незалежного громадянського суспільства. «Нечисельні незалежні організації перебувають під постійним наглядом місцевих органів безпеки. Починаючи від 2015 року середовище діяльності громадянського суспільства в Придністров'ї стає щораз ворожішим. Тиск набуває різних форм: заборона приїзду представників НУО, їх залякування представниками силових структур; публічне приниження іміджу громадянського суспільства; порушення кримінальних справ щодо активістів тощо» [54, с. 49]. Як правило, «діяльність організацій громадянського суспільства відстежується задля запобігання будь-яких вільних дискусій» [54, с. 50]. Зафіксовано чимало випадків залякування жителів регіону, щоб не допустити обговорення ними питань, небажаних для органів, які контролюють територію Придністров'я [57].

«В НУО, які діють у Придністров'ї, знижується стійкість з огляду на постійний тиск; відбувається деградація середовища громадянського суспільства. За таких умов роль тих НУО, які спрямовані на політико-правові проблеми, незначна [121, с. 18]. Практика залякування та надмірного контролю зі сторони агентів безпеки Придністров'я останніми роками максимально уподібнена до практикованих у Російській Федерації» [53, с. 67].

Від листопада 2018 року умови роботи НУО погіршилися через зміну порядку звітування НУО щодо джерел фінансування. До тираспольських податкових органів повинна подаватися не лише інформація про фінансові надходження, а й дані про заплановані проекти, акції [27]; заборонене іноземне фінансування НУО. «Такі законодавчі зміни спрямовані на максимальне згортання громадських ініціатив на території Придністров'я, бо без фінансування з-за кордону НУО, які не мають інших ресурсів, не зможуть функціонувати» [53, с. 67]. Викликом є й те, що НУО практично не можуть проводити публічні заходи, бо вони неодмінно кваліфікуються як «політичні дії».

«Серед організацій, щодо яких владою псевдореспубліки був застосований механізм «очищення громадянського суспільства» та усунення «незручних» НУО, є Інформаційно-правовий центр «Апріорі» (<https://apriori-center.org/>; діє з 2012 р.). Завданням цієї організації є захист прав людини на непідконтрольній Молдові території» [53, с. 68]. Ця НУО особливо контролюється місцевою прокуратурою. Їй висунуті звинувачення в фінансуванні впродовж 2016–2017 роках іноземним коштом, здійсненні у 2018 році «політичної діяльності». Хоч офіційне попередження прокуратури було оскаржене в місцевих судових інстанціях, гарантії справедливого правосуддя при розгляді справи забезпечені не були, а апеляцію відхилено [24]. Якщо вимоги прокуратури Центр «Апріорі» не врахує в подальшій діяльності, є ризик примусової ліквідації організації.

«Ще однією організацією, яка є об'єктом постійного тиску псевдовлади Придністров'я, є НУО Promo-LEX (<https://promolex.md/?lang=en>; діє з 2002 р.), оскільки вона піднімає питання прав людини на непідконтрольній Молдові території. Придністровські спецслужби висунули проти членів Promo-LEX карні обвинувачення. Підстава – закордонне фінансування та загроза регіональній безпеці» [53, с. 68]. Молдовських правозахисників звинувачують у співпраці з

місцевими «антипридністровськими організаціями» та «ідеологічному впливі» на громадян.

«Проведення будь-яких публічних заходів з протестною компонентою неминує спричиняє санкції до їх організаторів й учасників. Наприклад, «у результаті несанкціонованого мітингу придністровської опозиції 02.06.2018 р. в Тирасполі були затримані протестувальники; щонайменше до одинадцяти з них застосовано санкції штрафу або адміністративного арешту» [54, с. 50]. Організатор мітингу, депутат-комуніст О. Хоржан, засуджений до 4,5 років позбавлення волі за «насильницькі дії, спрямовані проти публічної особи/представника влади». Опозиціонер відбуває покарання в умовах, які є нелюдськими, принизливі для гідності людини (висновок Європейського комітету з питань запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню)» [53, с. 68–69].

Попри те в активістів і дослідників обмежений доступ до населених пунктів лівобережжя Дністра, наявна інформація дозволяє їм зробити низку висновків: 1) відсутній прогрес в покращенні простору діяльності громадянського суспільства; 2) активізація медійних каналів Тираспольської де-факто адміністрації («Перший придністровський канал», «Новини Придністров'я» та ін.) щодо створення негативного іміджу продемократичного громадського сектора; 3) недостатність зусиль уряду Молдови для створення механізмів захисту правозахисників, які працюють у зонах конфліктів [54, с. 50; 112].

Як відомо, ще у 2008 році молдовським парламентом був прийнятий закон, який «закріпив свободу мирних зібрань, створивши ліберальне середовище для реалізації цього права. Але вже наступного року в ході протестів (т. зв. Цегляна революція) поліція застосувала значну силу до протестувальників. Низка фактів останніх років ставлять під сумнів дотримання в Молдові права на мирні зібрання» [53, с. 69]. До прикладу:

– «під час мирних протестів проти визнання недійсними результатів виборів мера Кишинева у червні 2018 року правоохоронці вдалися до непропорційних заходів зі залученням великої кількості силовиків. Тоді влада побоювалася силового сценарію, адже фактичним переможцем цих виборів був проєвропейський політик А. Нестасе, прихід якого на посаду не могла допустити олігархічна влада» [54, с. 50];

– «26-27.08.2018 р., під час святкування Дня незалежності Молдови, поліція безпідставно розігнала мирний антиурядовий протест, організований проєвропейською опозицією. Примітно, що для зупинки акції протесту було залучено неспіввідносно велику з кількістю протестувальників чисельність силовиків. Розгін акції відбувся попри наявний попередній дозвіл від органів влади на проведення мирного заходу» [53, с. 69];

– 01.09.2018 р. у ході мирного заходу, ініційованою правозахисною групою «Actiunea-2012», поліція скерувала озброєний загін спеціального призначення, відключила освітлення на місці проведення заходу та безпідставно довготривало утримувала учасників акції. Такі заходи мотивувалися нібито необхідністю перевірки транспортних засобів учасників акції на предмет наявності вибухівки [54, с. 50].

«В Молдові сильно вираженим є взаємозв'язок мови ненависті з політикою. Дискурс ненависті постійно присутній в суспільному просторі, а з розвитком онлайн-спілкування набув нових форм і швидкостей розповсюдження» [53, с. 70]. При цьому влада Молдови апатична щодо санкціонування мови ненависті, й, як припускають дослідники [116], є певна недооцінка цього явища. Водночас проведені дослідження фіксують тривожні тенденції [78; 110; 116; 118]. «Зокрема, окремі політичні та релігійні діячі поділяють суспільство, підбурюють до дискримінації. Жінки, роми, євреї, представники сексуальних меншин, мусульмани, біженці – найуразливіші в Молдові до мови ненависті» [53, с. 70]. «Водночас ні кримінальне, ні

адміністративне законодавство не регламентує проблеми застосування мови ненависті та покарання за її використання» [54, с. 51].

Медіа-ринок Молдови зазнає «сильного олігархічного впливу. Спотворення інформації, поширення фейків, тиск на журналістів є чинниками сприяння масштабним порушенням прав людини» [54, с. 51]. Якщо у 2018 році Молдова в рейтингу НУО «Репортерів без кордонів» займала 81-е місце, то, за результатами 2019 року, позиції країни погіршилися до 91-ї позиції. Варто навести декілька прикладів останніх років: «політично мотивоване переслідування у зв'язку з журналістською діяльністю Г. Бреги, що призвело до пошуку ним політичного притулку; затримання органами правопорядку знімальної групи «Gagauz.info»; стеження за редактором порталу «Newsmaker.md» В. Соловйовим; вибіркоче обмеження доступу журналістів у місця, які становлять громадський інтерес для знімальних груп телеканалу TV8; численні судові позови щодо захисту честі та ділової репутації до інформаційного агентства «Omega» і його шеф-редактора О. Петкова після появи критичних матеріалів. Публічну критику тих, хто опозиційно налаштований щодо влади, здійснюють медіа, власником яких є В. Плахотнюк (Prime, Canal 2, Canal 3, Publika), а також інші лояльні до нинішньої молдовської влади медіа (Deschide, Timpul, Ava)» [53, с. 71].

В Молдові функціонує спеціальний орган – Служба інформації та безпеки Республіки Молдова, а «прийняте у 2016 році законодавство (образно назване «Законом Великого брата»⁵⁷) розширило його повноваження в частині контролю за інформацією, яка передається через Інтернет. Відтак, нормативно врегульована можливість блокування IP-адрес серверів, на яких розміщені певні сайти, зокрема й наповнені опозиційним контентом» [54, с. 51]. Фактично йдеться про запровадження широких заходів масового нагляду, цензуру в молдовському сегменті Інтернету. Наприклад, «у лютому 2018 року

⁵⁷ Цей закон образно названий за аналогією з твором Дж. Орвелла «1984».

блокувалися для перегляду молдовськими користувачами сайти «Української правди» та «Європейської правди» [53, с. 71].

В Молдові сильно виражена «гомофобія, що особливо помітно в ході проведення маршів «Молдова Прайд». У цій країні дискримінація ЛГБТІ-спільноти є однією з найсильніших серед країн Європи. Частими є випадки закликів до насильства, застосування фізичної сили й інших порушень прав людини щодо представників ЛГБТІ-спільнот» [54, с. 51]. Видається, що «ЛГБТІ-спільнота є найбільш дискримінованою групою молдовського суспільства. Її інтереси представляє лише одна НУО – GenderDoc-M» [53, с. 71].

«Причини таких суспільних настроїв можна, найперше, вбачати в консервативності молдовського суспільства. Вороже ставлення до ЛГБТІ-спільноти підсилюється Молдовською православною церквою – інституцією, яка має найвищий рівень довіри молдован. Церква особливо активно виступила проти закону «Про забезпечення рівності» (2012), ухваленого молдовським парламентом у пакеті документів, необхідних для отримання безвізового режиму з ЄС» [54, с. 51]. Примітно, що «нетолерантними щодо ЛГБТІ-спільноти є навіть ті медіа, які підтримують європейський шлях розвитку Молдови» [53, с. 72].

Як відомо, І. Додон у свій час як глава держави персонально неодноразово виражав гомофобію, зокрема й під час передвиборчої кампанії 2016 року: серед його передвиборчих обіцянок були скасування закону «Про забезпечення рівності» та заборона секс-меншин. Для того, щоб протиставити владу та сексуальні меншини, в день проведення «Молдова Прайд» проводяться масові акції на підтримку традиційних сімейних цінностей, в яких беруть участь державні високопосадовці [54, с. 51].

Варто зазначити, що «хоча проєвропейською парламентською коаліцією й було ухвалено закон про заборону дискримінації ЛГБТІ-спільнот на робочому місці, але практично нічого не зроблено для заборони розпалювання ненависті й

фізичного насильства або гарантування їх сімейних прав. Молдовські політики, які говорять про європейські цінності, відмовляються відкрито виступати на підтримку прав ЛГБТІ-спільноти. Це засвідчує амбівалентність їх політичного світогляду» [53, с. 72].

Примітно, що «ситуація з правами ЛГБТІ-спільноти не становить інтересу медіа, навіть якщо йдеться про поширення інформації на комерційній основі. Наприклад, у 2016 році приватний телеканал Jurnal TV був оштрафований за відмову показати в ефірі відео про ЛГБТІ-спільноту на комерційній основі. Причиною відмови телеканал називав можливий негативний вплив відео на репутацію каналу» [53, с. 72]. Водночас повільні зміни в Молдові все ж відбуваються. Наприклад, напередодні «Молдова Прайд-2017» низка телеканалів показали репортажі про утиски, яких зазнає ЛГБТІ-спільнота країни; окремі медіа (зокрема, канал Realitatea TV) навіть закликали до толерантності, але такі факти є поодинокими.

Примітно, що «Республіка Молдова взяла на себе численні міжнародні зобов'язання щодо гарантування громадянських і політичних прав людини, зокрема в частині рівності, недискримінації тощо. На декларативному рівні уряд відкритий до впровадження міжнародних стандартів гарантування політичних та громадянських прав і свобод, але низка чинників є перешкодами цьому» [53, с. 73]. Серед них вкажемо на дві, на нашу думку, головні: 1) системна корупція; показники корумпованості цієї країни – одні з найвищих з-поміж європейських країн; 2) невисокий рівень політико-правової культури молдован, яка поєднує риси традиційної та патріархально-підданської [4, с. 169]. Нерозвинений «громадянський дух», висока взаємна недовіра, проблеми толерантності тощо зумовлюють низьку (співвідносно країн розвиненої демократії) кількість соціальних взаємодій [58, с. 337], зокрема й щодо захисту молдаванами громадянських та політичних прав і свобод.

4.3. Політичні та громадянські права й свободи людини та громадянина в Російській Федерації в умовах протистояння модернізації та традиціоналізму.

Сучасна Росія рухається траєкторією інституційного розвитку, для якої характерне виражене протистояння модернізації та традиціоналізму. Імперська історична традиція стала, на нашу думку, тим чинником, який визначає нинішнє розуміння сутності, меж, механізмів захисту політичних і громадянських прав людини та громадянина в цій країні.

В політико-правовому житті Росії нині чітко увиразнена низка неформальних деструктивних інститутів політики, які перешкоджають належній реалізації політичних і громадянських прав: фактичне призначення спадкоємця глави держави, патрон-клієнтські мережі, системна корупція, непотизм, клієнтизм, клановість, фаворитизм та ін. Слушно щодо оцінки цієї держави та суспільства звучать метафори «неофеодалізм» і «неопатримоніалізм» [32, с. 344]. Урядові заходи останнього десятиліття державно-правового розвитку Російської Федерації активно спрямовуються на звуження простору громадянського суспільства та громадянських, політичних прав і свобод, нормативно закріплених у 1990-х роках.

Погоджуємося з Ю. Нісневичем, який визначає тип політичного режиму Росії як неоавторитарний корпоративний персоніфікований [18, с. 116]; також слушним є трактування О. Фісуном цього режиму як олігархічно-патримоніального [44, с. 20]. Видається, що ліберально-демократичні зміни не очікуються в цій країні найближчим часом, позаяк вони не є відповідні інтересам панівної еліти, «партії влади» «Єдина Росія». Такі конструктивні процеси неминуче спричинили б перерозподіл власності, відмову від зручних неформальних механізмів ведення справ в обхід легальним нормам [45, с. 167]. Зміни не є очікуваними не лише «зверху», а й «знизу» – ліберально-демократичний сегмент російського громадянського суспільства є недостатньо

розвинений і зазнає утисків як держави, так і акторів псевдогромадянського суспільства; для політико-правової культури росіян характерні невисокий демократичний громадсько-політичний активізм; значною мірою відкинутими є окремі цінності ліберальної демократії та західне розуміння меж новітніх громадянських та політичних прав і свобод.

Різноманітні соціологічні дослідження, проведені на різних етапах новітньої російської державності, незмінно засвідчують: росіяни віддають перевагу авторитарно підтримуваному порядку над демократією та правами людини; увиразнена їх прихильність до авторитарної політико-правової культури [76; 96; 111]. Низка проведених емпіричних досліджень засвідчують: росіяни у своїй більшості відкидають ліберальні уявлення про політичні та громадянські права та свободи, а натомість рішуче підтримують державні економічні гарантії, соціальні права тощо [64; 79; 94; 95; 119]. Попри те, що російське суспільство є дуже неоднорідним, можна констатувати, що боротьба за можливість реалізації саме громадянських та політичних прав і свобод не є пріоритетами для росіян загалом. Відсутність велелюдних і тривалих протестів громадськості проти різноманітних проявів авторитаризму, утисків прав людини, переслідування НУО, свідчить про загалом деяку байдужість росіян до цих питань [74, с. 319], недостатню підтримку цінностей прав людини в російській громадській думці.

Серед найбільших проблем у царині прав людини в Росії є утруднена реалізація свободи слова. Попри конституційне гарантування (ст. 29) свободи слова в Росії, влада вдається до різних форм тиску на медіа, які не мають офіційної підтримки. У цьому процесі використовується риторика необхідності збереження «традиційних цінностей» і «протидії екстремізму», щоб виправдати усеоможливі обмеження свободи слова. Уряд контролює абсолютну більшість ринку медіа, незалежні ЗМІ функціонують найперше в Інтернеті або за межами Росії. ЗМІ, які отримують фінансування з-поза меж Росії, визначені

«іноземними агентами» (листопад 2017 р.). У цьому переліку – «Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода», «Голос Америки», «Фактограф», «Крим.Реалії», «Кавказ.Реалії», «Idel.Реалії» та ін. Це зобов'язує згадану групу медіа до деталізованої частоті звітності, маркування публікацій позначкою «іноземного агента» тощо.

Різні форми тиску на журналістів притаманні російському медіа-простору. Наприклад, журналіст-розслідувач сайту Novy Den М. Бородин помер за нез'ясованих обставин (квітень 2018 р.); щодо правозахисника і веб-видавця П. Верзілова зроблена спроба отруєння (вересень 2018 р.); погрози зафіксовані щодо журналіста «Нової газети» Д. Короткова (жовтень 2018 р.) і т. д. У жовтні 2017 року судовим рішенням було оштрафовано з причини незадекларованого іноземного фінансування незалежний Інтернет-журнал «The New Times». Розмір штрафу був безпрецедентно великий – 22,25 млн руб. (близько 337 тис. дол. США), що поставило видання на межу самоліквідації (штраф було виплачено коштом пожертв слухачів).

Проаналізуємо утиски свободи слова в Інтернеті. Наявність проблеми засвідчують щорічні дослідження Freedom House «Свобода в Мережі», за результатами яких у Росії свобода Інтернету незмінно знижується.

Російська влада цензурує широкий спектр тем, обговорюваних в Мережі. Кримінальні звинувачення широко використовуються в Росії для придушення критичного обговорення в Інтернеті. Зростає кількість притягнених до відповідальності за пости та репости в соціальних мережах. Найчастіше звинувачення висувалися за статтями 280 (публічні заклики до екстремістської діяльності), 282 (розпалювання ненависті або ворожнечі), 280.1 (публічні заклики до дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Російської Федерації) Кримінального кодексу Російської Федерації [36]. 96 % вироків за звинуваченням в екстремізмі пов'язані саме з Інтернет-контентом. Російський

інформаційно-аналітичний центр «Сова» використав на позначення таких кримінальних звинувачень поняття «неправомірний екстремізм»⁵⁸.

Найчастіше блокованим є контент про порушення прав людини, ЛГБТІ-спільноти, війну на Сході України, анексію АР Крим, російську політичну опозицію та ін. [71]. Блокуються веб-сайти зі вмістом, що стосується корупції, релігійних переконань, посягань на традиційні сімейні цінності та ін. Часто блокуються сайти НУО, особливо позиційованих російською владою як «іноземні агенти» або ж пов'язані з опозиціонерами М. Ходорковським, О. Навальним та ін., наприклад, Національного демократичного інституту міжнародних відносин, Інвестиційного фонду розвитку ЗМІ, Фонду «Відкрите суспільство», Інституту сучасної Росії, «МБХ Медіа» та ін.

Від 2014 року діє т. зв. «закон про блогерів» [39], який вимагає від блогерів із понад 3 тисячами щоденних читачів, реєструватися в Федеральній службі з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій. Загалом останніми роками посилюються репресії щодо блогерів. Наприклад, відеоблогера з Єкатеринбурга Р. Соколовського було засуджено за звинуваченнями в пропаганді тероризму через Інтернет. Amnesty International визнала Р. Соколовського в'язнем совісті⁵⁹. Натомість російською владою його включено до переліку причетних до екстремістської діяльності або тероризму [22], а також накладено арешт на рахунки.

01.07.2017 р. вступив в дію закон [41], який зобов'язав російських операторів телекомунікаційних послуг зберігати записи телефонних повідомлень, Інтернет-трафік клієнтів упродовж півроку. Відтак оператори змушені архівувати ключі для розшифрування листування користувачів і надавати їх на запит ФСБ Російської Федерації. Водночас виконання таких вимог порушує п. 2 ст. 23 Конституції Російської Федерації [12], яка гарантує

⁵⁸ Див.: <https://www.sova-center.ru/misuse/>

⁵⁹ Такий статус означає, що людина ув'язнена лише з причини вираження своїх поглядів, які не збігаються з позицією влади.

право на таємницю листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень, а обмеження цього права в демократичних країнах уможлиблюється лише за рішенням суду.

Першим судовим рішенням на підставі згаданих законів було санкціонування дій (штраф 800 тис. руб.) розробників Telegram через відмову передати ключі для розшифрування повідомлень осіб, запідозрених у здійсненні терористичного акту в метрополітені Санкт-Петербурга (03.04.2017 р.). 13.04.2018 р. судовим рішенням месенджер Telegram був заблокований на території Росії. Відтак Федеральна служба з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій розпочала блокування IP-адрес, використовуваних Telegram. У теперішній час цей месенджер залишається доступним в Росії, але велика кількість адрес заблокована.

Блокування Telegram спричинило протести росіян, зокрема: 1) 22.04.2018 р. у кількох містах відбулися акції на підтримку вільного Інтернету зі запусками паперових літачків (символу Telegram); 2) 30.04.2018 р. у центрі Москви пройшов протест за участю щонайменше 12 тис. осіб. Втім, на думку дисертантки, це прояви доволі слабкої протестної культури росіян. Їх страх перед ймовірними переслідуваннями не дозволив організувати справжній тиск на владу з вимогами скасувати репресивних актів. На сьогодні саме блокування Telegram вважаємо найвираженішим проявом урядових репресій щодо свободи слова в Інтернеті.

У травні 2017 року російським урядом було схвалено «Стратегію розвитку інформаційного суспільства 2017–2030 роки» [37]. Вона дає підстави зробити висновок, що політика російської влади спрямована на підвищення автономії російського сегмента Інтернету, сигналізує про намір влади здійснювати більше контролю в Інтернеті. Зокрема в цьому ж році було обмежено віртуальні приватні мережі (VPN); заблоковані соціальні мережі та сервіси LinkedIn, Zello, Blackberry Messenger, Line, WeChat, «хмарні сервіси»

(Amazon Web Services, Google Cloud, Fiber, Microsoft Azure та Alibaba Cloud) тощо. Періодично відчують проблеми з підключенням користувачі служби обміну повідомленнями Viber і соціальної мережі Odnoklassniki. Від 05.05.2019 р. у Росії почали діяти нові правила ідентифікації в месенджерах, які відкинули попередні гарантії анонімності. Це пояснюється владою потребою створення безпечного комунікаційного середовища. Періодично на рівні влади обговорюється ймовірність блокування Facebook. Зауважимо, що російські органи влади активно використовують платних коментаторів для впливу на онлайн-контент.

Власники російських веб-сайтів несуть відповідальність за гіперпосилання на матеріали від іноземних організацій, які вважаються «небажаними» (відповідно до закону 2015 р.) [115]. Гіперпосилання на контент від «небажаних організацій» сприймається як засіб розповсюдження такого контенту. Відзначимо, що станом на 25.05.2019 р. у такому переліку на сайті Міністерства юстиції Російської Федерації налічувалося 15 організацій [21], зокрема Міжнародний центр електоральних досліджень (Литва), Чорноморський фонд регіонального співробітництва (Румунія) та ін.

Свобода мирних зібрань у Росії, гарантована ст. 31 Конституції Російської Федерації [12], виразно ущемляється, якщо ідея заходу вступає в суперечність із позицією держави та «партії влади». Тільки упродовж 2018 року були затримані тисячі учасників протестів, що призвело до санкцій (штраф або адміністративний арешт за порушення обмежувального порядку організації та проведення публічних заходів) [122]. Наприклад: 1) після недопущення О. Навального⁶⁰ через наявність непогашеної судимості до участі в виборах глави держави, понад 370 осіб були затримані під час мітингів; також поліція здійснювала тиск на тих, хто в соціальних мережах закликав вийти на протести

---

⁶⁰ Серія акцій протесту під назвою «Страйк виборців» проходили 28.01.2018 р. у формі мітингів, ходи, одиночних пікетів в понад 100 містах Росії.

або озвучував персональні наміри такого активізму; 2) під час протестів у травні 2018 року в зв'язку з інаугурацією В. Путіна, було затримано щонайменше 1,6 тис. осіб у 27 містах, зокрема 158 неповнолітніх [122]; 3) під час протестів проти пенсійної реформи 09.09.2018 р. затримано 1018 осіб. Примітно, що представники влади незмінно вимагають від закладів освіти та батьків, аби вони унеможливили участь студентів і школярів у різних несанкціонованих протестах. Найбільший тиск влади на право росіян на мирні зібрання проявилися під час серії протестів влітку 2019 року.

У 2012 році в законодавство, яке регулює діяльність НУО, були внесені зміни [40], відповідно до яких організації, які фінансуються з-за кордону, займаються «політичною діяльністю», повинні зареєструватися як іноземні агенти [63, с. 966]. Це спричинило серйозні обмеження для їх функціонування, зумовило самоліквідацію багатьох російських НУО. Найбільше у переліку НУО-іноземних агентів представлено правозахисних, екологічних, гендерних російських організацій, соціологічних центрів. Також постійно розширюється перелік «небажаних» організацій, діяльність яких забороняється на території Росії. З ініціативи держави, а також лояльних до держави акторів громадянського суспільства здійснюються перманентні кампанії дискредитації незалежних НУО.

Найбільших утисків зазнають правозахисні НУО. Прикладами слугують: напад на керівника НУО «Екологічна вахта по Північному Кавказу» А. Рудомаху (Краснодар, грудень 2017 р.); нанесення тілесних ушкоджень керівнику дагестанського офісу правозахисного центру «Меторіал» С. Дациєву (Махачкала, березень 2018 р.); тиск та судове переслідування очільника карельського офісу «Меморіалу» Ю. Дмитрієва (квітень – червень 2018 р.) та ін. Одним із найбільш переслідуваних є грозненський офіс «Меморіалу», який фактично був єдиною правозахисною НУО на території Чеченської Республіки. У 2019 році керівника грозненського офісу О. Тітієва було засуджено до 4 років

позбавлення волі в колонії-поселенні за сфабрикованим звинуваченням у зберіганні наркотичних речовин, а його родина вимушено мігрувала через високу ймовірність переслідування. Відзначимо, що в Чеченській Республіці загалом ситуація з гарантуванням політичних і громадянських прав є особливо складною: місцева влада практикує свавільні затримання, катування, насильницькі викрадення нелояльних громадян тощо.

Посяганням на громадянські права та свободи людини є широко практиковані в Росії катування, найперше – в місцях позбавлення волі «з виховною метою». Кримінальні справи щодо представників поліції, слідчих органів, органів безпеки, кримінально-виконавчих органів порушуються дуже рідко і практично не доходять до суду.

Понад 250 осіб [114] сьогодні в Росії відбувають покарання як політичні в'язні, причому значна частина – за сфабрикованими звинуваченнями. До таких відносяться росіяни О. Навальний, В. Мордасов, О. Пічугін, Я. Сидоров та ін.; українці В. Балух, О. Сенцов, О. Сизонович, О. Чирній, Г. Шаблій, М. Шиптур, Д. Штибліков, В. Щур та ін. Серед українських політичних в'язнів окремо виділимо групу кримських татар, значна частина яких проходила по т. зв. «Бахчисарайській справі» («Справа „Хізб ут-Тахрір“»): Р. Абільтаров, З. Абсеїтов, Р. Ваїтов, Р. Зейтуллаєв, Е. Мамутов та ін. Переслідування кримських татар російською окупаційною владою в Криму здійснюються з моменту російської окупації АР Крим (березень 2014 р.) і тривають досі. Ці переслідування пов'язані, найперше, з проукраїнськими поглядами кримських татар. Зауважимо, що в анексованому Криму порушення громадянських і політичних прав людини набули масового характеру: примушування до набуття російського громадянства, обмеження доступу до матеріалів та ЗМІ українською мовою тощо. За аргументацією російської влади, такі дії спрямовані не на порушення прав людини, а на забезпечення соціальної, економічної та політичної інтеграції Криму в Російську Федерацію. Уразливими

в частині ймовірної депортації з анексованої АР Крим є й ті громадяни України, які проживають на півострові, але відмовилися від російського громадянства.

Окремо відзначимо, що в окупованих частинах Луганської та Донецької областей, які перебувають під контролем Російської Федерації, наявні масові порушення громадянських і політичних прав: незаконні затримання та обмеження свободи пересування цивільних осіб, створення паралельної правової системи, залучення неповнолітніх у пропаганду та ін. Військова агресія «на сході України супроводжується відкритим терором проти мирного населення, і, відповідно, грубими, системними та масовими порушеннями Росією прав людини і основних свобод» [9, с. 177].

Оскільки з року в рік у Росії наростають переслідування політичної опозиції, критиків влади, то й вибори тут проходять за відсутності реальної конкуренції, змагальності. Відтак, формальний інститут виборів слугує лише фасадом російського електорального авторитаризму. В умовах помірковано-багатопартійної системи з домінуючою партією [19, с. 215] політичні права громадян обмежуються діяльністю «персоналістської» [20, с. 81] «партії влади» («Єдина Росія»). Хоч законодавство, прийняте у 2012 році, й лібералізувало правила реєстрації партій, що дозволило створити багато нових об'єднань громадян, але вони не є конкурентами «партії влади». Російська виборча система спрямована на підтримку домінування «Єдиної Росії»; допускається лише видимість конкуренції з «партією влади».

Примітно, що російська влада часто вносить зміни в законодавство для забезпечення максимальної переваги бажаних кандидатів. Опозиційні ж кандидати мають невелику перспективу рівних умов участі в виборах. Таких кандидатів усувають з електорального процесу, наприклад, шляхом висунення їм обвинувачень за сфабрикованими кримінальними справами. Найяскравішим прикладом слугує О. Навальний. Його партії «Росія майбутнього», яка

потенційно могла б стати електоральним конкурентом «Єдиній Росії», уповноважені органи неодноразово відмовляли в реєстрації⁶¹.

Також у Росії розгортаються кампанії, спрямовані проти свободи совісті. Найперше вони торкнулися релігійної громади Свідків Єгови. У 2017 році судовим рішенням Управлінський центр Свідків Єгови в Росії та територіальні організації були заборонені як екстремістські. Відтак, у 2018 році за кримінальними справами зі звинуваченнями в екстремізмі проходили 85 осіб з числа Свідків Єгови [122]. Відзначимо, що також переслідуваними в Росії є мормони. Чимало тих, хто сповідує іслам, були затримані за ніби-то членство в заборонених ісламістських групах, найперше – Хізб ут-Тахрір (Ісламська партія визволення; у 2003 році вона визнана терористичною).

Останніми роками в Росії посилюється наступ на громадянські права представників ЛГБТІ-спільноти. В жодному російському нормативно-правовому акті не закріплено заборону дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності. Конституція Російської Федерації також не унормовує цих питань. У кримінальних справах не фігурують згадки про мотиви ненависті до представників ЛГБТІ-спільнот. З ініціативи держави продовжує скорочуватися простір для обговорення цієї теми, вводиться цензура на обговорення широкого кола проблем ЛГБТІ-спільнот у медіа.

Водночас і «знизу», від громадськості, відчувається агресивна нетерпимість, нетолерантність; загальний рівень гомофобії в Росії дуже високий. Члени російських ЛГБТІ-спільнот фактично позбавлені захисту від дискримінації та злочинів на ґрунті ненависті. Тиск на такі спільноти та поширювану ними інформацію аргументується потребою захисту «традиційних цінностей» російського суспільства. Активісти ЛГБТІ-організацій переслідуються державою. Наприклад, Є. Романову [90] було оштрафовано на

---

⁶¹ 16.05.2019 р. партія «Росія майбутнього» вдев'яте подала реєстраційні документи на розгляд.

50 тис. руб (865 дол. США) за пост на Facebook, спрямований на інформування молоді про сексуальні та репродуктивні права. Активістку було звинувачено у пропаганді гомосексуальності в Інтернеті. Також форми тиску на ЛГБТІ-спільноти набувають формату унеможливлення проведення дозволених владою заходів. Наприклад, 23-26.05.2019 р. під час московського кінофестивалю «Бік о бік», організованого російським ЛГБТІ-спільнотами, постійно поступали повідомлення про замінування локації проведення заходу.

Відтак можемо констатувати, що російські активісти, правозахисники, незалежні журналісти та НУО зазнають щораз більшого тиску влади. Процес захисту громадянських і політичних прав людини стає щораз проблематичнішим.

4.4. Громадянські та політичні права і свободи в Україні: особливості в умовах зовнішньої агресії та системних проблем внутрішньодержавного розвитку.

Попри закріплення в розділі 2 Конституції України [13] розлогого переліку громадянських, політичних прав і свобод людини та громадянина, в умовах вираженої політико-правової, соціально-економічної турбулентності нині існують значні труднощі в їх реалізації та захисті. Упродовж останніх років реалізація значної частини конституційно гарантованих громадянських та політичних прав і свобод додатково ускладнилася анексією АР Крим, російською інтервенцією на Донбасі⁶², низкою інших чинників. Проаналізуємо найгостріші проблеми в частині ускладнення та навіть унеможливлення реалізації громадянських і політичних прав на території України. Зокрема,

---

⁶² За п'ять років війни на Донбасі загинуло 13 тис. людей, 28 тис. поранені, близько 1,8 млн жителів Донбасу й АР Крим стали внутрішніми переселенцями. Окуповано 17 тис. км² Донецької і Луганської областей, разом з АР Крим становить 7,2 % території України [5, с. 3].

звернемо увагу на проблеми реалізації прав внутрішньо переміщених осіб, тих, хто проживає на окупованих територіях, правозахисників, НУО, журналістів, національних меншин (найперше – ромів і кримських татар), ЛГБТІ-спільноти та ін.

Російська збройна агресія привнесла особливу гостроту в питання захисту громадянських і політичних прав людини: права на життя, свободу та особисту недоторканість, свободу від тортур, свободу пересування тощо. Водночас зберігаються й задовжені проблеми захисту прав людини, наприклад, реалізація права на справедливий суд.

Великою проблемою є реалізація гарантованих громадянських і політичних прав внутрішньо переміщених осіб, а також тих, хто проживає на території анексованої АР Крим, окупованих територіях Донбасу. Внутрішньо переміщені особи⁶³ та ті, хто залишився проживати на тимчасово окупованих територіях, стикаються зі значними обмеженнями їх прав і свобод. В частині політичних прав вкажемо на проблему реалізації виборчих прав, найперше – активного виборчого права; утруднене або й унеможливлене голосування на місцевих виборах. Багато виборців цієї соціальної групи не обізнані чи з низки причин не користуються наданим правом проголосувати за тимчасовим місцем проживання (не зважаючи на спрощення Центральною виборчою комісією процедури участі в голосуванні цієї категорії осіб). Відтак актуалізована проблема створення рівних умов реалізації виборчих прав і свобод, незалежно від місця реєстрації проживання та/або факту внутрішнього переміщення.

Відзначимо існування проблеми забезпечення правосуддя в умовах збройної агресії Російської Федерації: «зникнення та позасудові затримання людей, їх обмін поза межами юридичних процедур, мародерство, підвищений тиск на суддів з різних сторін, складність відновлення втрачених матеріалів

---

⁶³ Станом на 20.05.2019 р., за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 379 987 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим.

справ» [14, с. 6]. Збройний конфлікт спричинив екстраординарні порушення прав людини – вбивства, катування, загибель людей від обстрілів й на мінах та розтяжках, знущання з полонених, використання цивільних осіб як «живих щитів», незаконні затримання, посягання на людську гідність, насильницькі зникнення тощо. Увиражені численні порушення свободи пересування, права на мирні зібрання⁶⁴, свободи совісті тощо. На території, контрольованій ЛНР, проводяться «превентивні арешти», на контрольованій ДНР – «адміністративні арешти». Такі практики призводять до численних випадків насильницького зникнення з високими ризиками катувань і жорстокого поводження.

В Україні зберігаються значні загрози свободі слова. Застосовуються різноманітні форми тиску на свободу слова. Більшість українських медіа є узалежненими від їх власників, а відтак слугують інструментами для забезпечення їх політичної та економічної влади. Якщо у 2001–2004 роках існувала практика т. зв. «темників» як своєрідних наказів медіа від Адміністрації Президента України щодо «правильного» висвітлення певних новин, то нині щороку фіксуються десятки інцидентів фізичної агресії проти журналістів. Зокрема за 2018 рік зафіксовано 86 випадків нападів на представників українських медіа. Тільки під час Євромайдану стався 271 напад на журналістів; водночас покарання за такі дії є поодинокими, численні справи так не були розслідувані. За останні п'ять років понад 80 українських журналістів стали заручниками на території Донбасу. Без санкції суду у 2018 році велося прослуховування журналістів програми розслідувань «Схеми». Вбито журналістів С. Ніколаєва, П. Шеремета та низку інших; об'єктом злочинної агресії систематично ставав журналіст-розслідувач із Черкас В. Комаров і т. д. У ході виборчих кампаній 2019 року тиск на медіа-середовище посилюється. У звіті 2019 року НУО «Репортери без кордонів» [125] Україна

---

⁶⁴ Зокрема, на тимчасово окупованій частині Донецької та Луганської областей безперешкодно проходять зібрання тільки на підтримку ДНР, ЛНР, Російської Федерації та їхніх лідерів.

посіла лише 102 сходинку рейтингу держав за рівнем свободи слова, сусідячи з Ліваном і Мозамбіком. Відтак різні форми тиску на журналістів знижують якість українського медіа-простору, адже журналісти вдаються до самоцензури, намагаються уникати критичних тем. Зауважимо: лише сильний тиск громадськості (як у випадку з К. Гандзюк) активізує розслідування протиправних дії щодо медіа та журналістів правоохоронними органами.

За даними звіту організації Freedom House «Свобода слова в Інтернеті-2018», Україна зараз перебуває на позиціях частково вільних держав у сфері свободи доступу та використання Інтернету [72]. Наявні випадки блокування веб-сайтів. Наприклад, за період 01.06.2017 по 31.05.2018 рр. заблоковано із мотиву національної безпеки понад 200 сайтів переважно з проросійським, сепаратистським контентом. Серед заблокованих – Vkontake, Odnoklassniki, пошуковий сервіс Yandex, поштовий сервіс mail.ru та ін. Це загостило для України питання балансу між свободою Інтернету та національною безпекою в умовах зовнішньої агресії.

Великий суспільний резонанс спричинив законопроект № 6688 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері» від 12.07.2017 р. [30]. Він отримав неформальну назву «Про цензуру в Інтернеті». Пропоновано дозволити Службі безпеки України блокувати сайти без рішення суду; занадто широко та нечітко визначався термін «технологічний тероризм». Такі ініційовані зміни можуть (у випадку повернення до розгляду цього законопроекту після доопрацювання) створити небезпеку безпідставного порушення прав і свобод людини щодо користування інформаційними ресурсами.

В цілому Україні в останні роки характерна активна розробка державними інституціями різноманітних актів, спрямованих на регулювання Інтернету, запровадження блокувань тощо. Певну тривогу викликає те, що в нашій державі уже працює механізм позасудового блокування сайтів (тільки на підставі

підзаконних актів [38]), хоча це й аргументовано проблемою національної безпеки, потребою протидіяти пропаганді та фейкам тощо. Видається, що розробка та обговорення такого типу обмежувальних актів мають відбуватися неодмінно за широкого залучення громадськості. Потенційно це дозволило б ширше дивитися на проблеми забезпечення національної безпеки за безумовного гарантування новітніх цифрових прав людини та громадянина.

За наявності згаданих проблем у реалізації цифрових прав відзначимо: проникнення Інтернету в Україні продовжує зростати, а вартість Інтернет-послуг доступна більшості населення⁶⁵. Водночас на території ДНР та ЛНР витіснено українських провайдерів, а Інтернет-трафік в основному спрямовується через Російську Федерацію. Від початку 2019 року окуповані території Донецької та Луганської областей перевели на роботу з магістральними Інтернет-каналами, прокладених із Ростовської області. Це ще більше посилює контроль за Інтернет-контентом на тимчасово окупованих територіях.

Тиск на свободу слова проявляється й у різних формах втручання у роботу журналістів. Зокрема, тільки за перші п'ять місяців 2019 року відкрито досудові розслідування 77 кримінальних злочинів проти професійної діяльності журналістів⁶⁶. Об'єктами нападів в Україні найчастіше є журналісти-розслідувачі резонансних тем. Тенденційними стали напади активістів радикальних організацій на медіа-офіси та журналістів. Застосовуються й форми цифрового тиску, дискредитації журналістів, наприклад, методом розсилання фішингових листів з фіктивної електронної пошти. Показовим у цьому випадку став випадок журналіста української редакції «Радіо Свобода»

---

⁶⁵ Середня вартість одного 1 Гбайта мобільних даних в Україні становить у 2019 році 0,51 дол. США (результати аналізу провайдера Cable.co.uk [123]).

⁶⁶ Найчастіше провадження відкривають відкрито за статтями 115 Кримінального кодексу України («Замах на умисне вбивство»), 171 («Перешкоджання професійній діяльності журналістів»), 345-1 («Погроза або насильство щодо журналіста»), 347-1 («Пошкодження або умисне знищення майна журналіста»), 348-1 («Посягання на життя журналіста»).

(проект «Схеми») М. Ткача [49]. Наявні випадки безпідставного закриття кримінальних справ, відкритих унаслідок нападів на журналістів, наприклад, такою є справа щодо нападу на журналістську групу проекту антикорупційних розслідувань «Наші гроші» телеканалу ZIK (2015 р.). Загалом прикладів переслідувань журналістів в Україні налічується багато. Вони, на жаль, не знаходять у своїй більшості належної реакції державних інституцій та громадянського суспільства.

В частині свободи совісті не виключене виникнення низки проблем прав вірян, релігійних громад і представників духовенства в процесі переходу парафій Російської православної церкви в Україні до Помісної церкви України⁶⁷. Наприкінці 2018 року УПЦ (МП) було законодавчо зобов'язано вказати в назві свою приналежність до Російської православної церкви та вилучити з назви слово «українська». Це одразу було представниками цієї церкви схарактеризовано як «дискримінацію» та посягання на свободу віросповідання [10]. Також відзначимо утиски, здійснювані на українську церкву в анексованому Криму, наприклад, тиск на архієпископа Сімферопольського і Кримського Православної церкви України Климента в Сімферополі (був затриманий 03.03.2019 р.); спроби російської влади відібрати приміщення Кафедрального собору Св. Володимира і Ольги в Сімферополі та ін.

Сьогодні в Україні наявні порушення громадянських і політичних прав людини, скоєних на ґрунті ненависті. Об'єктами таких злочинів, найперше, стають роми, учасники громадських заходів на підтримку рівності й недискримінації, особи неслов'янського етнічного походження, представники окремих релігійних громад, ЛГБТІ-стільноти та інші групи.

---

⁶⁷ Після отримання Україною томосу від Константинопольського патріархату Московський патріархат в Україні перестав існувати та втратив канонічність.

Зауважимо, що представники національної меншини ромів стикаються з проблемами отримання документів, які засвідчують особу, необґрунтованими обшуками та затриманнями. Ромська громада часто є об'єктом переслідувань радикальними об'єднаннями, стає жертвою фізичного насилля. Наведемо лише кілька прикладів: розгін та підпал ромського поселення на Лисій горі в Києві учасниками ультраправої організації «С14» (21.04.2018 р.); підпал ромського табору в районі смт Рудне Львівської обл. (09.05.2018 р.); напад на поселення ромів в районі смт Велика Березовиця Тернопільської обл. (22.05.2018 р.) та багато інших. Значна кількість протиправних дій, пов'язаних з дискримінацією ромів за національною ознакою, розпалюванням ворожнечі щодо ромів радикально налаштованими особами та формуваннями, не фіксуються правоохоронними органами. Це відбувається попри наявні в українському законодавстві норми, покликані протидіяти дискримінації та реалізації прав представників національних меншин України. Прийнята Україною «Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» [33], належно не реалізується, що призводить до незабезпеченості громадянських і політичних прав ромів.

Значною проблемою для України залишається наявність у суспільстві негативних стереотипів щодо ЛГБТІ-спільноти. Державна українська бюрократія не робить практичних кроків, щоб запобігти стигмі, розвіяти соціально небезпечні стереотипи про ЛГБТІ-спільноти. Представники влади часто не мають достатньої політичної волі зробити більш рішучі кроки в боротьбі за захист прав ЛГБТ-спільноти через страх втратити підтримку населення. В українському суспільстві виражене приховування представниками ЛГБТІ-спільнот своєї ідентичності як умови виживання.

Погрози та насильство регулярно перешкоджають ЛГБТІ-спільноті, феміністичним організаціям проводити свої заходи; при цьому поліція часто не може гарантувати безпеку на таких подіях. Найбільші перешкоди реалізації

прав ЛГБТІ-спільноти в Україні створюють ультраправі неформальні угруповання («С14», «Катехон», «Зентропи», «Національний корпус», «Невідомий патріот», «Традиція та порядок», «Сестринство Св. Ольги», «Фрайкор» та ін.), представники окремих релігійних громад. Жертвами їх тиску стають не лише представники ЛГБТІ-спільноти, а й ті, хто з правозахисних позицій закликають до толерантності, поваги прав сексуальних меншин тощо. Це найперше проявляється у нападах на учасників різноманітних Маршів рівності. Наприклад, такі було скоєно в Харкові (17.05.2017 р.), Києві (17.06.2018 р.), Одесі (18.08.2018 р.) тощо; мова ненависті та різні форми тиску спрямовувалися на організаторів усіх Прайдів від початку їх проведення в Україні (2012 р.). Також частими є зриви заходів, на яких було заплановано обговорення проблем ЛГБТІ-спільнот, наприклад, 19.05.2018 р. було зірвано проведення Фестивалю рівності в Чернівцях; 17.05.2019 р. у Харкові праворадикальні групи намагалися зірвати закритий ЛГБТ-захід з підготовки проведення Маршу рівності в вересні 2019 року.

Особливо уразливими в Україні є активісти та НУО, які займаються питаннями прав людини: нанесення тілесних ушкоджень, пошкодження майна, інші злочини щодо тих, хто піднімає «незручні» проблеми. Кількість таких випадків настільки значна, що силами самих же активістів розробляються інтерактивні digital-інструменти захисту прав, які допоможуть активістам захистити їхні права, наприклад, у травні 2019 року стартував проект «Посилення системи захисту активістів». Прикладом тиску влади на НУО вважаємо запровадження вимог до антикорупційних активістів, а також організацій, які отримують міжнародну технічну допомогу, спрямовану на протидію корупції, здійснювати е-декларування. Такі нововведення були ухвалені 23.03.2017 р. і викликали великий резонанс в середовищі громадянського суспільства, котре розглядає згадану вимогу як дискримінаційну.

Відзначимо, що українські адвокати та правозахисники все більше піддаються тиску, перешкоджанню їх професійній діяльності та фізичним погрозам. Переслідування адвокатів та правозахисників здійснюються владними (псевдовладними) інститутами та неурядовими акторами, найперше, на території окупованого Криму, територіях, підконтрольних ЛНР і ДНР. Наприклад, переслідуючим є кримський незалежний адвокат Е. Курбедінов, який представляє інтереси українських полонених Російською Федерацією моряків та інших переслідуваних режимом осіб, найперше – кримських татар. За останні роки щонайменше три кримськотатарські правозахисники, адвокати були затримані на підставі політично вмотивованих кримінальних звинувачень.

За результатами соціологічного дослідження «Що українці знають та думають про права людини: оцінка змін (2016–2018)» [23], проведеного фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці із Центром інформації про права людини, увиразнені кілька тенденцій: 1) у суспільстві спостерігається високий рівень нетолерантності щодо ромів і ЛГБТІ-спільноти (по 47 % опитаних); 2) лише 4 % опитаних вважають, що ситуація з правами людини після подій Євромайдану покращилась, 34 % відзначили погіршення; 3) велика частка тих, хто виправдовує неправові методи розв'язання певної проблеми заради начебто благої цілі; 4) більшість людей зневірені в можливості захистити свої права, що засвідчує кризу довіри населення до влади та механізмів захисту прав людини в Україні; 5) попри активізацію громадянського суспільства під час Євромайдану, громадські об'єднання досі не знаходять широкої підтримки; абсолютна більшість населення не охоплена діяльністю в межах НУО. За результатами згаданого дослідження, в українців «найбільшу підтримку мають свобода, справедливість та гідність, рівність, однак толерантність, що по суті є зворотною стороною рівності, знаходиться в кінці рейтингу цінностей. Крім того, значна частина респондентів віддає

пріоритет цінностям, що певною мірою конкурують з правами людини (мораль, безпека)» [23, с. 86].

На тлі зазначеного видається, що українській владі для повнішого уможливлення реалізації громадянських прав людини необхідно, найперше, протидіяти соціальним стереотипам, сприяти утвердженню взаєморозуміння й толерантності на противагу ненависті та упередженості. На часі є підвищення обізнаності про боротьбу за рівність, різноманітність та інклюзивність, тобто ті питання, які лежать у площині політико-правової культури.

Аналіз реалізації в Україні громадянських та політичних прав і свобод дозволив визначити кілька найгостріших проблем:

1) поява нових форм дискримінації як результат анексії АР Крим та збройної агресії Російської Федерації проти України; особливо уразливими до порушень громадянських і політичних прав нині є внутрішньо переміщені особи, мешканці тимчасово окупованих, непідконтрольних територій;

2) увиразнені значні обмеження свободи мирних зібрань, свободи слова та низки інших громадянських та політичних прав і свобод російською окупаційною владою Криму, керівництвом самопроголошених невизнаних псевдореспублік ЛНР і ДНР;

3) системні масштабні переслідування Російською Федерацією активістів в анексованій АР Крим, напади на активістів та офіси НУО на непідконтрольній Україні території Донбасу спричинили масовий відтік активістів і практичне призупинення діяльності українських НУО на території анексованої АР Крим та на тимчасово окупованій частині Донбасу. Це ускладнює правозахисні ініціативи на цих територіях;

4) зберігається наступ інститутів держави на громадянські права і свободи, зокрема, шляхом кримінального переслідування громадських активістів, тиску на незалежних журналістів та медіа;

5) низькою залишається ефективність розслідувань правоохоронними органами злочинів, скоєних на ґрунті ненависті (найперше, за мотивами расизму, гомо- або трансфобії);

б) великі труднощі реалізації громадянських і політичних прав характерні для осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Частими в Україні є випадки, коли резонансні злочини щодо громадянських і політичних прав людини належно не розслідуються, а винні в їх скоєнні часто не несуть покарання. Тут, найперше, мова про загиблих і постраждалих учасників Революції Гідності, учасників протистояння в Одесі (02.05.2014 р.) та ін. Відтак констатуємо: часто випадки порушення прав людини залишаються безкарними, а проблема забезпечення конституційно гарантованих громадянських та політичних прав і свобод залишається серед найгостріших в Україні.

Висновки до розділу 4.

1. В умовах білоруського неоавторитаризму наявні виражені проблеми реалізації, захисту громадянських та політичних прав і свобод. Наявність утисків цих груп прав людини та громадянина в Білорусі засвідчують: збереження смертної кари; наявність політичних в'язнів; переслідування журналістів і блогерів, найчастіше – з мотиву «протидії екстремізму»; перешкоджання свободі мирних зібрань; сильний тиск на критичні до влади НУО; переслідування правозахисників; блокування урядом опозиційних і критичних до влади сайтів, цензурування онлайн-контенту; обмеження фінансування НУО з-за кордону; вибіркові відмови у реєстрації об'єднань громадян з політичних причин тощо. Необмежена суперпрезидентська форма правління, відсутність ротації влади ускладнюють реалізацію громадянських і політичних прав. Ймовірність репресій змушує білоруських активістів модифікувати формати громадсько-політичного активізму; самоцензура

поведінки активістів є ключовою стратегією їх самозбереження. Водночас у Білорусі порівняно менше виражена корупція; відсутні олігархічні клани, немає олігархічного парламентаризму, виражених мереж зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтистського характеру, що істотно впливає на реалізацію прав людини. Великою проблемою для захисту громадянських і політичних прав у Білорусі є відсутність достатньої критичної маси громадян, готових до впровадження системних змін. Відтак, розширення меж громадянських і політичних прав людини в Білорусі пов'язуємо з потенційним руйнуванням монолітної владної еліти та появою в країні нових незалежних груп впливу.

2. Комплекс проблем громадянських і політичних прав у Молдові зумовлений низкою чинників, найперше: одночасним перебуванням країни в зоні активного впливу як Заходу, так і Росії; наявністю самопроголошеної Придністровської Молдовської Республіки (Придністров'я); вираженим олігархічним впливом на управління державою; слабкістю громадянського суспільства; розвиненістю мережі клієнтсько-патронажних відносин; незавершеністю процесів демократичної консолідації; демократичною нерівновагою, характерною політичному режиму; системною корупцією; погіршенням середовища функціонування продемократичних молдовських НУО тощо. У виразненні в Молдові є тиск на незалежних журналістів й використання ними механізму самоцензури; політичні переслідування, тортури політичних ув'язнених; переслідування адвокатів, правозахисників та опозиції. Хоч питання запровадження обмежень для НУО на іноземне фінансування нині завдяки тиску громадськості зняте з порядку денного молдовської політики, зберігається загроза повернення до його розгляду. В Молдові сильно вираженим є взаємозв'язок мови ненависті з політикою. Потужний тиск на права людини та громадянина є у Придністровському регіоні. Медіа-ринок країни зазнає сильного олігархічного впливу; спотворення інформації, поширення фейків, тиск на журналістів є чинниками сприяння масштабним порушенням прав

людини на території Молдови. Водночас результати парламентських виборів у Молдові, які ослабили тривалий час панівну Демократичну партію Молдови, зміна уряду, втеча олігарха В. Плахотнюка з території Молдови, дозволяють припустити ймовірність конструктивних змін, зокрема й в частині прав людини.

3. Громадянські та політичні права та свободи в Росії визначаються вираженим протистоянням модернізації та традиціоналізму. Імперська історична традиція є основним чинником окреслення меж прав людини. Низка неформальних деструктивних інститутів політики перешкоджають належній реалізації політичних і громадянських прав: фактичне призначення спадкоємця глави держави, патрон-клієнтські мережі, системна корупція, непотизм, клієнтизм, клановість, фаворитизм та ін. Свобода слова обмежується з мотивів «збереження традиційних цінностей» та «протидії екстремізму»; кримінальні звинувачення широко використовуються в Росії для придушення критичного обговорення в Інтернеті; заблокованими є низка соціальних мереж і сервісів. Ущемлена свобода мирних зібрань. НУО, які фінансуються з-за кордону, визначені іноземними агентами, а відтак піддаються додатковому контролю держави. Понад 250 осіб відбувають покарання як політичні в'язні, переважно – за сфабрикованими звинуваченнями, з-поміж яких є громадяни України. Розгортаються кампанії, спрямовані проти свободи совісті; посилюється наступ на громадянські права представників ЛГБТІ-спільноти. Відтак, констатуємо звуження в останнє десятиліття з ініціативи інститутів держави простору громадянського суспільства, громадянських та політичних прав і свобод, закріплених у 1990-х роках. Причини цього вбачаються в тому, що для політико-правової культури росіян характерний невисокий демократичний громадсько-політичний активізм; у своїй більшості вони заперечують ліберальні уявлення про політичні та громадянські права та свободи, підтримуючи натомість державні економічні гарантії, соціальні права тощо. Попри неоднорідність російського суспільства, видається, що боротьба за реалізацію

громадянських та політичних прав і свобод не є пріоритетами для росіян загалом.

4. Попри взятий Україною курс на побудову правової держави, нині є значні труднощі в реалізації, захисті громадянських та політичних прав і свобод. З'явилися нові форми дискримінації як результат анексії АР Крим та збройної агресії Російської Федерації проти України. Особливо уразливими до порушень громадянських і політичних прав нині є внутрішньо переміщені особи, мешканці тимчасово окупованих, непідконтрольних територій. Збройний конфлікт спричинив екстраординарні порушення прав людини (вбивства, катування, знущання з полонених, використання цивільних осіб як «живих щитів», незаконні затримання, посягання на людську гідність, насильницькі зникнення тощо); посилюється контроль за Інтернет-контентом, тиск на журналістів тощо. Увіражені значні обмеження свободи мирних зібрань, свободи слова та низки інших громадянських та політичних прав і свобод російською окупаційною владою Криму, керівництвом самопроголошених невизнаних псевдореспублік ЛНР і ДНР. Україну можна вважати частково вільною державою у сфері свободи доступу та використання Інтернету. Зростає кількість порушень політичних і громадянських прав людини, скоєних на ґрунті ненависті щодо ромів, учасників заходів на підтримку рівності й недискримінації, осіб неслов'янського етнічного походження, ЛГБТІ-стільноти та ін. Особливо уразливими в Україні є правозахисники та правозахисні НУО. Переслідування адвокатів та правозахисників здійснюються владними (псевдовладними) інститутами та неурядовими акторами, найперше – на території анексованої АР Крим, територіях, підконтрольних ЛНР і ДНР.

Список використаної літератури до розділу 4.

1. Антонович, Н. (2004). Политическая наука в Республике Беларусь: проблемы становления и развития. *Палітычная сфера*, 3, 10-22.

2. Баликіна, Л. І. (2015). *Становлення та розвиток парламентаризму в Україні та Республіці Білорусь: порівняльні аспекти*. Київ: Університет економіки та права «КРОК».
3. Бобрович, В., Сословская, Е. (2006). *Политология*. Минск: БГЭУ.
4. Брага, Л. (2011). Гражданское общество Молдовы сквозь призму политико-культурного анализа. In *Гражданское общество Молдовы: проблемы и перспективы* (pp. 166-174). Комрат: Ins. pentru Democrație.
5. *Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання* (2019). Київ: Центр ім. Разумкова.
6. Гельман, В. Я. (2001). Постсоветские политические трансформации: наброски к теории. *Общественные науки и современность*, 1, 55-69.
7. *Дискриминация женщин Беларуси в трудовой сфере. Альтернативный отчет о соблюдении Конвенции по ликвидации дискриминации женщин Республикой Беларусь* (2016). Антидискриминационный центр «Мемориал», Центр «Её права». Available from https://adcmemorial.org/wp-content/uploads/BelW_ruWWW.pdf
8. Добровольська, А. Б. (2016). Досвід трансформації молдовського суспільства: протиріччя на шляху політичної консолідації. *Європейські історичні студії*, 4, 85-112.
9. Задорожній, О. В. (2015). Порушення принципу поваги основних прав свобод людини під час агресії Російської Федерації на сході України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 32 (3), 175-179.
10. Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти

України та/або тимчасово окупувала частину території України» (2019). *Відомості Верховної Ради України*, 3, ст. 23.

11. Карбалевич, В. И. (2010). *Александр Лукашенко: политический портрет*. Москва: Партизан.

12. *Конституция Российской Федерации* (1993). Available from <http://www.constitution.ru/>

13. *Конституція України* (1996). Available from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print>

14. Куйбіда, Р, Галабала, М. (Eds.) (2018). *Правосуддя на сході України в умовах збройної агресії Російської Федерації*. Київ: Міжнародний фонд «Відродження».

15. Мацієвський, Ю. (2016). *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги-XXI.

16. Медведев, Р. А. (2010). *Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели*. Москва: Изд-во ВВРГ.

17. Мурашко, А. (2019). В Білорусі на День Волі відбулися масові затримання людей. Available from <https://www.unn.com.ua/uk/news/1788761-v-bilorusi-na-den-volini-vidbulisya-masovi-zatrimannya-lyudey>

18. Нисневич, Ю. (2017). Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения*, 61 (1), 108-120.

19. Осадчук, І. (2014). *Порівняльний аналіз президенціалізації систем правління у Білорусі та Казахстані*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

20. Осадчук, І. (2016). «Партії влади» в Росії та країнах Центральної Азії. *Політикус*, 3, 80-83.

21. *Перечень иностранных и международных неправительственных организаций, деятельность которых признана нежелательной на территории*

Российской Федерации (2019). Available from <https://minjust.ru/ru/activity/nko/unwanted>

22. *Перечень организаций и физических лиц, в отношении которых имеются сведения об их причастности к экстремистской деятельности или терроризму* (2019). Available from <http://www.fedsfm.ru/documents/terr-list>

23. Печончик, Т. (Ed.) (2018). *Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018): резюме дослідження*. Київ: Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, Центр інформації про права людини.

24. *«Политическая деятельность» на примере ИПЦ «Априори»* (2019). Available from <https://apriori-center.org/opiti-na-apriori/>

25. Попазогло, В. (2017). Неформальні руйнівні інститути у структурі політики Республіки Білорусь. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *«Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах»* (pp. 93-97). Львів: Львівська фундація суспільних наук.

26. Попазогло, В. (2017). Роль неформальний деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 19, 281-290.

27. *Постановление правительства Приднестровской Молдавской Республики О внесении изменений и дополнений в Постановление Правительства Приднестровской Молдавской Республики от 30.07.2018 г. № 259 «О форме и сроках представления общественными объединениями отчетности об источниках финансирования»* (2018). Available from <http://gov-pmr.org/content/documents/2018/410.pdf>

28. *Правозащитники призывают государство к принятию первоочередных мер восстановительного характера* (2015). Available from <https://spring96.org/ru/news/81546>

29. *Представительства международных организаций в Республике Беларусь* (2019). Available from <http://pravo.by/spravochnaya-informatsiya/spravochnik-organizatsiy/po-kategoriyam-spravochnika/predstavitelstva-mezhdunarodnykh-organizatsiy-v-respublike-belarus/>

30. *Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері* (2017). Available from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62236

31. Ровдо, В. (2004). Специфика и эволюция политического режима Республики Беларусь. *Acta Slavica Iaponica*, 21, 144-180.

32. Старцев, Я. Ю. (2013). Неофеодализм и неопатримониализм: эвристический потенциал архаизирующих метафор в изучении российской политики. In *Гуманитарная академическая наука Урала: приоритеты и перспективы исследовательского поиска* (pp. 342-351). Екатеринбург: Издательство АМБ.

33. *Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року* (2013). Available from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#n10>

34. Студзінская, І. (2019). *Вольгу Мікалайчык аштрафавалі амаль на 900 рублёў за допіс пра малебен у Курапатах. Статкевіча ў суд не прывезьлі*. Available from <https://www.svaboda.org/a/29868702.html>

35. Уанон, Ю., Габберо, Х., Сулельяк, А. (2018). Беларусь. Контроль над адвокатами – угроза правам человека. Available from <https://www.fidh.org/IMG/pdf/rapport-belarus-ru-7-2.pdf>

36. *Уголовный кодекс Российской Федерации* (1996). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

37. *Указ Президента Российской Федерации от 09.05.2017 № 203 «О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на*

2017–2030 годы» (2017). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_216363/

38. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02.05.2018 р. „Про застосування та скасування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)”» (2018). Available from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/126/2018>

39. Федеральный закон № 121-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента» (2012). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_132900/

40. Федеральный закон № 374-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон „О противодействии терроризму“ и отдельные законодательные акты Российской Федерации в части установления дополнительных мер противодействия терроризму и обеспечения общественной безопасности» (2016). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_201078/

41. Федеральный закон № 375-ФЗ «О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации в части установления дополнительных мер противодействия терроризму и обеспечения общественной безопасности» (2016). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_201087/

42. Федеральный закон № 97-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон "Об информации, информационных технологиях и о защите информации" и отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам упорядочения обмена информацией с использованием информационно-телекоммуникационных сетей» (2014). Available from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_162586/

43. Федута, А. (2005). *Лукашенко: политическая биография*. Москва: Референдум.
44. Фисун, А. (2007). Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология. *Отечественные записки*, 6, Vol. 39, 8-28.
45. Фисун, А. (2010). К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация. *Политическая концептология*, 4, 158-187.
46. Фісун, О. А. (2008). Політичний режим України у порівняльній перспективі. *Стратегічні пріоритети*, 1 (6), 5-12.
47. Фісун, О. А. (2009). *Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.
48. *Чым выклікана праблема з мабільнай сувязьзю ў цэнтры Менску 25 сакавіка* (2018). Available from <https://www.svaboda.org/a/29122632.html>
49. *Шахраї від імені журналіста Радіо Свобода Михайла Ткача масово розсилають підозрілі електронні листи* (2018). Available from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-schemes-fishing-vid-imeni-tkacha/29529114.html>
50. Шевцов, Ю. (2005). *Объединенная нация. Феномен Белорусии*. Москва: Европа.
51. Шипунов, Г. В. (2014). Авторитарний режим Білорусі: історія становлення. *Грані*, 9 (13), 92-99.
52. Яворська, К. П. (2018). Білорусь і Молдова як приклади пострадянської деформації системи громадянських і політичних прав свобод. *Актуальні проблеми політики*, 62, 183-191.
53. Яворська, К. П. (2019). Громадянські та політичні права та свободи людини в Молдові в умовах викликів пострадянського переходу. In *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności*, R. Kordonski, A. Kordonska, Ł.

Muszyński (Eds.) (Vol. 5, pp. 61-74). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

54. Яворська, К. П. (2019). Деформація громадянських і політичних прав людини та громадянина в Молдові. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 25, 47-52.

55. Яворська, К. П. (2019). Політичні і громадянські права людини та громадянина в умовах режимних трансформацій пострадянських держав: кейс Білорусі. In *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції Світ і Україна: політичні процеси у глобальному та регіональному вимірах* (pp. 175-180). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

56. Яворська, К. П. (2019). Руйнація цінності громадянських і політичних прав людини та громадянина в умовах неоавторитаризму в Білорусі. *Evropský politický a právní diskurz*, 6 (3), 113-119.

57. *Alternative report to the UN Human Rights Committee regarding Moldova's third Periodic report regarding the implementation of International Covenant on Civil and Political Rights* (2016). Available from: <https://promolex.md/wp-content/uploads/2016/09/Raport-CCPR-eng-1.pdf>

58. Badescu, G., Sum, P., Uslander, E. M. (2004). Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova. *East European Politics and Societies*, 18 (2), 316-441.

59. *Belarus: Crackdown continues, more human rights defenders detained* (2017). Available from <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/belarus-crackdown-continues-more-human-rights-defenders-detained>

60. *Belarus: judicial harassment against several leaders of the Belarusian Independent Trade Union of Radio and Electronic Industry Workers (REP) and the Belarusian Independent Trade Union (BITU)* (2017). Available from

<https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/belarus-judicial-harassment-against-several-leaders-of-the-belarusian>

61. *Belarus: judicial harassment of 2 HRDs, including Viasna member Alena Masliukova* (2018). Available from <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/belarus-judicial-harassment-of-2-hrds-including-viasna-member-alena>

62. *Belarus: judicial harassment of 3 environmental activists* (2019). Available from <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/belarus-judicial-harassment-of-3-environmental-activists>

63. Buyse, A. (2018). Squeezing civic space: restrictions on civil society organizations and the linkages with human rights. *The International Journal of Human Rights*, 8 (22), 966-988.

64. Carnaghan, E. (2007). *Out of Order: Russian Political Values in an Imperfect World*. University Park: Pennsylvania State University Press.

65. Chulitskaya, T., Chavusau, Y. (2013). Belarusian NGOs: Between Belarus and abroad. *Bell; BelarusInfo Letter*, 4 (34), 1-6.

66. *Declaration «The attack on civil society organizations because they oppose the amendment of the electoral system is inadmissible and erodes trust in state authorities»* (2017). Available from: <http://crjm.org/wp-content/uploads/2017/07/2017-05-19-Declaratie-ONG-NEafiliere-politica-EN.pdf>

67. *Declaration «The attempt to limit foreign funding of NGOs endangers the functioning of democracy in Moldova and cannot, under any circumstances, be accepted»*. (2017). Available from: <https://crjm.org/en/tentativa-de-a-limita-finantarea-din-exterior-a-ong-urilor-pune-in-pericol-functionarea-democratiei-in-republica-moldova/>

68. *Deterioration of media freedom in Belarus, notably the case of Charter 97* (2018). Available from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2018-0375&language=EN&ring=P8-RC-2018-0451>

69. Eke, S., Kuzio, T. (2000). Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarianism Populism in Belarus. *Europe-Asia Studies*, 52 (3), 523-547.
70. Frear, M. (2019). *Belarus under Lukashenka. Adaptive Authoritarianism*. Routledge: BASEES/Routledge Series on Russian and East European Studies.
71. *Freedom on the NET 2018. Russia country report* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/russia>
72. *Freedom on the Net 2018. Ukrainian country report* (2019). Available from <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/ukraine>
73. Furman, D. (1999). «Centres» and «Peripheries». The Political Systems of the Three East Slavic Republics. *Russian Politics and Law*, 37 (2), 16-35.
74. Gerber, T. P. (2017). Public opinion on human rights in Putin-era Russia: Continuities, changes, and sources of variation. *Journal of the Human Rights*, 16 (3), 314-331.
75. Gherasimov, C. (2018). *The Rule of Law Is Under Attack in Moldova*. Available from: <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/rule-law-under-attack-moldova>
76. Gibson, J. L. (1997). The struggle between order and liberty in contemporary Russian political culture. *Australian Journal of Political Science*, 32 (2), 271-290.
77. Goujon, A. (2002). Le “Loukachisme” ou le Populisme Autoritaire en Biélorussie. *Politique et Sociétés*, 21 (2), 29-50.
78. Grecu, P., Hriptievschi, N. (2017). *The national anti-discrimination mechanism, hate-crimes and hate speech in Moldova: challenges and opportunities*. Chisinau: Legal Resources Centre from Moldova.
79. Henry, L. A. (2009). Redefining citizenship in Russia. *Problems of Post-Communism*, 56 (6), 51-65.

80. IMAS, *Socio-Political Barometer* (2017). Available from: http://imas.md/pic/archives/6/Socio-Politic%20Barometer%20December%202017_EN%20.pdf
81. În cadrul vizitei de lucru la Budapesta, Igor Dodon a avut o întrevedere cu Președintele Ungariei, Janos Ader (2017). Available from: <http://presedinte.md/rom/comunicate-de-presa/in-cadrul-vizitei-de-lucru-la-budapesta-igor-dodon-a-avut-o-intrevedere-cu-presedintele-ungariei-janos-ader>
82. *International Republican Institute, Survey of public opinion of the rezidents of the Republic of Moldova, February – March, 2017* (2017). Available from http://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_poll_march_2017.pdf
83. Ioffe, G. (2004). Understanding Belarus: Economy and Political Landscape. *Europe-Asia Studies*, 56 (1), 85-118.
84. Ioffe, G. (2007). Culture Wars, Soul-Searching, and Belarusian Identity. *East European Politics and Societies*, 21 (2), 348-381.
85. Ioffe, G. (2007). Unfinished Nation-Building in Belarus and the 2006 Presidential Election. *Eurasian Geography and Economics*, 48 (1), 37-58.
86. Ioffe, G. (2008). *Understanding Belarus and How Western Foreign Policy Misses the Mark*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
87. Ioffe, G. (2011). Belarus and the West: from Estrangement to Honeymoon. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 27 (2), 217-240.
88. Ioffe, G. (2014). *Reassessing Lukashenka: Belarus in Cultural and Geopolitical Context*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
89. Ioffe, G., Yarashevich, V. (2011). Debating Belarus: An Economy in Comparative Perspective. *Eurasian Geography and Economics*, 52 (6), 750-779.
90. Knight, K. (2017). *Russian Activist in Court on 'Gay Propaganda' Charge*. Available from <https://www.hrw.org/news/2017/09/19/russian-activist-court-gay-propaganda-charge>
91. Korosteleva, E. A. (2003). Is Belarus a Demagogical Democracy? *Cambridge Review of International Affairs*, 16 (3), 525-533.

92. Korosteleva, E. A. (2002). *Political Leadership and Public Support in Belarus: Forward to the Past?* In A. Lewis (Ed.), *The EU & Belarus*, London: Federal Trust.
93. Koulinka, N. (2012). Belarus and Its Flight From Democracy: Political discourse and the people's choice in the 1994 presidential elections. *The Ideology and Politics Journal*, 1, 21-38.
94. Ljubownikow, S., Crotty, J. (2015). Managing Boundaries: The Role of Non-Profit Organisations in Russia's Managed Democracy. *Sociology*, 51 (5).
95. Ljubownikow, S., Crotty, J., Rodgers, P. W. (2013). The state and civil society in post-Soviet Russia: The development of a Russian-style civil society. *Progress in Development Studies*, 13 (2), 153-166.
96. Lussier, D. N. (2011). Contacting and complaining: Political participation and the failure of democracy in Russia. *Post-Soviet Affairs*, 27 (3), 37-41.
97. Marples, D. (1999). *Belarus: A Denationalised Nation*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
98. Marples, D. (2004). The Prospects for Democracy in Belarus. *Problems of Post-Communism*, 51 (1), 31-42.
99. Marples, D. (2005). Europe's Last Dictatorship: The Roots and Perspectives of Authoritarianism in 'White Russia'. *Europe-Asia Studies*, 57 (6), 895-908.
100. Marples, D. (2006). Color Revolutions: The Belarus Case. *Communist and Post-Communist Studies*, 39 (3), 351-364.
101. Marples, D. (2007). *The Lukashenka Phenomenon: Elections, Propaganda, and the Foundations of Political Authority in Belarus*. Trondheim: Program on East European Cultures and Societies.
102. Marples, D. (2013). Between the EU and Russia: Geopolitical Games in Belarus. *The Journal of Belarusian Studies*, 7 (1), 38-68.

103. Marples, D., Pervushina, L. (2005). Belarus: Lukashenko's Red October. *Problems of Post-Communism*, 52 (2), 19-28.
104. Matonytė, I., Chulitskaya, T. (2012). The third sector and political communication in Belarus: Highlights on the topic of social policies from the presidential campaign 2010. *Lithuanian Annual Strategic Review*, 10 (1), 235-263.
105. Oleinikova, O. (2017). Foreign Funded NGOs in Russia, Belarus and Ukraine: Recent Restrictions and Implications. *Cosmopolitan Civil Societies: an Interdisciplinary Journal*, 9 (3), 85-94.
106. Parker, S. (2007). *The Last Soviet Republic: Alexander Lukashenko's Belarus*. Bloomington: Trafford Publishing.
107. Pospieszna, P. (2014). *Democracy assistance from the third wave: Polish engagement in Belarus and Ukraine*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
108. *Public Policies Institute, Barometer of Public Opinion. April, 2016* (2016). Available from http://www.ipp.md/public/files/Barometru/BOP_10.2016.pdf
109. *Radiography of attacks against nongovernmental organizations from the Republic of Moldova, September 2016 – December 2017* (2018). Available from <https://crjm.org/wp-content/uploads/2018/03/2016-2017-radiography-NGO-attacks-EN.pdf>
110. *Raport de monitorizare «Evaluarea discursului instigator la ură în media online»* (2015). Chişinău: Centrul pentru Jurnalism Independent.
111. Reisinger W. M., Miller, A. H., Hesli, V. L., Maher, K. H. (1994). Political values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and implications for democracy. *British Journal of Political Science*, 24 (2), 183-223.
112. *Report Human rights in the transnistrian Republic of Moldova, July-December 2018* (2019). Available from https://promolex.md/wp-content/uploads/2019/03/Raport_NED_7-12_2018_OM_eng.pdf

113. *Report on the 36th Session of the Human Rights Council* (2017). Available from <https://www.universal-rights.org/urg-human-rights-council-reports/report-36th-session-human-rights-council/>
114. *Report. The Kremlin's political prisoners: advancing a political agenda by crushing dissent* (2019). Available from <https://www.4freerussia.org/the-kremlins-political-prisoners/>
115. *Russia: Punished Over Hyperlinks* (2017). Available from <https://www.hrw.org/news/2017/11/30/russia-punished-over-hyperlinks>
116. Sliusarenco, D. (2018). *Discursul de ură si instigarea la discriminare în spațiul public și mass-media din Republica Moldova*. Available from https://promolex.md/wp-content/uploads/2018/11/Raport_discurs-de-ura_web.pdf
117. Sliusarenco, D., Foltea, I. (2018). The rise of illiberal civil society in Moldova. In *The rise of illiberal civil society in the former Soviet Union?* (pp. 48-54). London: The Foreign Policy Centre.
118. *Tackling the roots of hate against LGBT people in Moldova* (2017). Chișinău: GENDERDOC-M.
119. Turbine, V. (2012). Locating women's human rights in post-Soviet provincial Russia. *Europe-Asia Studies*, 64 (10), 1847-1869.
120. Usov, P. (2008). The neo-authoritarian regime in the Republic of Belarus. *Lithuanian Foreign Policy Review*, 21, 86-111.
121. Wilson, A. (2011). *Belarus: The Last European Dictatorship*. London: Yale University Press.
122. *World Report 2019. Russia. Events of 2018* (2019). Available from <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/russia>
123. *Worldwide mobile data pricing: The cost of 1GB of mobile data in 230 countries* (2019). Available from <https://www.cable.co.uk/mobiles/worldwide-data-pricing/>

124. *2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* (2014). USAID, 142-150.

125. *2019 World Press Freedom Index* (2019). Available from <https://rsf.org/en/ranking>

ВИСНОВКИ

1. Громадянські, політичні права і свободи людини та громадянина займають найважливіше місце в новітній системі прав і свобод. Права та свободи «першого покоління» віддавна ставали причинами революційних протистоянь із вимогою їх державного гарантування та належного захисту. Ці змагання тривають й досі з огляду на невинну появу нових аспектів життєдіяльності людини, які потребують розширення каталогу громадянських та політичних прав і свобод, нормативно-правового унормування механізмів їх реалізації та гарантування з позицій неоліберальної демократії.

Водночас упродовж останніх десятиліть у світі погіршується клімат функціонування неоліберальної демократії, що зумовлено ростом корупції, активізацією антиліберальних популістських рухів тощо. Це призвело до деякого знецінення прав і свобод людини та громадянина, активізації мови ненависті тощо. Динамічна глобалізація також трансформує інститут прав і свобод людини та громадянина. Відтак політична турбулентність, режимні трансформації та деформація цінностей неоліберальної демократії в багатьох країнах уже перешкоджають належній реалізації та захисту як уже законодавчо гарантованих громадянських та політичних прав і свобод, так і перспективному розширенню каталогу цих прав і свобод. Констатуємо процеси видозміни ландшафту системи громадянських, політичних прав і свобод.

2. Попри конституційне закріплення у 1990-х роках в країнах колишнього СРСР широкого комплексу громадянських та політичних прав і свобод, тут не уможливилася їх повноцінна реалізація та належний захист. Про це свідчать факти підконтрольності медіа, посягання на незалежність судової влади, тиск на «третій сектор», переслідування правозахисників, агресивна мова ненависті та навіть практика смертної кари. При цьому ініціаторами тиску на права людини виступає як інститут держави, так часто і недержавні суб'єкти

(ультрарадикальні, консервативно-клерикальні та ін.). Це віддаляє пострадянські країни від цінностей неоліберальної демократії, що типово для неоавторитарних режимів, дефектних демократій тощо.

Пострадянські країни, попри відмінні політичні режими, мають як спільні проблеми в площині громадянських та політичних прав і свобод, так і національну специфіку їх реалізації та захисту. У багатьох пострадянських країнах (Азербайджан, Білорусь, Росія, Туркменістан та ін.) з причини фасадного характеру демократії, зневажання громадянськими та політичними правами мають системний характер, набуваючи таких крайніх форм, як смертна кара, наявність політичних в'язнів, блокування Інтернету, переслідування свободи слова тощо. Відсутні механізми практичної реалізації окремих конституційно гарантованих прав і свобод, а національна політико-правова культура населення не відповідає рівню, необхідному для активного тиску на державу з вимогами дотримання верховенства права. Навіть пострадянські революції (наприклад, у Киргизстані) не зумовили відхід від неоавторитарних практик в питаннях громадянських та політичних прав і свобод. Водночас у низці країн (Грузія, Україна) хоч проблеми прав і свобод ще увиразнені гостро, нині є зміни у напрямку до відкритого суспільства, які супроводжуються боротьбою за демократичні цінності та правову державу.

3. Істотний вплив на інститут громадянських і політичних прав людини в Таджикистані мають: сповільнення процесів демократичної консолідації, зумовлене громадянською війною 1990-х років; найсильніша в регіоні роль кланів; потужно увиразнений радянський спадок організації політико-правового життя; зосередження влади в руках однієї партії (Народно-демократична партія Таджикистану) та незмінного з 1994 року глави держави (Е. Рахмон). Відсутня політична конкуренція, незалежні суди та медіа; часті блокування Інтернету чи окремих сайтів; передбачена кримінальна відповідальність за образу глави держави та державних службовців. У цієї

держави найгірші (окрім Туркменістану) характеристики використання Інтернету. Найбільші утиски спрямовані щодо прихильників забороненої Партії ісламського відродження Таджикистану, родин дисидентів, політичних в'язнів. Зберігається сильний контроль за адвокатами та членами їх сімей. Особливо уразливими є електоральні права через відсутній загальнодержавний реєстр виборців. Характерні насилля й дискримінація за ознаками гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації.

4. Туркменістану найбільш виражено притаманні неоавторитарні характеристики, сильний тиск на права людини в умовах демодернізації держави. Ініціативи Г. Бердимухамедова претендують на деяку лібералізацію у порівнянні з режимом С. Ніязова, але зрушень в частині громадянських і політичних прав практично немає. Владні ініціативи спрямовані на формування в міжнародній спільноті уявлення про ліберально-демократичні трансформації, які насправді мають фасадний характер. Доходи Туркменістану як держави-рантьє (експорт природного газу) спрямовуються на утримання апарату внутрішньої безпеки та пропаганди. Судова влада виражено політизована. Три наявні партії спрямовані на формальну візуалізацію багатопартійності (панівною є Демократична партія Туркменістану). Процес реєстрації організацій громадянського суспільства особливо утруднений; більшість НУО ініційовані владою (псевдогромадянське суспільство). Правозахисниками зафіксована велика кількість зниклих, які ймовірно перебувають у місцях позбавлення волі за звинуваченнями в політичних злочинах. Досі не декриміналізовані одностатеві відносини. Істотно обмежуються права національних меншин. Тільки у 2015 році формально уможливлене проведення протестів. Конституційно не закріплена норма про заборону цензури; держава має найгірші показники свободи слова у світі. Будь-яку критику дозволено лише після її озвучення главою держави. Інтернет-послуги найдорожчі в регіоні; контент повністю контролюється владою; заблокований доступ до багатьох

сайтів, месенджерів тощо. Попри скасування виїзних віз, існують таємні «чорні списки» громадян, яким заборонено виїзд за кордон. Слабко розвинуті мобілізаційні чинники (громадянське суспільство, нетворкінг, опозиційна культура та ін.), що утруднює боротьбу за права людини.

5. Узбекистан після завершення «епохи І. Карімова» демонструє прогресивні зміни («політична відлига»), ініційовані президентом Й. Мірзійоєвим: звільнено низку політичних в'язнів; уможливлено відкриту критику влади; багато громадян вилучені з «чорного списку» органів державної безпеки; зросла підзвітність органів влади перед громадянами; заборонено застосування тортур для отримання зізнань; скасовано практику дозволів на виїзд громадян за кордон тощо. Створена мережа президентських народних приймалень для розгляду скарг громадян (за І. Карімова такі звернення ігнорувалися). Узбекистан став відкритішим до взаємодії з міжнародними механізмами захисту прав людини. Водночас: дуже широко трактується екстремізм, що сприяє звинуваченню інакодумців у ньому; більшість медіа підконтрольні державі, виражена цензура; непрозора (відсутність публічної бази даних судових вироків тощо) та корумпована судова система. Середовище свободи доступу до Інтернету залишається репресивним, хоч онлайнове медіа-середовище стає більш відкритим. Служби безпеки держави відстежують повідомлення, діалоги громадян, передані через Інтернет. Зберігаються обмеження свободи віросповідання.

Відтак, залишається відкритим питання про реальний чи декларативно-ілюзорний характер реформ Ш. Мірзійоєва в частині прав людини, адже усі зміни ініційовані виключно главою держави, натомість узбецька еліта не є зорієнтована на ліберально-демократичні цінності. Ймовірним сценарієм може стати побудова «розумного авторитаризму» – поєднання економічно необхідних ліберальних заходів і м'яких репресій.

6. Киргизстан – єдина країна регіону, в якій в період незалежності відбулися дві революції (2005, 2010 рр.). Постреволюційні роки були часом втрачених можливостей, адже й нині тут зберігається неоавторитарний режим з вирішальною роллю кланів. Громадянське суспільство, попри досвід двох революцій, є слабким, але якщо порівнювати з аналогічними акторами з-поміж країн Центральної Азії, то воно найактивніше. Вираженим є тиск влади на правозахисників і правозахисні НУО; найбільш переслідуваними є правозахисники, юристи, які захищають етнічних узбеків (їх дії розцінюються владою як «розпалювання міжетнічної ненависті» чи «екстремізм»). Попри декларовану киргизькою владою відкритість щодо міжнародних правозахисних організацій, на практиці такі НУО мають труднощі функціонування. Інститут омбудсмена цілковито узалежнений від законодавчої та виконавчої гілок влади. На побутовому рівні, в контрольованих владою медіа тощо розповсюджена мова ненависті щодо різноманітних меншин. За роки президентства А. Атамбаєва (2011–2017) відбувся новий виток киргизького авторитаризму, а не очікувані ліберально-демократичні перетворення. Це віддалило державу від її попередньої характеристики як «острівця демократії» в Центральній Азії.

7. Казахстан – найбільш економічно розвинена, найстабільніша країна Центральної Азії з консолідованим авторитарним режимом. Ущемлення ліберально-демократичних прав і свобод тут аргументують боротьбою з екстремізмом і тероризмом. Останніми рокам посилюється тиск уряду на громадянське суспільство (запровадження обмежувальних норм щодо проведення мирних заходів; ускладнення реєстрації та звітності НУО; силовий тиск на профспілки тощо). Казаська влада увиразнює «нульову толерантність» до протестних ініціатив. Несистемні партії та опозиція фактично ліквідовані; правозахисники є незахищеними від різних форм тиску. Зміна влади (2019 р.) стала лише керованим процесом поступової передачі Н. Назарбаєвим державної влади в країні, що не дає підстав для позитивного прогнозу в частині зміцнення

в Казахстані гарантій громадянських і політичних прав у період президентства К.-Ж. Токаєва.

8. У межах регіону Південного Кавказу в Азербайджані найсильніше проявляється наступ інституту держави на демократичні цінності, громадянські та політичні права і свободи. Характерні: обмеження політичної активності опозиції, переслідування інакодумців; винесення судами політично мотивованих рішень; тиск на адвокатів; посилення контролю уряду за НУО аж до фактичної ліквідації незалежного громадянського суспільства; жорсткий контроль уряду за отриманням грантів «третім сектором»; постійне погіршення клімату функціонування незалежних медіа; обмеження свободи пересування, виїзду за кордон для опозиційних акторів; практичне унеможливлення реалізації права опозиції на мирні зібрання; тиск на активістів-вигнанців через переслідування членів їх родин, які проживають в Азербайджані; відкрита підтримка як владою, так і більшістю суспільства гомофобії, трансфобії, біфобії тощо. Азербайджан відстає від країн-сусідів за показниками розвитку Інтернету; уряд обмежує доступ до небажаного контенту. Наявні випадки затримання за онлайн-діяльність журналістів, блогерів, користувачів соціальних мереж.

Азербайджан залишається значною мірою закритою країною для моніторингу ситуації для міжнародних спостерігачів. Порушення прав і свобод мають наростальну негативну динаміку. В частині гарантування громадянських та політичних прав і свобод особливістю Азербайджану є стримування владою розвитку політико-правової культури громадян в умовах відстороненості більшості населення від політики та громадсько-політичного активізму.

9. До «Революції любові» (2018 р.) у Вірменії неоавторитарний режим сприяв свавіллю поліції; сильному тиску на медіа за критику влади, що зумовлювало самоцензуру журналістів; несприятливому клімату функціонування незалежних НУО; залежності судової влади, особливо в політично чутливих справах; тиску на адвокатів; порушенню таємниці

листування, телефонної, електронної комунікації тощо. Традиціоналізм вірменського суспільства не сприяє зміцненню революційних завоювань у частині прав і свобод; прикладом є гомофобія та трансфобія, глибоко вкорінені в вірменському суспільстві. На дискримінацію, мову ненависті за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності вірменська влада реагує найбільш незадовільно. Отже, після революції рамки прав і свобод розширилися, але зміни ще не набули стійкого та незворотного характеру. Революція 2018 року дала старт фундаментальним ліберально-демократичним змінам у Вірменії, але їх результативність нині спрогнозувати складно з огляду на ймовірність як прогресивного сценарію, так і реваншу авторитарних сил.

10. Грузія – єдина країна Південного Кавказу з вираженою проєвропейською орієнтацією. Зберігаючи низку проблем, це регіональний лідер в частині прав і свобод. Обраний Грузією зовнішньополітичний курс зобов'язав перехід до цінностей ліберальної демократії, хоч окремі з них помітно дисонують з аксіологічною парадигмою грузинів. Основними проблемами реалізації громадянських та політичних прав і свобод є: порушення прав громадян, які проживають на окупованих територіях (Абхазія, Південна Осетія (Цхінвальський регіон)); дискримінація за гендерною, сексуальною та іншими ознаками; проблема плюралізму медіа-ландшафту; перевищення повноважень правоохоронними органами, зокрема під час мирних протестів; упередженість щодо мігрантів тощо. У той же час, в жодній з аналізованих пострадянських держав, окрім Грузії, не закріплена гарантія вільного доступу до Інтернету та використання його ресурсів.

Попри проведені реформи, в поведінці грузинів є рудименти радянськості, що перешкоджає формуванню високої політико-правової культури, опертої на розуміння значущості громадянських та політичних прав і свобод. На стані реалізації та захисту цих груп прав і свобод у Грузії позначається незавершеність важливих інституційних реформ. Сильний вплив на державу та

її рішення у сфері прав людини має Грузинська апостольська автокефальна православна церква, яка займає консервативні позиції щодо прав людини та розширення їх меж.

11. В умовах неоавторитаризму в Білорусі виражені проблеми реалізації, захисту громадянських та політичних прав і свобод. Наявність утисків цих груп прав людини та громадянина засвідчують: збереження смертної кари; наявність політичних в'язнів; переслідування журналістів і блогерів, найчастіше з мотиву «протидії екстремізму»; перешкоджання свободі мирних зібрань; сильний тиск на критичні до влади НУО; переслідування правозахисників; блокування урядом опозиційних і критичних до влади сайтів, цензурування онлайн-контенту; обмеження фінансування НУО з-за кордону; вибіркові відмови у реєстрації об'єднань громадян з політичних причин тощо. Необмежена суперпрезидентська форма правління, відсутність ротації влади ускладнюють реалізацію громадянських і політичних прав у Білорусі. Ймовірність репресій змушує активістів модифікувати формати громадсько-політичного активізму; самоцензура поведінки активістів є ключовою стратегією їх самозбереження. Водночас у Білорусі менше виражена корупція; відсутні олігархічні клани, немає олігархічного парламентаризму, виражених мереж зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтистського характеру, що впливає на права людини. Проблемою для захисту громадянських і політичних прав у Білорусі є відсутність достатньої критичної маси громадян, готових до впровадження системних змін. Відтак, розширення меж громадянських і політичних прав людини в Білорусі пов'язуємо з потенційним руйнуванням монолітної владної еліти та появою в країні нових незалежних груп впливу.

12. Комплекс проблем громадянських і політичних прав у Молдові зумовлений низкою чинників, найперше: одночасним перебуванням країни в зоні активного впливу як Заходу, так і Росії; наявністю самопроголошеної Придністровської Молдовської Республіки; вираженим олігархічним впливом

на управління державою; слабкістю громадянського суспільства; розвиненістю мережі клієнтсько-патронажних відносин; незавершеністю процесів демократичної консолідації; демократичною нерівновагою, характерною політичному режиму; системною корупцією; погіршенням середовища функціонування продемократичних молдовських НУО тощо. У виразним в Молдові є тиск на незалежних журналістів й використання ними механізму самоцензури; політичні переслідування, тортури політичних ув'язнених; переслідування адвокатів, правозахисників та опозиції. Хоч питання запровадження обмежень для НУО на іноземне фінансування нині завдяки тиску громадськості зняте з порядку денного молдовської політики, зберігається загроза повернення до його розгляду. В Молдові сильно вираженим є взаємозв'язок мови ненависті з політикою. Потужний тиск на права людини та громадянина є у Придністровському регіоні. Медіа-ринок країни зазнає сильного олігархічного впливу; спотворення інформації, поширення фейків, тиск на журналістів є чинниками сприяння масштабним порушенням прав людини на території Молдови. Водночас результати парламентських виборів 2019 року, які ослабили тривалий час панівну Демократичну партію Молдови, зміна уряду, ослаблення впливу олігархів, дозволяють припустити ймовірність подальших конструктивних змін, зокрема й в частині прав людини.

13. Громадянські та політичні права та свободи в Російській Федерації визначаються вираженим протистоянням модернізації та традиціоналізму. Імперська історична традиція є основним чинником окреслення меж прав людини. Низка неформальних деструктивних інститутів політики перешкоджають належній реалізації політичних і громадянських прав: фактичне призначення спадкоємця глави держави, патрон-клієнтські мережі, системна корупція, непотизм, клановість, фаворитизм та ін. Свобода слова обмежується з мотивів «збереження традиційних цінностей» та «протидії екстремізму»; кримінальні звинувачення широко використовуються в Росії для придушення

критичного обговорення в Інтернеті; заблокованими є низка соціальних мереж і сервісів. Ущемлена свобода мирних зібрань. НУО, які фінансуються з-за кордону, визначені іноземними агентами, а відтак посилено контролюються державою. Близько трьох сотень осіб відбувають покарання як політичні в'язні, переважно – за сфабрикованими звинуваченнями, з-поміж яких є громадяни України. Розгортаються кампанії, спрямовані проти свободи совісті; посилюється наступ на громадянські права представників ЛГБТІ-спільноти. Констатуємо звуження в останнє десятиліття з ініціативи держави громадянських та політичних прав і свобод, закріплених у 1990-х роках. Причини цього вбачаються в тому, що для політико-правової культури росіян загалом характерний невисокий демократичний громадсько-політичний активізм; у своїй більшості вони заперечують ліберальні уявлення про політичні та громадянські права та свободи, підтримуючи натомість державні економічні гарантії, соціальні права тощо.

14. Попри взятий Україною курс на побудову правової держави, нині наявні труднощі в реалізації, захисті громадянських та політичних прав і свобод. З'явилися нові форми дискримінації як результат анексії АР Крим та збройної агресії Російської Федерації проти України. Особливо уразливими до порушень громадянських і політичних прав нині є внутрішньо переміщені особи, мешканці тимчасово окупованих, непідконтрольних територій. Збройний конфлікт спричинив екстраординарні порушення прав людини (вбивства, катування, знущання з полонених, використання цивільних осіб як «живих щитів», незаконні затримання, посягання на людську гідність, насильницькі зникнення тощо); посилюється контроль за Інтернет-контентом, тиск на журналістів тощо. Увиразнені значні обмеження свободи мирних зібрань, свободи слова та низки інших громадянських та політичних прав і свобод російською окупаційною владою Криму, керівництвом самопроголошених невизнаних псевдореспублік ЛНР і ДНР. На всій території держави

зберігаються різні форми тиску на свободу слова. Україна нині є частково вільною державою у сфері свободи доступу та використання Інтернету; працює механізм позасудового блокування сайтів (на підставі підзаконних актів) тощо. Зростає кількість порушень політичних і громадянських прав людини, скоєних на ґрунті ненависті щодо ромів, учасників заходів на підтримку рівності й недискримінації, осіб неслов'янського етнічного походження, ЛГБТІ-спільноти та ін.

15. Аналіз проблематики громадянських та політичних прав і свобод у дванадцяти країнах колишнього СРСР, які не інтегровані до ЄС, засвідчив наявність у кожній з них більш чи менш широкого комплексу проблем реалізації та захисту політичних та громадянських прав і свобод. Навіть у частині їх формального унормування є відмінності. Наприклад, поодинокий характер має унормування свободи доступу до Інтернету (Грузія), застосовується смертна кара як порушення громадянського права на життя (Білорусь), НУО, які фінансуються з-за кордону позиціюються як іноземні агенти (Російська Федерація) і т. д. В окремих країнах (Грузія, Молдова, Україна) реалізація аналізованих прав і свобод утруднена зовнішнім втручанням і утворенням самопроголошених псевдодержав. Обмеження певних прав і свобод дедалі частіше виправдовується ініціаторами неліберальних правових ініціатив мотивом «збереження традиційних цінностей» та «протидією екстремізму, тероризму». Наростає мова ненависті та кількість протиправних дій, скоєних на ґрунті ненависті. Збереження більшою чи меншою мірою в усіх аналізованих країнах рудиментів радянськості перешкоджає формуванню високої політико-правової культури, опертої на розуміння значущості громадянських та політичних прав і свобод. Аналіз показав, що якість реалізації громадянських та політичних прав і свобод в будь-якій країні пропорційний громадській активності щодо їх закріплення та захисту.